

290933919

101 Københavns kommune

København, kvinder og kærlighed

MAG

Historiske Meddelelser om København

1993

**HB
His**

Historiske Meddelelser
om København
1993

København, kvinder og kærlighed

Historiske Meddelelser
om København 1993
udgivet af
Københavns Kommune

KØBENHAVNS KOMMUNES
HOVEDBIBLIOTEK
AFD. FOR HISTORIE OG
GEOGRAFI
Krystalgade 15
1172 København K
Tlf. 33 93 60 60

Redaktion: Helle Linde, Adda Hilden, Karen Hjorth

Billedredaktør: Torben Ejlersen

Redaktionssekretariat: Kell Pedersen og Lars Peter Jørgensen

Omslaget viser et udsnit af en læreklud, syet af Katrine Konradsen 1896.
Se nærmere herom på sidste side.

Vignetterne til titelbladene er fra Thorvaldsens skitsesamling
nr. 442, 57r, 221r og 401 på Thorvaldsens Museum.

Historiske Meddelelser om København er medlemsskrift for
Selskabet for Københavns Historie.

© Københavns Kommune 1993

ISBN 87-89457-05-6

Produktion: F. Hendriksen's Eftf. A/S

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen,
sendes til redaktionen, Københavns Stadsarkiv,
Københavns Rådhus, 1599 København V

Indhold

<i>Indledning</i> ved Helle Linde	7
I kærlighed	
<i>Karen Hjorth</i> : »Efterretninger om ægtepar« – nogle kig ind i ægteskabet i slutningen af 1700-tallet	10
<i>Adda Hilden</i> : Stærk som døden – en uægteskabelig kærlighedshistorie fra 1800-tallets slutning	33
Det bødes der for	
<i>Nete Balslev Wingender</i> : Kærlighedens konsekvenser. Barselskvinder på Den kongelige Fødsels- og Plejestiftelse 1825	54
<i>Ingrid Markussen</i> : Frigivet til ægteskab?	75
<i>Anette Warring</i> : I krig og kærlighed. En klippeaktion i København maj 1945: Opgøret med tyskerpigerne efter befrielsen	102
Ind og ud af ægteskabet	
<i>Bi Skaarup</i> : Bryllupper i renæssancens København	130
<i>Grethe Ilsøe</i> : Viet på Københavns Rådhus – om borgerlige vielser 1851–1922	146
<i>Helle Linde</i> : At skilles fra bord og seng. Separationer i København 1813 og 1843	165
Kald og kærlighed	
<i>Minna Kragelund</i> : Kærlighed til kaldet – et tveægget sværd – om håndarbejdsundervisning og lærerindernes professionalisme	186
Om omslaget	209

København, kvinder og kærlighed

Dette bind af Historiske Meddelelser om København er skrevet af en gruppe kvindelige historikere, der har sat sig for at vise, at historisk kildemateriale også handler om kvinder, selvom det ikke kan ses, når man læser de almindelige historiske værker.

Gruppen har tidligere skrevet bogen »Søg – og I skal finde – veje til kvinders historie i arkiver og samlinger«, som er udgivet af Landsarkivet for Sjælland. I denne bog var et så væsentligt emne som kærlighed forbigået, og gruppen besluttede derfor at koncentrere sig om kærligheden i sit næste arbejde. Det er blevet til en foredragsrække i foråret 1993, en udstilling på Københavns By-museum og, som et varigt resultat af arbejdet, artiklerne i dette bind af Historiske Meddelelser om København om forskellige sider af kærligheden, skrevet på grundlag af kildemateriale fra København.

Forfatterne har selv valgt deres emner inden for temaets grænser. Det, kildematerialet afspejler, er først og fremmest det bitter-søde eller bitre forhold mellem mand og kvinde, men også den styrke, som kvinder kan vise i deres kærlighed til en mand, til deres børn eller deres arbejde.

Det har ikke været meningen, at artiklerne skal udtømme de valgte emner. De fortæller enkelte typiske eller spændende historier på grundlag af kildematerialet, og samtidig introduceres materialet for andre forskere, så det bliver lettere at gå i gang med. Den første bog, som gruppen udgav, har allerede resulteret i en øget brug af det dér behandlede kildemateriale på arkivernes læsesale, og gruppen håber, at også denne bog vil inspirere andre forskere – mænd som kvinder – til at gå igang med materialet. I sidste ende handler det ikke om kvinder, men om mennesker.

Af praktiske grunde har det været nødvendigt at udelade anmeldelser og årsberetninger i år, men de vil vende tilbage næste år.

Helle Linde

I kærlighed

»Efterretninger om ægtepar«

– nogle kig ind i ægteskabet i slutningen af 1700-tallet

Af Karen Hjorth

Indledning

Kærlighedshistorier er spændende, rørende, gribende, men da der i den slags sager er tale om følelser, fornemmelser og uudtalte ord, er det en vanskelig sag at få kærligheden systematiseret og statistisk belyst. Det skal slet ikke forsøges her, men med udgangspunkt i en statistisk opgørelse af antallet af ægtepar i København i 1771 skal jeg forsøge at sætte lidt kød og blod på statistikken ved at kombinere optællingen af ægtepar med andre kilder i private og offentlige arkiver for at få en fornemmelse af, hvordan man opfattede kærligheden i ægteskabet i slutningen af 1700-tallet.

Efterretninger om ægtepar . . .

I Rentekammerets arkiv i Rigsarkivet findes 8 store bind, som er placeret i gruppen 352 Statistiske efterretninger. Fællestitlen for de 8 bind er »Efterretninger om ægtepar, enkemænd og enker for København, Amager, Bornholm, Møn og Sjælland 1771«. Bindene kaldes de Oederske Efterretninger og bruges af slægtsforskere som en særlig københavnsk og sjællandsk folketælling forud for den første egentlige folketælling i 1787, hvor folk blev nævnt ved navn. Bindene er resultatet af en ordre fra kongen, Christian 7., til finansråd J. C. Oeder om at tage fat på udarbejdelsen af et forslag til en enkekasse efter tysk model, til gavn for borgerne og til besparelser for staten.¹

Den 2. marts blev Rentekammeret, Postvæsenet og Generalitets- og Commissariatskollegiet anmodet om at stille sig til rådighed for Oeder med de oplysninger, han måtte behøve til udformningen af sin plan. Rentekammeret skulle bistå ham med oplysninger om forholdet mellem antallet af enker og antallet af bestående ægteskaber. Der var i 1769 foretaget en folketælling, den første i landet. Det var en sammentælling for hvert sogn og købstad af indbyggerne fordelt efter alder, køn og erhverv, men den gav ikke

Oeder de oplysninger, han behøvede om ægteskaberne, og derfor fik Rentekammeret ordre til at skaffe de ønskede oplysninger for København via Magistraten og fra det øvrige Sjælland via biskoppen.

Rentekammeret forhørte sig hos Oeder den 9. marts om på hvilken måde, han forlangte de »derom behøvende efterretninger«, som kammeret så straks ville indhente og tilstille ham.² 18. marts svarede Oeder med sin plan og med indsendelse af de tabeller (bilagt en regning for deres trykning), hvorefter der skulle indhentes oplysninger til brug for hans projekt. Undersøgelsen skulle anstilles i København og på øen Sjælland, videre var ikke fornødent. Oeder havde ladet fremstille 400 eksemplarer til brug i København og 800 til Sjælland i øvrigt. »Meningen er altsaa« skriver Oeder, »at der skal forskaffes komplette fortegnelser af ægteparrene, enkemændene og enkerne. Det vil være fornødent, at de, der skal optage fortegnelserne, er nøjagtige og ikke gaar nogen forbi«. Oeder håbede, at opgaven kunne udføres, og listerne leveres ham inden 2 måneder.

Fordelingen af listerne til dem, der skulle foretage udfyldelsen, overlod han til Magistraten, som bedst kunne fordele efter kvarterernes folkemængde, og til Sjællands biskop, som formodedes at kende herredernes og sognenes folkemængde. Selve indhentningen af oplysningerne skulle foretages af rodemestrene i København og sognepræsterne på Sjælland, der skulle henvende sig i hvert hus uden hensyn til stand. Hos folk af stand og mellemstand måtte man anmode dem selv om at skrive på listerne, hvorimod rodemesteren selv for »ringe folk«, der enten ikke kunne skrive eller skrev slet, skulle udfylde listen i deres nærværelse.

Skemaet består af en fyldig vejledning i udfyldelse samt en begrundelse for undersøgelsen, som man må formode, at »tællerne« skulle kunne give som forklaring. For hvert ægtepar skulle oplyses mandens efternavn, hans stand og næringsvej, alder, og om han var i første, andet eller tredje ægteskab. Om hustruen skulle kun oplyses hendes alder, og om det var hendes første, andet eller tredje giftermål. Om enkemændene skulle det ud over navn, næring og alder oplyses, om det var første enkestand, hvor mange år den havde varet, om de havde uforsørgede børn og deres antal. Enkerne skulle oplyse den afdøde (sidste) mands navn og næring,

deres underhold, enten ved egne midler, egen næring, ved pension eller ved fattiggæsenet. Desuden alder, første, anden eller tredje enkestand, enkestandens tid og hvor mange uforsørgede børn, der var ved mandens død.

16. maj indsendtes 2 pakker skemaer til Rentekammeret fra Københavns rådstue, og de blev 25. maj sendt videre til Oeder.³ Fra det øvrige Sjælland er skemaerne kommet i mindre portioner i løbet af resten af 1771.⁴

Formålet var at indrette en enkekasse, der kunne hvile i sig selv, dvs. udbetalingerne skulle stå i forhold til den indbetalte sum. Oeder havde udgivet et skrift om enkekasser 1771, og det var anledningen til, at han var blevet bedt om at foreslå organiseringen af en sådan. Ved beregningen spillede mændenes og hustruernes alder en stor rolle, og det var disse oplysninger, som denne tælling skulle give. Folketællingen 1769 gav kun oplysning om aldersgruppe og erhverv.

Imidlertid satte Struensees fald og den følgende reaktion mod initiativer startet i hans tid en stopper for planen om enkekassen. To kommissioner undersøgte planen, men det endte med, at Oeder blev forflyttet fra hovedstaden og udnævnt til landfoged i Oldenburg, og hans undersøgelse blev henlagt i Rentekammeret.⁵ Og der står tabellerne så, nu indbundet og lidt slidte af slægtsforskeres brug. Men læst som helhed kan tabellerne også bruges til at befolke husene i København, fortælle hvilke ægtepar der boede Christianshavns kvarter nr. 4, som er Brogade/Torvegade.⁶

Blandt andre var det bager Christensen, 52 år gammel, gift for 2. gang med en kone på 54, hvis 3. ægteskab det var, og Fischer, en fattig sengeliggende mand på 35, med en kone, der var 19 år ældre og i sit andet ægteskab. Om deres ægteskab var en praktisk foranstaltning eller en rigtig kærlighedshistorie er noget, man kun kan digte om, fordi disse mennesker ikke har efterladt sig skriftlige udsagn, der giver mulighed for at komme tættere på deres ægteskab. Men andre af de på Oeders foranstaltning fortegnede ægtepar har efterladt breve, der endnu, mere end 200 år senere, kan give os spredte indtryk af forholdet mellem mand og kvinde.

Når man ikke kan få den man elsker,

Strand kvarter nr. 64, Børsgade/Slotsholmsgade, boede gehejme-

råd, kammerherre og overstaldmester Wilhelm Ditlev Werner von Staffeldt, 47 år gammel, med sin kone, Anna Sophie født Schack, 37. Det var første ægteskab for begge. Hun havde som ganske ung pige opholdt sig ved hoffet og havde i breve fra 1751–54 fortalt sin bedstemoder, som også hed Anna Sophie Schack, herom. I hendes privatarkiv ligger de nu.⁷ Heraf forstår man, at der blev gjort kur til den 17-årige pige af hr. von Scheel, men hun sendte artigt hans breve til bedstemor og bad hende råde og beslutte.

Han ville giftes og fortalte hende, at hans mor og søster havde været hos den lille Anna Sophies bedstemor for at anholde om hendes hånd. Bedstemor havde ikke noget mod forbindelsen, hvis Anna Sophie selv ville have ham, og det ville hun tilsyneladende »que je crois de pouvoir être heureuse avec lui, et c'est pourquoi je lui ai promis une constance éternelle«. (25.12. 1751) (jeg tror at kunne blive lykkelig med ham, og det er derfor jeg har lovet ham en evig troskab). Det fremgår videre, at hun har lovet ham dette, inden samtykket var opnået, men kun fordi hun var sikker på, at bedstemor ville give det.

Et udateret brev i samlingen fortæller imidlertid, at selv om det så lovende og lykkeligt ud, så kom der problemer af en eller anden art. Anna Sophie fik nogle råd af familiens juridiske rådgiver, som hun måtte følge, men, skrev hun, det forekom hende uværdigt, hvis hun skiftede følelser overfor hr. Scheel. Han forsvandt fra brevene, og den 18.8. 1759 skrev W. D. W. von Staffeldt til grevinde Schack, at hans kone, hendes barnebarn, havde fået en datter.

Hun blev altså gift med en anden, en ulykkelig ungdomsforelskelse fulgt af et fornuftsægteskab? Hendes første kærlighedshistorie får en ekstra dimension, når man blader videre i bedstemors arkiv og ser, at moderen, efter faderens død, løb væk med en officer og som følge heraf fik frataget myndigheden over børn og gods.

Den store kærlighed?

Torsdag den 6. august kl. 11 om aftenen 1771 sad en mand i København og skrev til sin kone, som han da havde været gift med i mere end 20 år: »Allerliebste süsse Frau« dein getreuen liebenden Mann J. G. von Scholten«.

Som sluthilsen i et brev fra det følgende år skrev han:

»Die Suppe stehet auf dem Tisch. Hiermit Gott befohlen.
Ich wünsch bald zu ervahren, dass du gesundt bist. Ich
küsse dich millionen Mahl in Gedanken und bin bis im
Tode, liebe süsse Frau, dein getreuer Mann

J. G. v Scholten«

(suppen står på bordet, gud befalet, jeg ønsker snart at få at vide om du er rask. Jeg kysser dig en million gange i tankerne og er til døden, kære søde kone, din trofaste mand).

Jobst Gerhard von Scholten, senere general og ejer af Ødstedgård i Elbo herred, Vejle amt, var 17. januar 1749, 26 år gammel, blevet gift med Adelgunde Elisabeth Amalie von Kleist, 19 år. Fra årene 1748 til 1776 er der bevaret 95 breve fra ham til hende, og skal man tage ordene for deres pålydende, så er der i dette ægteskab tale om en stor livslang kærlighed. »Ma chère et bienaimée petite Femme, mon doux Coeur, mon chère Ange,«, skriver han nytårsaften 1768, han har ikke hørt fra hende i uger og fortsætter:

»mais que tu le croye ou non, et quoique tu sois une mé-
chante Femme je t'aime pourtant autant que je suis
capable d'aimer et autant que je t'ai aimé depuis 24 ans,
c'est tout ce que je puis faire. Mais tu ne m'aime plus,
sans cela tu m'écrirois bien«.

(Min kære og højtelskede lille kone, mit blide hjerte, min kære engel . . . men om du tror det eller ej, selv om du er en uartig kone, så elsker jeg dig, så meget jeg er i stand til at elske og så meget som jeg har elsket dig i 24 år – det er alt jeg kan. Men du elsker mig ikke mere for ellers ville du skrive til mig).⁸

Grunden til hendes tavshed, gætter han, er en uenighed mellem dem om deres datter Louise, » coquine de Fille« (pokkers til pige), der vil giftes med en »vaurien« (døgenigt), men ganske overser, at hverken hendes eller hans far nogensinde vil give deres samtykke til den forbindelse. Han beskylder sin svigermoder og svoger for at have virket for forbindelsen med den unge Trampe, der garan-

teret vil blive sendt til Munkholm i flere år, mens Louise vil miste hele sit gode omdømme, og hvis hendes mor støtter hende, vil al-verden tro, at hun gør det bare for at volde faderen sorg!

Efter denne svada bliver der i en kærlig tone fortalt om alt det nye, han har købt til hende i København, og han ender med at bede hende alligevel elske ham en lille smule om ikke for andet så for deres børns skyld, men selv er han »de coeur et d'ame tout a toi« (af hjerte og sjæl – helt din).

I denne familie skulle far nok bestemme hvem hans datter skulle gifte sig med. Og dog, Louise blev i 1769 gift med Jørgen Ditlev, greve Trampe.

Huskede J. G. von Scholten mon, hvordan han gjorde kur til Adelgunde Elisabeth 20 år tidligere. I et brev fra juni 1748 instruerede han hende i at sende ham breve, men adressere dem til hans tjener, for så ville hans far ikke blive nysgerrig og læse brevene. J. G. beklagede, at han ikke kan gifte sig, før han er avanceret, og han kan ikke avancere, før han har betalt sin gæld, og det kan kun ske med hjælp fra hans far. Han har fået venners venner til at bringe sagen på bane over for faren, så måske, men den økonomiske situation er værre end nogensinde, han skylder mange penge, har ingen, og har ikke udsigt til at få nogen, med mindre der sker et mirakel. »Mon chère ange, je t'aime de tout mon coeur«, men hvorfor har hun svaret ham på tysk, det er et rædsomt sprog og vil hun venligst »écris a l'avenir des lettres francaises et plus tendres ton triste et fidèle amant«.

(Min kære engel, jeg elsker dig af hele mit hjerte . . . skriv i fremtiden franske breve og lidt ømmere, din bedrøvede og trofaste elskede).

Ved siden af blev der også ført en tilsyneladende mere »officiel« korrespondance mellem de forlovede:

»Mademoiselle j'ai voulu a la hâte avoir l'honneur de m'informer de l'état de votre santé et de celle de vos chers Parens, et d'ou il vient, que vous ne m'avez pas fait l'honneur de répondre a ma lettre de 28. Je n'espere pas que vous est malade, ou que vous m'avez oublié«.

(Frøken, jeg har i hast den ære at forhøre mig om Deres og Deres kære forældres helbred og hvordan det kan være, at De ikke har gjort mig den ære at svare på mit brev af 28. Jeg håber ikke De er syg eller at De har glemte mig).

Her kunne forældre trygt læse med, men et udateret brev fra samme periode synes kun beregnet for Adelgundes øjne, hun elsker ham lidt, mener han, for hun har kaldt ham »mon cher« (min kære), så derfor:

»Mon tout en tout . . . mon ange, mon adorable divine Gundgen, ma reine, ma souveraine et belle maitresse de mon coeur, ma charmante amante, mon ame, ma tres chère, mon doux coeur, mon poupon, ma mignonne, mon bien, mon thresor, mon inestimable bijou, ma toute bonne, ma vie, ma belle, mon autre moimeme, ma tres aimée, ma tres aimable, mon incomparable, mon amie, mon epouse, ma femme etc. etc.«.

(Mit et og alt, min engel, min tilbedte guddommelige Gundgen, min dronning, min herskerinde, mit hjertes smukke herskerinde, min charmerende elskede, min sjæl, min kæreste, mit blide hjerte, min dukke, min kæledægge, min elskede, min skat, mit uvurderlige smykke, mit velvære, mit liv, min smukke, mit andet jeg, min højtelskede, min elskeligste, min enestående, min veninde, min hustru, min kone etc. etc.).

Alt dette er dog ikke tilstrækkeligt til at opveje hendes ene »mon cher«. Han bebrejdede hende, at man ikke må skrive, sige eller vise hvor forelsket man er, hvordan vil hun »ma foi« have, at man skal elske hinanden uden at sige, skrive og vise det? Han takkede for et kort møde, men der er meget mere han skal sige, så hun må modtage ham igen – snart. P.S. brevet er skrevet i den glæde han føler over deres »l'adieu que nous primes (vous savez bien)« (vores afsked, De ved nok!).

I januar 1749 blev de gift og 6 måneder senere fødtes deres første barn! I de følgende 17 år fødte Adelgunde yderligere 10 børn. J. G. skrev flittigt til hende, når de var borte fra hinanden. Hans

Dette billede af den franske maler J. H. Fragonard (1732–1806) er en umiddelbar og tidstypisk illustration til Jobst Gerhardt von Scholtens brev til hans tilbedte Adelgunde. Kunstakademiets Bibliotek.

breve er fulde af kærlig omhu, men det kneb tilsyneladende også for ham at skaffe familien så forfærdelig meget andet. I 1758 fødte hun deres 6. barn hjemme hos sine forældre, og han bad om breve fra hende med detaljer om fødslen og barnedåben, men alt hvad han får, skriver han, er bebrejdelser fra hendes far om penge og over de udtryk, han bruger om Adelgunde. Forlanger hendes far virkelig, at han, Jobst Gerhard, skal have mindre ømhed overfor hende! At det ikke gjorde varigt indtryk ses af et brev fra september 1759: »je te baise une million de fois en idee, ta bouche, tes mains, tes, tes, ton . . .« etc. etc. (Jeg kysser dig en million gange i tankerne, din mund, dine hænder, dine . . . , dine . . . din . . .).

10. oktober samme år beklagede han, at hun havde glemt at skrive til hans fødselsdag! Men denne forglemmelse bliver til intet, da det opklares, at børnene havde haft kopper. Faderen vil især vide, om den lille Louise, deres ældste, var mærket af dem. Skønhed hos en pige uden midler var nemlig ikke uden betydning, et smukt ansigt er et anbefalelsesbrev. Moderen skal derfor sørge for, at Louise ikke klør sig i ansigtet – gi' hende handsker på og smør hende ind i blødgørende cremer. Og så følger et lille digt til Adelgunde med forbud mod at nævne det for nogen, thi det er ikke passende at skrive den slags til en kvinde, som man har været gift med i 11 år.

I foråret 1760 blev der krise i ægteskabet, og de to eneste breve fra dette år indledes med »Madame«. Det var aftalen, at Adelgunde skulle komme og opholde sig hos ham i april i Flensborg, men hun skrev om tusind forhindringer og udflugter, men for ham var sagen nu, den 19. marts, at enten kommer hun, eller også bryder han, som man gør med en ulydig kone. Hvis hun ikke kommer, vil hun aldrig se ham mere, og hvis hun kommer senere end aftalt, er han ikke længere gift. Det er kedeligt nok, for der er marked for tiden, og hvis de havde været gode venner, så havde han købt mange smukke ting til hende, men det skal altså ikke være! Det er op til Adelgunde, om han fortsat skal være hendes »elskende mand«. Den 26. marts har han endnu ikke svar fra hende, men han har ikke draget den slutning, at intet svar også er et svar. Han håber, at når posten kommer i morgen, så kender han sin skæbne; har han en kone eller ej?

Hvordan krisen blev overstået, kan ikke dokumenteres, men fra 1762 og resten af deres fælles liv er det atter: »Mon chère coeur, ma bonne amie, ma très aimée douce petite Femme«. (Mit kære hjerte, min søde veninde, min højtelskede søde lille kone).

Fra Adelgunde er der kun bevaret 8 breve til Jobst Gerhard fra årene 1753–54 og 1762–63. De første er med en usikker skrift og kopieret over mandens model – jeg elsker dig, jeg savner dig, min skat osv. – og når du nu er i Paris, så køb lige nogle pæne mønstre til broderier. Et af børnene har været syg, lidt bysladder, hun har lejet et godt hus, som han har forlangt, hun ville nu hellere have haft et andet med en anden beliggenhed, men »les femmes sont fait pour obeir, aussi l'ai je fait«. (kvinder er skabt til at adlyde, som jeg har gjort det).

Forlovelse – forventning

Året efter tællingen fik ægteparret de Bang i Stormgade en datter, Antoinette Frederikke. I 1797 blev hun forlovet med Chr. Ulrik Ditlev von Eggers,⁹ og 31. august skrev hun til ham:

»Dine ønsker er mig stedse en kær lov, som mit hjerte og min forstand lige gierne opfylder. Ikke et ord om min længsel efter dig, du som kiender mit hjerte kan ene fatte den. Min moder hilser, jeg omfavner dig og er evig din Frederikke«.

Således er slutningen, men brevets indhold er bl. a. en sladderhistorie om en fælles bekendt, justitsråd Schiøtts datter, forlovet med den unge Lawetz, som i et svagt øjeblik har glemt hvad hun skylder sig selv, pligten og sine jævnlinge – så nu skal de have bryllup!

Frederikke fortæller, at hun under den forlovedes portræt, som hun har i sit værelse, har skrevet: »Si la vie est courte pour le plaisir, qu'elle est longue pour la vertu«. Der var ikke noget brev fra ham med posten og det er forfærdeligt:

»O jeg ved da hverken om du er levende eller død, o min Eggers, du kjænte intet til mit hjerte, da du bad mig om min haand, du var uvidende om hvor ømt og deltagende

det var, hvor stærkt det slog for dit vel, men jeg skylder dig denne tilståelse, at du skilt fra mig måske føler din tilstand lige skrækkelig med min, og dette er min trøst i mine kummerfuldeste timer, at du min ven deler min skjæbne. O kærlighed, o pligt, hvilke offere fordrer du, det er nødvendig for at opfylde disse, at det tænkende menneske maa træde til side for hine; og for at opfylde hvad mennesket kalder pligter, maa vi undertrykke følelser, som guddommen tildelte os.« (København 16. september 1797)

Af næste brev fremgår, at Eggers er enkemand, Frederikke har besøgt hans tidligere svigermor, der talte om sin Hanne, og Frederikke blev betænkelig:

»en gysen betager mig, jeg synes blodet størknes i mine årer, o Eggers, jeg frygter, jeg aldrig saaledes vil komme til at opfylde mine pligter, som hun vilde have gjort det«.

Hans børn er i pleje, og hun besøgte dem for at blive venner med dem og gør sig tanker om deres opdragelse. Hun vil vinde deres hengivenhed ved legetøj, og den artigste vil få det meste og det bedste!

Den 22. dec. 1797 om aftenen var der brev fra ham,

»du skulle have været nærværende og seet min glæde over dit brev, jeg løb om i stuen uden at brække det, og da jeg til sidste fik det læst og saa, at du var vel og stedse erindrede dig din pige, o hvor var jeg da ubeskrivelig lykkelig, kuns med din nærværelse vilde jeg bortbytte et saadant øjeblik. Skriv mig flittig til, det er den eneste glæde, jeg nyder i din fraværelse«.

Juledag samme år sendte Frederikke nogle refleksioner over børneopdragelse, foranlediget af gaveoverfloden juleaften. Når man vil opdrage børn, må man først og fremmest bibringe dem smag for nøjsomhed.

Nytårsdag 1798:

»O, at du havde været her, mine øjne, mine læber, mit hele væsen kunne have sagt dig, hvor megen lykke jeg ønsker i det tilkommende, havde jeg genie til at skrive vers, skulle jeg besynge dit værd som menneske og videnskabsmand, nu derimod maa du lade dig nøje med mit varme hjertes kjærligste ønske for dit vel. O min ven, jeg ser den glade dag imøde, da vi ved hinandens side skal arbejde til fælles lyksalighed, den dag da kærlighedsbåndet skal knyttes endnu fastere for aldrig mere at løses, det bånd, som hverken overspændt lidenskab eller nedrig interesse vare medvirkende aarsager til. Naar jeg tænker hvor lykkelig jeg bliver ved din side, at jeg ved dine raad, seer mig i stand til at danne dydige og lykkelige mennesker, hvor er jeg dig ikke tak skyldig for saa megen lyksalighed«.

August 1799 og stadig forlovet:

»Jeg ser med længsel den dag imøde som vil giøre ende paa mine 2 aars lidelser og hvad sorger jeg end kan komme til at føle herefter vil jeg dog gentage for mig selv, værre var det, da din Christian var borte«.

I juli fyldte Frederikke 27 år. Hun adspredte sig med rideture på landet og længtes. Desperationen sneg sig ind i hendes breve, hun blev syg, men så blev de omsider gift. Brevene fortsætter, nu indledt med »Min søde mand« og et mere prosaisk indhold.

Bristede forventninger

Vender vi tilbage til bager Christensen, omtalt side 12, viser det sig dog, at det er muligt at komme tættere på ham og hans kone Susanne Marie Daniels boende i Torvegade. Ikke fordi de skrev til hinanden, men fordi de skrev eller lod skrive om hinanden. I årene 1770–74 optræder de i Københavns Magistrats resolutionsprotokol med flere ansøgninger om at måtte leve separerede og med klager over hinanden.¹⁰

	A	B	C	D	E	F
75	x Madjen	indtægter og i København	60	1 ^h	60	1 ^h
	x Madjen	indtægter - -	40	1 ^h	40	1 ^h
	x Ole	indtægter - -	50	1 ^h	50	1 ^h
	x Jøker	indtægter - -	50	1 ^h	50	1 ^h
	x Søren	indtægter - -	30	1 ^h	30	1 ^h
	x Pedersen	indtægter - -	70	2 ^h	80	2 ^h
	x Simonen	indtægter - -	48	1 ^h	41	1 ^h
	x Møller	indtægter - -	40	1 ^h	49	1 ^h
	x Olsen	indtægter - -	30	1 ^h	40	1 ^h
	x Andersen	indtægter - -	37	2 ^h	37	1 ^h
76	x Jansen	indtægter - -	30	1 ^h	20	1 ^h
	x Simonsen	indtægter - -	37	1 ^h	37	1 ^h
	x Lenz	indtægter - -	50	2 ^h	58	2 ^h
77	x ... Nielsen	indtægter - -	48	1 ^h	38	1 ^h
	x ... Thorsen	indtægter - -	33	1 ^h	28	1 ^h
	x ... Christensen	indtægter - -	52	2 ^h	54	3 ^h
77	x ... Sørensen	indtægter - -	34	1 ^h	30	1 ^h

Tællingsskema fra Christianshavns kvarter 77 a. Personerne på dette skema træder frem for os gennem deres udsagn til Københavns magistrat om de ægteskabelige opgør, der udspillede sig 1770-1774 hos bager Erik Christensen i 76 b. Foto, Rigsarkivet.

Det begyndte i oktober 1770, Susanne Marie klagede den 22. oktober over manden Erik Christensens hårde medfart imod hende. Han havde truet med at gøre en ulykke på hende, og hun havde måttet lade ham arrestere. Derfor søgte hun nu om tilladelse til at leve separeret fra ham. De mødte begge for Magistraten den 24. oktober og blev forligt, fordi han lovede at leve skikkelig. Det holdt til 11. marts 1771, hvor de mødte igen, og Erik Christensen tilstod at have slået konen. Magistraten resolverede, at deres bo skulle optegnes, og manden indsættes i Rasphuset. Der blev indgivet ansøgning til Danske Kancelli, der 25. marts sendte ansøgningen om separation til erklæring hos Magistraten, som indkaldte ægtefællerne og igen forligte dem, hvorefter Magistraten 27. marts kunne meddele Danske Kancelli, at ægteparret havde lovet for eftertiden at ville leve skikkelig, så separationsansøgningen bortfaldt.

6. maj samme år klagede Susanne Daniels atter til Magistraten, over at manden havde slået hende »blaae og blodig« og spærret døren for hende, så hun ikke kunne komme ud. Hun ville derfor separeres. Kort efter trak hun klagen tilbage. Det følgende år, 1772, var den gal igen. Den 26. februar klagede Erik Christensen over hustruens utroskab og daglig trætte. Han bad om, at Magistraten ville tilholde hende at leve som en tro og kærlig kone eller lade dem separere. De blev atter forligt af Magistraten den 4. marts. Næste år, den 2. juni 1773, kunne Susanne Marie igen klage til Magistraten over mandens »ugudelige« fremfærd imod hende, og endnu en gang søgte hun separation. Erik Christensen klagede samtidig over hende og hendes to voksne sønner. I november samme år klagede hun igen over, at manden nægtede hende »sit nødtørftige livs ophold«, mens han drak, ødelagde hvad de havde og handlede ilde med hende. Hun ville atter separeres og Magistraten henviste dem til at søge »lands lov og ret«. Det blev imidlertid ikke til noget, for i januar 1774 er der atter klage, denne gang fra manden, over at hans hustru »øder alt hvad han kan fortjene og sætter det til på hendes ugudelige børn«, og hun har også »slaged døren i lås for deres værelse«. Han beder Magistraten formane hende til at leve enig med ham og lade sønnen sætte til et håndværk.

Ægtefællerne mødte for Magistraten den 19. januar 1774 og blev

tilholdte på begge sider at leve skikkeligen. Herefter hørte Magistraten ikke mere til dem, men man kan have en mistanke om, at det skyldtes helt andre grunde, end at de levede »skikkelig«.

Detaljerne i det første registrerede opgør den 18. oktober 1770 er beskrevet i bilagene til Magistratens kopibog og giver os indblik i det ægteskabelige liv hos rugbrødsbageren i Torvegade.¹¹ Politibetjentene Elsted og Daldorf rapporterede, at den 18. oktober kl. 6 1/2 om aftenen kom dugmagersvend Daniel Pedersen til politimesterens gård og forklarede, at han p.g.a. stedfaderen skibstømrer Erik Christensens slette omgang imod hans moder havde været nødsaget til at hente assistance i Amagerports vagt for at få stedfaderen indsat der for at hindre »videre ulæmpe«. Nu begærede han på sin mors vegne, at stedfaderen måtte blive indsat i Rådhusarresten, indtil moderen havde fundet sig et nyt opholdssted, da hun ikke kunne vide sig sikker mod overfald, når manden var i nærheden. Erik Christensen blev indsat i Rådhusarresten og Daniel Pedersen tilkendegav, at moderen ville indgive en skriftlig redegørelse næste dag, om hvad der var passeret mellem ægtefællerne.

»Deres excellence, høj og velbaarne hr. geheimeraad og ober præsidet, høyædle og velbaarne, høyædle, velædle og velbyrdige herrer borgmestere og raad, naadige høye herrer. Da jeg nu har været i ægteskab med manden Erich Christensen i en tid af 3/4 aar, og vemodeligen maae beklage, at hand strax efter vi vare kommen tilsammen begyndte at tractere mig meget ilde med slagen og truen og det uden nogen der til given aarsag. Jeg har desuagtet imod alt dette immer haft haab om at det skulde blive bedre, men desværre i dets sted slettere og slettere og udbrød den 18. oktober saaledes fra ham mod mig med hug og slag af en casserolle i mit hoved, at ieg er gandske slaget til skamme baade paa øyen og ansigt samt slaget blaa og blodig paa min krop hvorover ieg maatte raabe ud af vindwet, at got folck for guds skyld vilde redde mit liv fra hands tyrraniske haand og fik da endelig bud efter vagten, som tog og førte ham i arrest paa raadstuen. Han har og truet at vilde gjøre en ulykke, saa ieg i fald hand var

paa fri fod ikke var sikker enten paa mit eller mine børns liv. Jeg beder altsaa underdanigst, at ovenanførte maatte tages i naadigst overvejning paa det bemelte mand maatte blive afhørt og vedbørlig for denne umenneskelige medfart afstraffet. Her nest, at han til sagens uddrag maatte være arresteret, at ieg ikke skal endnu falde i yderligere elendighed. Af indlagte attester maatte naadigst erfares hvorledes ieg i min forrige mands tid baade haver levet christelig med og opført mig skikkelig samt attest om denne min skade ieg af ham er tilføjet, som meldt er. Jeg beder altsaa om de høje herrers assistence imod denne Erik Christensens forøvede tyranniske vold og uræet. Hernæst beder og underdanigst i fald deri kunde være nogen mulighed da jeg som sagt ikke kan være sikker paa mit liv, at vi kunde paa nogen maade blive separeret fra hver andre, ønsket ieg det gerne, hvilket ieg dog i alt indstiller til den høje øvrigheds got befindende. Haabende til en naadig bøn høring med ald underdanighed forbliver deres excellence og øvrige høje herrers underdanige ringe tjenerinde Susanne Marie boendes i Torvegaden som har privilegii paa at sælge og bage groft rugbrød i min sal. mands tid er erhvervet og bevilget«.

De vedlagte vidnesbyrd er fra naboerne, som sandsynligvis til samme skriver, som har forfattet Susanne Maries klage, har refereret deres versioner af begivenhederne. Urtekræmmer Jacob Bagger stod for denne erklæring:

»At ieg underskrevne urtekræmmer her i staden boendes paa Christianshavn har kiendt konen Sussane Marie i den tid hun har været i ægteskab med 2de nu afdøde mænd, den første navnlig Peder Nielsen og den anden navnlig Peder Madsen, som begge haver været borgere her i staden. Og som hun haver hendes 3de mand, navnlig Erich Christensen med hvilken hun ikke længere har været i ægteskab end 3/4 aar, der nu haver tragteret hende meget ilde og slaget hende blaae og blodig baade paa ansigtet og paa kroppen paa en meget uchrestelig

maade og hun er mit viidnisbyrd begierende, saa viit mig er bekiendt. Saa kand jeg sandferdelig herved attestere, at hun i de 2de forrige mænds tid har opført sig christelig og skikkelig, fredelig, strebsom og vindskibelig og det i alt i alle maader anstændig som det sig en ærekiær kone for sig og sine anstaar, som ieg paa anmodning ikke har villet nægte hende«.

Brændeviinsbrænder Christen Nielsen erklærede:

»At ieg i den tid nu paa 3/4 aar indbemelte Erich Christensen og konne har været naboe med mig adskillige gange af medynk over konnens skriig og frygt for at der skulde skeet en ulykke, har været inde for at styre til freds paa manden og som hun da manden nu har slaget hende som oven er meldt er min attest begierende. Saa attesteres sligt herved at være i sandhed og at hun nu af manden er ilde tilreed er øyensynlig. Christen Nielsen«

Yderligere to vidnesbyrd er vedlagt næsten enslydende med de her refererede. Det gjaldt åbenbart om at få mange vidner på det »rette forløb« af begivenhederne. Vidnesbyrdene giver udsagn om et par dages hektisk aktivitet i huset i Torvegade. Også en lægeerklæring blev indhentet. Stud. chirurgie J. L. v.d. Breeleje havde besigtiget skadernes omfang:

»Da ich am Donnerstag Abenmals d 18ten october gerufen wurde Erich Christensen ehfrau ihre beschadigung nach zu sehen, welche ihren vorgehen nach, von ihren Mann wahren verursacht worden, so habe gefunden eine starke Contusion am linken Auge wodurch beide Augenlieder wahren zugeschlossen worden, und dem ansehen nach von einem Stoss oder Schlag verursacht worden, eine geringe Quatschung der obere Haut gerade uber dem linken oss. Clavicula wie auch schwartzblaue Streifen über ihren linken Arm so wahr ihr auch die Haut auf dem linke Knie uber der Patella abgeschabet. Daselbiege um einen Beweis über oben benandte Beschadigung

digungen verlanget. So habe hiermit attestieren wollen dasselbiges der Wahrheit gemas.

Christianshavn d 19te october 1770«

(Da jeg torsdag den 18. oktober om aftenen blev tilkaldt af Erich Christensens kone for at se de skader, som efter hendes udsagn var forårsaget af hendes mand, så har jeg fundet en kraftig kvæstelse ved venstre øje hvorved begge øjenlåg var lukkede, som kunne være forårsaget af et stød eller et slag, en lettere opblødning af huden over det venstre nøgleben samt sortblå striber på den venstre arm og hudafskrabning på venstre knæskal. Samme har forlangt et bevis for de ovennævnte skader, som hermed attesteres.)

Også ægtemandens, Erich Christensen, sagsfremstilling er indleveret til Magistraten:

»Da ieg for en 3/4 aar siden som enkemand har indladt mig i ægteskab med en enke paa Christianshavn, som har med hendes forrige mænd 4 drengbørn, hvoraf de 3de ere ved haandværcker og den ene som er liden er endnu hiemme. Jeg har ved vores sammenkomst og vel forklaret mig for min konne, hvorledes det skulde være imellem os med disse børn, men maae dog beklage, at ieg formedelst disse børn har haft een og anden nærgaaende chican, som for en mand er aldeles ufordragelig, og af hiertet ønske at blive befriet for. Jeg har og som bekiendt af min koenes giæld betalt alt siden vi kom tilsammen som var mig aldeles uvitterlig 106 rdl. samt til huus reparation 150 rdl. uden nogen hielp af nogen anden i mindste maade. Og da hun og 2de drenge imod alt dette har gjort mig ald den fortræd de have kundet, som er gaaet saa yderlig til at lade trække mig i vagten og paalægge mig arrest. Saa bønfalder ieg i dybeste underdanighed, om den høje øvrigheds assistence, at de 2de store drengbørn, Daniel Pedersen og Niels Pedersen maatte aldeles blive forbuden at komme i mit hus, paa det de ikke skulde stifte uenighed imellem mig og min kone samt, at ieg som mand, der staar for allting maa af min kone nyde

den respect og ret som baade af gud og den høje øvrighed er ordinairt. Da ieg efter min pligt paa min side skal give ret og skiel saa vel imod min kone som for disse umyndige ieg er indgaaet til som stiffader. Jeg haaber til en naadig bøn høring og lever med ald underdanig submission Deres excellence og øvrige høje bydende naadige herrer«.

Om dette ægteskab tør man på det foreliggende grundlag fastslå, at det ikke var kærligheden, der var det bærende element. Ægteskabet var en praktisk, social og økonomisk sikring. En enke med lejlighed og privilegium til en næring var et godt parti for en mand uden næring. For enken var der en lignende tilskyndelse til at sikre sig selv og sine børn med en ny mand til at drive virksomheden videre og sikre forsørgelsen i en tid, hvor kvinder ikke kunne have selvstændigt erhverv. Havde hun børn, så måtte han finde sig i det; havde han børn, så kunne man tale om sammenfaldende interesser.

Oeders skemaer giver da også mange eksempler på ægteskaber mellem lidt ældre håndværkermadammer og yngre mænd. Det behøvede ikke altid forløbe som i Torvegade.

De her fremdragne kilder indeholder udsagn om ideer om eller modeller for kærlighed og ægteskab. Den lovmæssige ramme for ægteskabet var fastlagt i Danske Lov.

Hvordan blev ægteskabet stiftet?

Den unge Scheel, der gjorde kur til Anne Sophie Schack, fulgte lov og ret, da han henvendte sig til hendes værge om ægteskab. Danske Lov 16-1 fastslår »Hvo Hustrue vil have, bede hende af Forældre, eller rette Værge, dog med hendis Ja og Villie«. De øvrige bestemmelser fastslår, at hvis en pige gifter sig uden forældres eller værges samtykke, mister hun sit gods. Forældre eller værger kan ikke forhindre nogen pige i at gifte sig uden lovlig grund. Hvis en værge beholder pigen for sig selv p.g. a. hende eller hendes ejendom, kan hendes slægtninge og venner påklage det for øvrigheden. Hemmelige forlovelser er ugyldige. Man må ikke aftale ægte-

skab, når man er gift, m.h.p. senere indgåelse, og man må ikke ægte den, man har bedrevet hor med.

Ideer om eller modeller for kærlighed og ægteskab dukker også frem af det her fremlagte materiale. Von Scholten mente, at man da for pokker må fortælle hende, man elsker, at man elsker hende. Kærlighed skal udtrykkes og vises. Frederikke Bang følger den linie, men bag hendes noget eksalterede ytringer, aner man en model for kærlighed og ægteskab, som hun har tilegnet sig på en eller anden måde, gennem undervisning eller ved læsning. Den officielle model for forholdet mellem parterne kan læses i vielsesritualet.

Vielsen

Ceremonierne for vielsen var fastsat i Kirkeritualet af 1685. Vielsen foregik i kirken oppe imod alteret. Før vielsen skal synges første vers af »I Jesu navn skal al vor gerning ske« eller en anden »bekvem« salme og efter vielsen »Hvo som vil salig udi verden leve etc.« eller en anden fra salmebogen, som kunne passe. Under selve vielsen stod præsten foran brudefolkene, holdt en lille tale til dem om ægteskab, hvortil han kunne bruge et »sprog« af bibelen til forklaring, og han sluttede med et ønske. Derefter tilspurgte han hver af brudefolkene »Om I har beraad eder med gud, om I vil leve saa med hende i medgang og modgang etc., om I veed eder fri etc.«. Når begge havde bejaet, forkyndte præsten dem for rette ægtefolk at være og sagde til dem: »Hvad Gud Allermægtigste haver tilsammenføjet skal intet Menneske adskille«.

Som afslutning skulle de høre nogle guds ord om ægteskabet:

»Og Gud vor Herre sagde: Det er ikke godt for mennesket at være ene, jeg vil gøre ham en medhjælp, som passer til ham«. (Første Mosebog andet kapitel vers 18, 21, 22, 23, 24)

»For det andet, hører også Guds bud, hvorledis I skulle skikke eder imod hver andre i denne eders egteskabs stat:

I hustruer skal underordne jer under jeres mænd som

under herren; thi en mand er sin hustrus hoved, ligesom Kristus er kirkens hoved, han som er sit legemes frelser. Ja, ligesom kirken underordner sig under Kristus, skal også hustruerne underordne sig under deres mænd i alt. I mænd! elsk jeres hustruer, ligesom Kristus elskede kirken og gav sig selv for den, for at han kunne hellige den, idet han rensede den i vandbadet ved ordet, og for at han således kunne fremstille kirken for sit åsyn som herlig, uden plet eller rynke eller andet sådant, nej, den skulle være hellig og dadelfri. På samme måde bør mændene elske deres hustruer som deres egne legemer; den, som elsker sin hustru, elsker sig selv. Ingen har jo nogen sinde hadet sit eget kød, men han giver det føde og har omhu for det, ligesom Kristus har for kirken«. (Paulus til Efeserne 5. kap. vers 22-29)

»For det tredje hører også korset, som Gud har lagt på denne stat«.

»Gud sagde til kvinden: Jeg vil mangfoldiggøre dit svangerskabs møje; med smerte skal du føde børn; men til din mand skal dit attrå være, og han skal herske over dig! Og Gud sagde til manden: Efterdi du lydte din hustruis røst og spiste af træet, som jeg sagde, du ikke måtte spise af, skal jorden være forbandet for din skyld; med møje skal du skaffe dig føde af den alle dit livs dage; . . . «. (Første Mosebog kap. 3. vers 16-19)

»For det fjerde er det eders trøst, at I vide og tro, at eders stat er Gud tekkelig og af ham velsignet; thi så står der skrevet i Skabelsens bogs første kapitel«:

»Og Gud skabte mennesket sig til et billede, som mand og kvinde skabte han dem og Gud velsignede dem Og Gud så alt, hvad han havde gjort, og se, det var såre godt «. (vers 27, 28, 31)

Denne officielle model findes i kilderne her. Erik Christensen hævdede, at han som mand, der stod for alting, måtte nyde den

ret og respekt, som af både gud og den høje øvrighed var ordineret. Hans opfattelse var klar nok. Adelgunde von Scholten gav udtryk for den samme opfattelse. Hun ville hellere noget andet end manden, men hun gjorde, som han sagde, for kvinder er skabt til at adlyde. Sådan sagde hun, men korrespondancen bærer tydelige vidnesbyrd om, at hun ikke gjorde det. Susanne Daniels ville ikke finde sig i vold og fik derfor manden sat fast og separationsforhandlinger indledt. Hendes forestillinger er dannet andre steder end i kirken. Tidens billedkunst og litteratur afspejler også en anden opfattelse end vielsesritualets afsluttende ordsprog af Salomon: »Hvo som får en hustru, han får en god ting, og annammer af Herren en velbehagelighed«.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Ordren kendes kun i koncept i Kabinetsarkivet, dateret 20. februar 1771.
2. Rtk. 2243.138 Sjællands stifts renteskriverkontor Ordre- og missivebøger.
3. Rtk. 2243.228 og 2243.162.
4. Rtk. 2243.162, Sjællands stifts renteskriverkontor Journal og journalsag 1771 nr. 4098 og 4264, Rtk. 2334.5, 4. bureau 1766-71 journal nr. 251 og 354.
5. J. O. Bro Jørgensen, Forsikringsvæsenets Historie i Danmark indtil det 19. århundrede, Kbh. 1935.
6. Oeder bd. I. Christianshavn no. 4.
7. Privatarkiv nr. 6258 Anna Sophie Schack.
8. Privatarkiv nr. 6298 Familien Scholten.
9. Privatarkiv nr. 5352 Chr. Ulrik Ditlev von Eggers A I 3 Breve fra hustruen Antoinette Frederikke født de Bang 1797-99.
10. Københavns Magistrat, Resolutionsprotokoller MC 123 p. 530 og 670 og MC 124 p. 297 og 613.
11. Københavns Magistrat, Kopibøger MC 278 1771 1.1.-2.4. nr. 169.

Stærk som Døden

– en uægteskabelig kærlighedshistorie fra
1800-tallets slutning

Af Adda Hilden

Uægteskabelige kærlighedsforhold, som varer ved gennem årtier og først ophører ved den enes død, kan ikke ofte dokumenteres. Måske er de sjældne. Det mere end tyve år lange forhold mellem den københavnske almuelærerinde, Henriette Steen, og hendes fætter, politikeren Viggo Hørup, er i så fald en undtagelse på mere end een måde. Gennem efterladte breve har de to hovedpersoner givet os indblik i deres samliv, i dets tragiske indledning og afslutning, dets aldrig svækkede seksuelle fascination og følelsesmæssige binding – og, hvad der vel er den største oplevelse for en nutidig betragtning, i en sjælden jævnbyrdighed og gensidig respekt.

Fem søskendebørn

Viggo Hørups og Henriette Steens mødre var søstre og født i en københavnsk borgerfamilie ved navn Drachmann. En morbror var lægen, professor A. G. Drachmann, der blev far til Holger og Erna, den sidste senere gift Juel-Hansen. Endnu en søster til deres mødre var gift Holmsted og mor til Emma, der såmænd blev gift med Viggo. Det blev altså sammen i familien.

Dens sammenhold var karakteristisk for en tid, da enhver efter evne hjalp sig og sine, fordi det sociale sikkerhedsnet endnu ikke var spændt ud. Viggo Hørup var lærersøn fra Torpmagle i Nordsjælland og fik som stor skoledreng i Metropolitanskolen i København sit hjem først hos Holmsted, senere hos Drachmanns, og som studenter spiste han og hans broder på skift i de to hjem. Professor A. G. Drachmann blev med tiden en pater familias, den, de unge gik til, når det kneb; den, der kunne trække i tråde og jævne en alt for stenet vej for dem.

For trods ydre succes blev ikke mindst kærlighedens veje og vildveje bugtede for de fem af flokken, der endnu er offentlig ejen-

dom: Emma Holmsted g. Hørup (1834–1923), Viggo Hørup (1841–1902), Henriette Steen (1841–94), Erna Drachmann g. Juel-Hansen (1845–1922) og Holger, Folkesangeren (1846–1908).

De tre kvinder blev pionerer på uddannelsesområdet. I 1859 gav en kgl. resolution kvinder ret til at aflægge almuelærerindeprøve og derefter at opnå ansættelse i det offentlige skolevæsen. Emma Holmsted var blandt de første fire, der i efteråret 1860 bestod eksamen. Hun fik straks timer i Københavns skolevæsen, men var fra 1864 knyttet til De forenede Kirkeskoler i Nørregade, hvor hendes lille embedsbolig oppe under kvisten fra 1868 blev hendes og Viggo Hørups første hjem. Hun blev skolens viceinspektrice, den første kvinde, der bar den titel, og i hurtig rækkefølge mor til Svend (1870–96) og Ellen (1871–1952). Når Viggo Hørup i breve til hende, lidt spottende, undertiden kaldte hende »Racekonen«,¹ kan det hentyde til, at hendes gren af familien måske følte sig en smule finere end resten af slægten, fordi hendes far, Jonas Holmsted, var officer. I øvrigt var Emma Holmsteds sociale engagement lige så veludviklet som den øvrige floks.

Henriette Steen blev som den fem år ældre kusine uddannet på det senere Femmers Kvindeseminarium og tog almuelærerindeeksamen i 1867. Men forinden havde hun tilbragt alle sine ungdomsår siden konfirmationen som huslærerinde i syv forskellige hjem, forsørget sig selv, lært at rette sig efter andre og dermed også at sætte pris på den selvstændighed, hun senere opnåede. Efter eksamen tog hun tilbage til det efter 1864 tyske Sønderjylland og fik stilling som lærerinde for de danske familiers børn på Als. Fra 1871 var hun ansat i Københavns offentlige skolevæsen, længst ved Friskolen i Hindegade, dengang en nybygget kolos, hurtigt en overfyldt kaserne for de dårligst stillede børn fra den indre by. Hun var medlem af Dansk Kvindesamfund, men kvindesag og arbejderspørgsmål gik i eet for hende, fordi hendes stærkeste inspirationskilde altid var de børn, hvis elendige vilkår hun kendte bedst. Hun var så politisk aktiv, som det dengang var muligt for en kvinde at være, bl.a. i kampen for stemmeretten. Hun deltog i festen på Aulestad i 1882 ved Bjørnssons 25 års digterjubilæum som repræsentant for det danske Venstre, og hun var f.eks. initiativtager til hyldestfesten i 1878 for den norske forfatter og kvindesagspioner, Camilla Collett. Fra Politikens første ti

år, 1884–94, er der bevaret en del artikler fra hendes hånd om skoleforhold, socialpolitik og kvindesag.

Erna Drachmann blev uddannet hos Natalie Zahle og aflagde almuelærerindeprøve i 1870. Året efter giftede hun sig med juristen, børnepædagogen Niels Juel-Hansen, og både hendes ulykkelige ægteskab og forfatterskabet er, som hendes bror Holger Drachmanns liv og værk, litteraturhistorie.

Viggo Hørup var en af forfatningskampens ypperste kræfter og en hovedskikkelse i den nyere tids politiske historie. I sine meget grønne år var han i tvivl om, hvor han skulle lægge sin arbejdsindsats, og i 1867–68, da han i en periode delte værelse med sin fætter Holger i professor Drachmanns hjem, blev de to studenter kaldt henholdsvis digteren og maleren, og digteren var ikke Holger, men den unge Viggo Hørup.

Pigebørnene Emma og Henriette blev, fra de var omkring 16 år gamle, sendt ud i huslærerindepladser, i modsætning til familiens drenge, der blev sat i latinskole. De fem søskendebørn har kun sjældent kunnet mødes i deres tidligste ungdomstid. Viggo kendte således ikke Emma særlig godt, da han som nybagt student forelskede sig i den noget ældre kusine, der på det tidspunkt allerede havde taget lærerindeeksamen. Og i et brev til Henriette Steen fra april 1873 skriver han:

»Og dog nager det mig næsten, ja meer end næsten, at jeg ikke har kjendt dig i de mange Aar, hvor du blev til hvad du er . . . «²

Viggo Hørup – i og om ægteskab

I 1862 forlovede Emma Holmsted og Viggo Hørup sig, men måtte pænt vente i seks år, til han havde fået sin juridiske embedseksamen og skaffet sig en indtægt som manuduktør, før de kunne gifte sig og rykke sammen på kvisten i Nørregade.

Breve fra Hørup til Emma i forlovelsestiden fortæller om forelskelse, betagelse og, at han »først fandt Mening i det Tilværelsens Virvar, hvori [han] bevægede [sig]«, da han vandt hendes kærlighed.³

Både Emma Hørup og datteren Ellen har i deres få og ret kortfattede, publicerede erindringskitser om livet med Viggo Hørup beskrevet hjemmet som harmonisk. Fra breve mellem de to ægtefæller får man indtrykket bekræftet, men må nok tilføje, at med brevene, de har udvekslet, som vigtigste kilde har parløbet med tiden fået karakter af partnerskab. Om hjem, børn og familie i øvrigt, politik og – Politiken. Viggo Hørup var berømt for at afsky brevskriveri; i betragtning af hans vidtstrakte virkefelt som politiker og bladmand er der bevaret forbløffende få fra hans hånd, og een ting er givet, han har ikke været forfalden til at gemme andres. Således er der flere breve bevaret fra ham til Emma end omvendt. Karsten Thorborg mener, at de fleste af hans breve til Henriette Steen fra perioden 1872–94 formentlig er bevaret, mens kun få af hendes stadig eksisterer.

Der findes dog spredt i breve, ikke blot til de to vigtigste kvinder i hans liv, men også i hans senere breve til Amalie Skram, mange udtalelser om samlivsforhold, og tilsammen tegner de et billede af Hørups holdning til ægteskab, til kvinder, til jalousi og til den i datiden så oprivende diskussion om sædelighed.⁴

Betegnende er formentlig, at han i et meget tidligt brev til Emma Holmsted giver en indædt beskrivelse af sin mors skinsyge, da hans ældste bror havde forlovet sig,⁵ en skildring, der 30 år senere uddybes til det fortvivlende groteske i et brev til Amalie Skram:

»Jeg har min Moder levende. Hun er nu 90 og har hele sit liv været en skinsyg Kone. Nu, da hun er 90, er hun ikke Andet, slet ikke Andet end en skinsyg Kone, hver Dag, hele Dagen, hvert Ord, alle Ord – og nu er hun 90. Netop i disse Dage har jeg maattet skille dem, fordi hun pinte Sjælen ud af den gamle Mand. Saa latterligt er Livet, saa væmmeligt latterligt.«⁶

Hørups had til den hellige, ukrænkelige ejendomsret i ægteskab synes at være grundlagt i hans opvækst. Om ægteskabet citerer han i et brev til Henriette Steen den datidige familieret:

»Ægteskabet er en under lovbefalende Former indgaaet,

Viggo Hørup (1841–1902) og Emma Hørup, f. Holmsted (1834–1923), i niecen, Eva Drachmanns streg fra slutningen af 1890erne. Det kgl. Bibliotek.

livsvarig og ligelig Forening mellem een Mand og een Kvinde om fuldstændigt og udelukkende Fælleddskab i Henseende til Kjønnsforskellen og i alle de Retninger, hvori Fælleddskab er muligt«. ⁷

Efter først over en hel side at have harcelleret over »denne guddommelige Institution«, indført af mændene, med det formål, at

»faae Ungerne passede, Sengeklæderne puslede og Lintøiet strøget – stakkels Kvinder, som ikke naae dette Ideal af en Tilværelse hvis Fuldkommengjørelse egentlig kræver en svagelig Mand med Hyldethe, tørre Sokker og Flonels Lapper, man kan næsten faa Taarer i Øinene ved at tænke sig alle disse Kvinder, der med Begeistring vilde »vie« sig til en saadan Mand«. ⁸

Netop dette at »vie« sig til en mand som til en sag er Hørup så inderligt imod, og han afskyr kvinden i rollen som offeret:

» . . I Kvinder, med Eders Lidenskaber, Offre ere I, matte, afrettede Offre, hvor mange 1000 Aar have Mændene været om at skabe Eders Idealer og Eders Hjerter, saa I troe paa dem;«⁹

Han ønsker ligestilling mellem kønnene på alle områder, og i et pudsigt brev til Emma, som han på det tidspunkt havde været gift med i adskillige år, glæder han sig over, at hendes pengesager ikke har det bedre end hans; ikke noget med, at den ene skal underholde den anden, det bliver »Jordmoderforhold«.¹⁰

I Sædelighedsfejden 1887 tager han det konsekvente standpunkt, at når mænd og kvinder engang bliver ligestillet, hvad de bør blive bl.a. gennem lige adgang til uddannelse og erhverv, så kan sædelighedsspørgsmålet diskuteres som det fællesanliggende for slægten, det rettelig er.¹¹

Så kan man jo godt lidt spydigt tilføje, at det i en strid, hvor Hørup var forbløffende tavs, var klogt at pege på en fremtidig løsning, ikke at tage øjeblikkelige problemer op til alt for indgående debat.

*»Unjung und auch nicht ganz gesund wie ich es bin in dieser Stund«.*¹²

Omkring 1871–72 må Viggo Hørup have gennemlevet en krise. Om det blot har været den ikke usædvanlige tilstand i et ungt ægteskab med en vaklende og utilstrækkelig økonomi og to små evigt opmærksomhedskrævende unger i snævre omgivelser – den lille Ellen var blevet født ved juletid 1871, 18 måneder efter sin bror – er ikke godt at vide, men kriseagtig har hans livssituation været, Karsten Thorborg påviser fra sommeren 1871 en »nyorientering« i Hørups liv, hans voksende trang til aktivt at gå ind i politik.

Som andre i samtiden, deriblandt Holger Drachmann, var Viggo Hørup fascineret af den tyske digter Heinrich Heine (ca. 1797–1856), havde puslet med Heine-oversættelser og forsøgt at benytte hans komprimerede form til stemningsdigtning. Heines harme over politiske og sociale forhold i 1830'ernes Tyskland vandt genklang hos de unge i kredsen, og i 1871–72 havde Hørup igen beskæftiget sig med Heines digtning. Der er noget indlysende ved

Hørups Heine-betagelse og hans mulighed for at bruge netop Heines digtning som lægedom. Heines lede ved hverdagslivets trivialitet, hans selvironi, hans vældige, opblussende lidenskab og hans virtuose beherskelse af sprogets fineste nuancer, alt dette under eet kan i en anden genre, det politiske essay, findes hos den uovertrufne prosastilist, journalisten Viggo Hørup. I foråret 1872 kastede han sig for første gang ind i valgkampen, samtidig havde han genset sin kusine Henriette og forelsket sig dybt i hende. Og dermed styrtet sig ud i andre kriser, af den slags der krævede handling. Han og Henriette havde, samtidig med hans første politiske slagsmål, indledt det forhold, der så længe hun levede blev pulsslaget i deres liv, det, hvorfra styrken kom.

»At fløite en lystig Vise med Taarer i Øinene«. ¹³

»Det var de lyse Nætter i Mai
med Sølvskjær dæmrende over,
hvor Tanken ager ad Drømmes Vei
og skumrer og vaager og vover.

Med tvivlsom Tanke og tvivlsomt Mod
vi vandrede gennem Castellet,
siden stille du hos mig stod
og lytted til Tonevældet.

(. .)

Siden duggede Natten sval,
jeg vilde over dig dække,
du tog og bredte blødt sit Shavl
varsomt over os begge . . . «

Digtet, der skal minde hende om deres kærligheds forsømmer, findes i hans brev til hende fra d. 13. juni 1873, for det år fik den ellers ikke brevskrivende Hørup travlt med netop det. Brevene er alle, som også de senere breve til Henriette Steen, uden tilegnelse og uden underskrift, men brevene fra 1873 er ret åbne og ikke som samlingen fra hans fængselsophold i 1889–90 skrevet mere

eller mindre i en slags kodesprog, der kunne læses overfladisk af andre, uden at de opdagede det nære forhold.

Henriette Steen havde siden påske 1873 haft orlov fra sit arbejde ved Friskolen i Hindegade. Hun havde været en tur på Als, i Norge, i Fredensborg, hvor hun havde sit hjem, og logerede nu hos en gammel barber og hans kone i nærheden af Hørsholm. Hun var sygemeldt, og onkel Andreas Drachmann havde begrundet sin lægeattest med »et legemligt Ildebefindende ledsaget af en nedtrykt Sindsstemning«. ¹⁴

Det legemlige ildebefindende, der nødvendiggjorde hendes diskrete ophold, som det endnu kunne hedde i annoncer i dagbladene i 1950'erne, var hendes graviditet. Svangerskabet ville have kostet hende stillingen som lærerinde, hvis det var blevet kendt, og ville have skandaliseret både hende og Viggo Hørup. Deres forhold var tilsyneladende en, blandt få nærstående, velbevaret hemmelighed, og en vordende politikers uægteskabelige sidespring, for ikke at tale om elskerindens fødsel i hemmelighed, måtte for begges skyld behandles med dybeste diskretion. Så den arme Henriette tilbragte tiden fra påske til hen i august som en paria, og om opholdet i hjemmet i Fredensborg skriver hun d. 4. maj:

»Paa Fredensborg vare de gode imod mig, men gjorde mig saa ulykkelig at jeg græd i én Kjøre, da Moder og Julie bestandig fik mig til det imod min Villie og Bestemmelse – netop ved deres hjertegribende Medlidenhed, saa jeg næsten fik ondt af mig selv. (. .) Den stakkels Moder gjør det mig saa ondt for – gid jeg maatte kunne gjøre det godt for hende igen, hun kan kun se med de Øine, hun nu engang har, kjender ingen Filosofi og er forresten en kjærlig og opoffrende Sjæl; en gammel Høne, Ællingen svømmer bort for, og det gjør mig saa ondt jeg ikke kunde lade som jeg var en Kylling, og bleven hos hende i Hønsehuset – men det var umuligt«. ¹⁵

Henriette Steen var ikke nogen kylling, men svært har det været for hende at følge sin »Villie og Bestemmelse« ikke at græde, trods den hjælp hun måtte have hentet i »Philosofien«, og det er for-

Hun Erna!
 Glem mig nu ikke helt!
 Du ved, jeg vil sætte dig
 meget i min Sære og vil ofte nær hos
 dig i Sjælen med mine Tanker. Giv os man
 se dig frisk og kær, for jeg drager godt nok!
 Sam i gamle Dage! Sam en Sø- Ukt!

Det eneste kendte fotografi af Henriette Steen (1841–1894). Det er fra ca. 1890 og heftet til et lille afskedskort til den bortdragende fortrolige veninde og kusine, Erna Juel-Hansen. Erna Juel-Hansens privatarkiv, Det kgl. Bibliotek.

ståeligt, at A. G. Drachmann til ildebefindendet havde føjet »en nedtrykt Sindstilstand«:

. . . »og saa noget saa haandgribeligt, virkeligt, skinbarligt, livagtigt uundgaaeligt, noget saa lidt spøgelsesagtigt som hvad? (. . .) som det, Du ved nok. – Noget jeg jo ikke kan frigjøre mig for – Noget som ikke vil tillade mig at drømme, men gjøre Fordring paa al mulig Virkelighed og Virksomhed fra min Side – kunde jeg blot beholde det!«¹⁶

Senere i samme brev et skrig om hjælp. Hun tør knap nok stole på sig selv, og hun kan ikke undvære ham. Hvad hjælper det hende, at fuglene fløjter, og skoven springer ud, når hun er syg i hjerte og sind af længsel efter ham:

» . . maaske fordi de stærke Følelser saa sent ere vaagnede hos mig – men nu ere de der – kan Du ikke finde et Middel

til at slaa dem ihjel, saa jeg kan udholde at leve borte fra Dig? (. .) Naar Sommeren er forbi, skal jeg jo være fremmed for Dig, saa kan jeg ikke tilhøre Dig længer ved du nok, men i Sommer – der er jo en Evighed blot til denne Måned er ude«.

Hun havde bestemt, at deres forhold måtte høre op, når hun havde fuldført sin diskrete tilværelse, født og var tilbage uden barn i sit arbejde, den anstændige, pligtopfyldende, enlige lærerinde. Al Hørrups smertefulde, kærlighedstørstende energi rettes i denne forfærdelige sommer, hvor de kun mødes af og til på Holte station, gemmer sig i skoven eller nogle timer på kroen, mod at få hende til at glemme sin beslutning om at være fremmed for ham:

»»Naar Sommeren er forbi veed du jo nok ..« Nej jeg veed ikke, men nu har jeg lavet mine kummerlige Vers over dette kummerlige Thema, veed du det nu? (. .) Nonsens! Nonsens! Nonsens! og lad saa Sommeren fare, til Efteraaret er der atter en Dag og mange Nætter.«¹⁷

Blandt det lange brevets mange strofer disse, der nok også tjener til at karakterisere hans elskede Henriette, som HAN så hende:

»Nei med Spot og Kys kan ei du dræbe
denne Elskov, – som du trued nys –
den er bygget mellem Spot og Kys,
bygget som din egen stolte Læbe.

Vil for fast den os til Jordan klæbe,
vil den døende forgaae i Kys –
den vil vaagne som den vaagned nys,
strax naar Smilet spotter paa din Læbe.

Friskt og frit laa altid Tankespillet
om din fine, trodsigt skaarne Mund,
naar du spottende slog Smut med Snillet.

Kjækt og brændende laa altid Kysset

Erna Juel-Hansen
(1845–1922). Foto ca.
1890 i Erna Juel-Hansens
privatarkiv, Det kgl.
Bibliotek.

paa din varme, yppigt skaarne Mund,
naar i Drøm du alle Sandser dyssed». ¹⁸

Et billede af hende, til hvem han næsten tyve år senere skrev i et af sine breve fra fængslet:

» . . ganske vist er der jo ogsaa en og anden, jeg nok kan lide at se igen og som det gør mig ganske stakaandet at tænke paa; man har jo Slægt og Venner – du Slægtning og Ven!« ¹⁹

»Jeg ser nok, at du allerede har overvejet, hvad du vil have PAA ved Landstigningen [altså ved hans løsladelse]. Ja, ja pak du dig blot godt ind, mit Barn. Det kommer du nok ud af. K.k.« ²⁰

»Ja, saadan er du, saadan blandet, baade Høire og Venstre . . . «²¹

Spottende og kærlig, varm og trodsig, hvordan var hun, denne Henriette Steen med sine to modsatrettede hovedroller, den eksaminerede almuelærerinde og den livslangt fascinerende elskerinde? Holger Drachmann har benyttet hende og Viggo Hørup som modeller i et par af sine romaner. Henriette Steen er således »Jaguaren« i Forskrevet, og Drachmanns daværende kone, forfatterinden Emmy Drachmann, giver hende det skudsmål i sine Erindringer, »at hun kun trivedes, hvor der var Kævl og Strid.«²²

Men Drachmann selv skrev i sit mindedigt ved hendes død bl.a. følgende linier:

»Jeg føler Slægtens bedste Blod
at brænde i denne Kvinde:
den ranke Trods, det lyse Mod,
og denne Rigdoms Overflod
af Kærlighed, ja Kærlighed
til dem, der lider ilde; – «²³

Skjalden Holger kan næppe opfattes som sandhedsvidne i forhold til den kusine, som han nok både holdt af og beundrede, men også i en periode af sit liv så som repræsentant for venstrefløjen, som han havde lagt sig ud med og ønskede at såre.

Fra sommeren 1873 en karakteristik fra Hørups hånd, som han selv kaldte maliciøs:

»Hun forstaar at skabe et Forhold af uendelig smaa Bestanddele; lidt Koketteri, lidt Snerperi; lidt Varme, lidt Kulde; lidt Interesse, lidt LigeGYldighed; lidt Fortrolighed, lidt Tilbageholdenhed. Alt i uendelig smaa Forhold og i det Hele saa meget, at det sammenlagt er Ingenting – og alligevel er der Elektricitet i Luften, det maa dog en Dag bryde løs med Torden og Regnskyl, hvad kan jeg gjøre Andet end sætte Urtepotterne ud og vente paa Veiret? «²⁴

Men måske er Viggo Hørup, den elskende og elskede, heller ikke noget sandhedsvidne. Nielsine Nielsen, Danmarks første kvindelige læge, færdedes i de samme radikale kvindekredse i det lille

København som Henriette Steen og skriver om hendes ugentlige åbent-hus-aftener:

»Henriette Steen var et originalt Menneske – meget bitter, men ogsaa meget retfærdig. Hendes Ungdomskærlighed, Viggo Hørup, var af en Fejltagelse bleven en andens Mand – saaledes fortalte hun os det ganske aabenhjertigt – men senere i Livet havde de fundet hinanden i trofast Venskab. Hun var altid vaagen, altid à jour med Begebenhederne og ikke uden Indflydelse paa »Politiken«. Man kaldte hende derfor ofte spøgende: »Politikens Henriette«. Fru Juel-Hansen var hendes særlige Ven, men der kom mange andre interesserede Kvinder (. . .) og vi havde det meget hyggeligt sammen i hendes lille Lejlighed i Østersøgade med Udsigt til den gamle Sølvgadens Bro og de pragtfulde Solnedgange over Søen.

Værtinden var maaske ogsaa søgt af andre Grunde: Fik man hende til at interessere sig for en Sag, var man ogsaa vis paa, at den blev velvilligt omtalt i »Politiken«.«²⁵

I Sædelighedsfejden tog Nielsine Nielsen i Dansk Kvindesamfund sammen med andre radikale Kvinder det standpunkt, at sædelighedsspørgsmål ikke var kvindespørgsmål, men fælles anliggende for mænd og kvinder. Et standpunkt, der til forveksling ligner Viggo Hørups ovenfor citerede fra Strindberg-debatten. Var inspirationskilden i dette tilfælde Henriette Steen og holdningen et resultat af deres samtaler?

Henriette Steen og hendes nære veninde, den seksten år yngre Birgitte Møller, boede i adskillige år i samme hus.²⁶ Birgitte Møller havde den eneste lejlighed oppe på kvisten i Østersøgade 36; lige under, på 4. sal, boede Henriette Steen. De var på det tidspunkt kolleger på den nærliggende Østre Friskole og fulgtes meget naturligt til og fra arbejde, til møder og koncerter og delte tilige politisk holdning, de har begge tilhørt det såkaldte pædagogiske Venstre. Det var derfor en stor oplevelse for Birgitte Møller at træffe Hørup hos Henriette Steen og bl.a. at deltage i det forsoningsgilde, som Henriette Steen arrangerede for at bringe fætte-

ren Holger Drachmann tilbage i Hørups og G. Brandes stald – til kredsen om Politiken. Som bekendt havde Drachmann i en del år, fra slutningen af 1870'erne og helt afgjort efter Aulestad-festen i 1882, været regnet som en frafalden fra oppositionens gode sag i dansk politik.

Men trods deltagelse i denne fest, og skønt Hørup ofte stak hovedet indenfor hos kusinen, anede Birgitte Møller intet om deres forhold, før hun en torsdag aften stod og låste sig ind på etagen ovenover og hørte klangen i Henriette Steens stemme, da hun sagde farvel til Hørup.

»Du kommer vel igen paa Torsdag«, sagde hun blot, men hvor var hendes Stemme ikke vidunderlig, var det virkelig hende, hvis Stemme jo ofte kunde være ret skarp – hvor lød den dog blød, mild og bønfaldende – ja det Tonefald, hvori disse faa simple Ord blev udtalt, sagde mig fuldt tydeligt, at Viggo Hørup var ikke blot hendes Fætter og Ungdomskammerat, han var den Mand hun elskede, elskede over alt i Verden og havde elsket i mange Aar«.

Men i det lange samlivs mange tråde indgår også stærkere farver: Henriette Steens temperament kunne flamme op. I adskillige breve forstår man, at hun har været vred ved sidste møde og først fundet sin gode stemning frem igen – netop ude på trappen! Hørup giver en kostelig parodi på historien fra Det gamle Testamente om Lots hustru, der forvandlede til en saltstøtte. I hans version ender fru Lot med at krybe til korset og tilbage til ægtefællen, der naturligvis er vred på hende:

»Men da Loth vaagnede om Morgenen og fandt Kvinden liggende hos sig, laa han hos Kvinden den Morgen og glemte Visdommen, han havde øvet sig i for Herren og hvormed han vilde revse Kvinden, og da han siden kom i Tanke om Visdommen, hvormed han vilde revse Kvinden, var det bagefter, fordi ingen Mand staar op fra en Kvinde og vender sig og revser hende«.²⁷

Viggo Hørup, indrammet af vinduet i sin celle i Tugt- og Forbedringshuset på Christianshavn 1889–1890. Hørup var som ansvarshavende redaktør af dagbladet Politiken blevet idømt 3 måneders simpelt fængsel for injurier mod kommissionsdommer H. Sylow. Fotografiet må opfattes som led i Venstres kamp mod det herskende Højre og dettes retspraksis. Politikens Billedarkiv.

Birgitte Møller blev, om ikke før, så da Henriette Steen blev alvorligt syg, mens Hørup var i fængsel, de to elskendes fortrolige, og i hendes erindring blev mange små træk fra deres samliv bevaret. Således var Henriette Steen aldrig hjemme for nogen torsdag aftener, men dagen efter var der frisk aske i et bestemt askebæger, der tilsyneladende ikke måtte tømmes . . . Der var også et par højstilkede vinglas i et skab, som aldrig var i brug, skønt der nu og

Man ammed hende op med Honningtale
og lullede hende blidelig i Dvale.
Man døbte hende *Blomsten*
i Danas Urtegaard.
Med søde Blomsternavne
endnu hun pyntet staar.
∴ Gamle Ord trøstede hende længe,
Ord endnu Stuedøren stænge,
— Ord endnu! ∴

Bag Ruden sad hun fjærnt fra Livets Færden,
og førte stundom Veje ud i Verden,
hun var saa lidet hjulpen
som Marskens Døtre to:
hun kunde »Brød ej bage,
ej løse egne Sko.«
∴ Spandt saa Guld fromt som *Kongens* Tærne,
Naadsens Brød aad hun altfor gjærne,
— Naadsens Brød! ∴

Brød hendes Snille frem trods Bolt og Spiger,
svang hun sit Scepter over Nordens Riger,
Kong Buzeløs var Navnet,
der led fra Fjendens Land.
»Hvor tør en ussel Kvinde
gebærde sig som Mand?«
∴ Lange Aar laa Kong Albrecht vaagen,
fandt til sidst Lys i *Kvinna-Erdgen*,
— Lys til sidst! ∴

I Sagas Bog staar ej blot Konge-Navne,
tidt Kvinde-Daad blev mer end Græs og Avne.
Hver Gang hun letted Anker,
holdt Fordoms Lænke fast,
dog bærer det *mod Strømmen*
med Fremtids Flag paa Mast.
∴ Vrede Ord rundt om Stævnen skumme,
Stemmens Ret faar til sidst *de stumme*,
— Stemme-Ret! ∴

H. 8.

Blandt Erna Juel-Hansens efterladte papirer er denne kampsang af Henriette Steen om kvindeligt stemmeret. Den er et ret tidligt, dansk indlæg i den mangeårige strid og viser i sidste strofe hen til to værker af den norske kvindesagspioner, forfatterinden Camilla Collett. Sangen er dateret 11. november 1884, men anledningen kendes ikke. Det kgl. Bibliotek.

da var vinrester i dem. Birgitte Møller forstod, hvordan veninden kunne være så velorienteret om forhold på Rigsdagen, men også, at inspirationen til adskillige af Hørups initiativer kom fra Henriette Steen.

Hun giver i sin erindringskitse en beskrivelse af to billeder i Henriette Steens stue: En litografi efter et maleri af den engelske dyremaler Edwin Landseer: En Kronhjort, der knejser med det ene forben på en sprællende hund. Titlen var *Defiance*, trods, og det var så måske Henriette Steens væsens kerne: trodsigt at ud-

fordre, hvor hendes retfærdighedssans krævede det. Billedet var en gave fra Hørup, og Henriette Steen opfattede hjorten som symbol på sin egen situation. »Hundene« gøede jo nok ad hende, ikke blot i samlivets første år.²⁸

Det andet, et lille billede, var en gengivelse af en skulptur af Sarah Bernhard i rollen som fiskerkone, ældet, mager og streng, bøjet over liget af en ung dreng, hendes druknede søn. Om dette billede sagde Henriette Steen til Birgitte Møller, den dag hun bragte det hjem og hængte det op:

»Det Billede vil jeg have for Øje hver Dag«.

Det hører vel med til kærlighedshistorien, at Hørups søn, Svend, blev sindssyg og tog sig af dage i 1896, og at man mener at vide, at Henriette Steens barn blev en dreng, der levede.²⁹ Henriette Steen døde efter få dages sygdom d. 23. januar 1894.³⁰ Der stødte influenza til en lungebetændelse; fire år tidligere havde hun i forbindelse med en lignende sygdom haft en blodprop i lungen. Den stærke, høje og smukke, evigt kæmpende kvinde var vel omsider slidt op.

I et af de allerførste bevarede breve fra Viggo Hørup til Henriette Steen fra sommeren 1873 citerede han Salomons Højsang fra Det gamle Testamente:

»Kjærlighed er stærk som Døden, mange Vande kunne ikke slukke den, ei heller Strømme overskylle den, dersom Nogen vilde give alt sit Huses Gods for Kjærlighed, man skulde dog aldeles foragte ham«.³¹

Og i et lidt senere brev:

»Kys mig med din Munds Kys, Thi megen Kjærlighed er bedre end Vin«.³²

KILDER OG LITTERATUR

Hovedkilden til artiklen er:

Karsten Thorborg: Hørup i Breve og Digte, Udgiverselskabet for Danmarks nyeste Historie, Akademisk Forlag, Kbh. 1981, og sidetal i noterne uden efterfølgende titel henviser til dette værk.

Løvrigt er følgende trykt materiale benyttet:

Elias Bredsdorff: Den store nordiske Krig om Seksualmoralen. En dokumentarisk fremstilling af sædelighedsdebatten i nordisk litteratur i 1880'erne, Kbh. 1973.

Emmy Drachmann: Erindringer. Barndom og Ungdom til 1883, Kbh. 1925.

Arvid G. Hansen: Viggo Hørup og hans samtid. En dokumentation, Oslo 1952.

Hvad vi vil, 1894, nekrolog over Henriette Skram (Johanne Meier).

Ellen Hørup: Ellen Hørup om sin far, Politiken, 27. marts 1953.

Emma Hørup: Viggo Hørups Barndomshjem & Digte og Optegnelser fra Hørups Ungdom, Det ny Aarhundrede, bd. 1, 1903-04.

Emma Hørup: Lidt om Hørups Privatliv, Det ny Aarhundrede, bd. 2, 1904.

Kvinden og Samfundet, 1894, nekrolog over Henriette Steen (Kirstine Frederiksen).

Nielsine Nielsens erindringer. Danmarks første kvindelige læge, Kbh. 1985.

Karsten Thorborg: Den unge Viggo Hørup, i: Historie, Jyske Samlinger, Ny Rk. (red. Vagn Dybdahl), Århus 1966-67.

Ebbe Reich: Viggo Hørup. Retning til venstre. Artikler og taler, Kbh. 1968.

Jørgen Sevaldsen: »Det pædagogiske Venstre«: Victor Pingel og forfatningskampen, i: Historisk Tidsskrift, 13. rk., bd. I (red. Inga Floto og E. Ladewig Petersen), Kbh. 1974.

Skønlitteratur:

Hölger Drachmann: En Overkomplet, Kbh. 1876.

samme: Forskrevet 1-2, 1890.

NOTER OG HENVISNINGER

1. S. 26, Hørup til Emma Hørup, 24. juli 1871.
2. S. 33, Hørup til Henriette Steen, d. 30. april 1873.
3. S. 3, Hørup til Emma Holmsted, sommeren 1862.
4. Elias Bredsdorff, 1973. Sædelighedsfejden i 1887 var andet og mere end en drabelig litterær holmgang mellem Strindberg og Hørup, Bjørnson og Edvard Brandes, for nu at nævne de i Danmark kendteste af de mange kombattanter, den blev naturligvis også brugt politisk til at sværte den
- venstrefløj, der hørte til kredsen om Politiken. Hvis man i dette år med præsidentvalg i USA skulle være i tvivl om, at moralske angreb i politisk kamp er livsfarlige, kan man repetere Sædelighedsfejdens dokumentation hos Bredsdorff.
5. S. 5, Hørup til Emma Holmsted, d. 4. januar 1863.
6. S. 309, Hørup til Amalie Skram, d. 9. januar 1897.
7. S. 51, Hørup til Henriette Steen, juni 1873.
8. S. 48, som ovenfor.

9. S. 48, som ovenfor.
10. S. 77, Hørup til Emma Hørup, d. 1. august 1874.
11. Ebbe Reich, 1968, s. 218, Hørup i Politiken, d. 4. februar 1887.
12. S. 35, Hørup til Henriette Steen, d. 30. april 1873. Linierne, hvormed han så at sige præsenterer sig, er et citat fra Heines *Der Abgekühlte*, fra: *Letzte Gedichte*, 1851.
13. S. 50, Hørup til Henriette Steen, d. ??? juni 1873.
14. S. 31, som ovenfor.
15. S. 39, Henriette Steen til Hørup, d. 4. maj 1873.
16. S. 41, som ovenfor.
17. S. 44, Hørup til Henriette Steen, d. 9. maj 1873. De følgende citater er alle fra samme brev.
18. S. 448, udateret, men af Karsten Thorborg henregnet til digtene til Henriette Steen.
19. S. 265, Hørup til Henriette Steen, d. 1. februar 1890.
20. S. 256, som ovenfor, d. 11. januar 1890, K.k. stod ofte både som indledning og afslutning i deres breve til hinanden. Karsten Thorborg oversætter bogstaverne med »Kæreste Kære«, Arvid G. Hansen med »Kære Kusine«, jeg tror, nogle af dem, der kan være drysset mellem linierne, kan betyde »Kys«.
21. S. 61, som ovenfor, juni 1873, »de varmere Dage«.
22. Emmy Drachmann, 1925, s. 177-78.
23. S. 293.
24. S. 66-67, Hørup til Henriette Steen, som note 21.
25. Nielsine Nielsen, 1985, s. 122.
26. Birgitte Møller (1857-1934), B.M. er biograferet i DBL, 2. udg. Hendes efterladte erindringskitse: *Mit Ven-skab med V. Hørup* er aftrykt i *Karsten Thorborg*, 1981, s. 475-84, og derfra er de følgende oplysninger hentet.
27. S. 102, Hørup til Henriette Steen, udateret, ca. 1876-79.
28. S. 42, som ovenfor, d. 9. maj 1873.
29. Oplyst af Karsten Thorborg.
30. Henriette Steen er biograferet i DBL, 3. udg.
31. S. 51, Hørup til Henriette Steen, juni 1873.
32. S. 53, som ovenfor, d. 13. maj 1873.

Det bødes der for

Kærlighedens konsekvenser

Barselskvinder på Den kongelige Fødsels-
og Plejestiftelse 1825

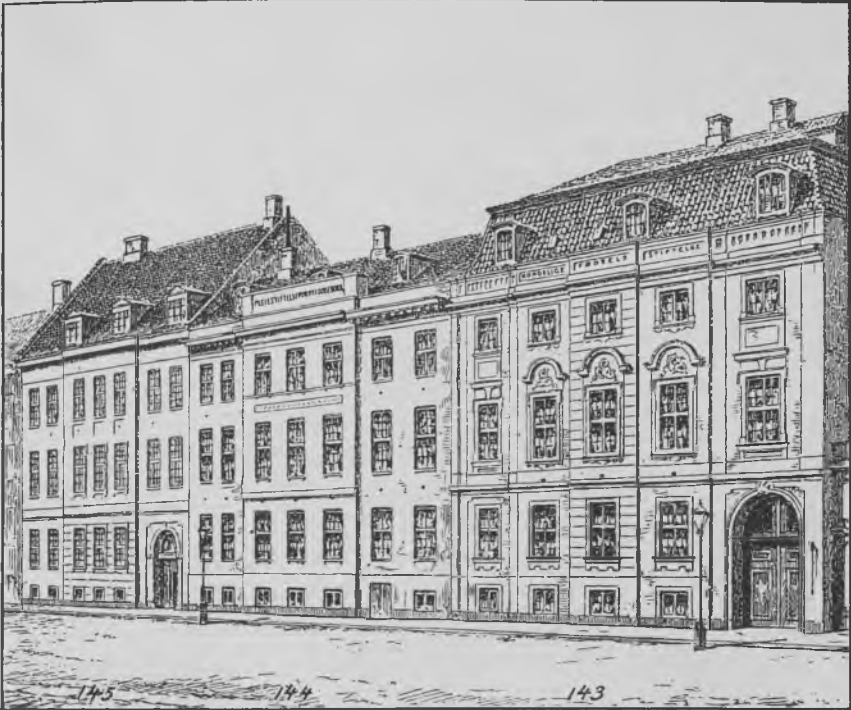
Af Nete Balslev Wingender

Cathrine, gift med en rebslagermester på Nørrebro, fødte den 25. marts 1825 en datter. Nogle dage senere, den 29. marts, fødte den 24-årige ugifte tjenestepige Ane en søn. To kvinder med det tilfælles at de ikke, som sædvane var på den tid, fødte deres børn i deres hjem, men på Den kongelige Fødselsstiftelse i Amaliegade. Men dermed hørte ligheden også op. Deres forskellige sociale baggrund og ægteskabelige stilling skulle ikke alene få indflydelse på den behandling de fik på fødselsstiftelsen, men også på deres rolle som moder.

Den kongelige Fødselsstiftelses oprettelse¹

Fra begyndelsen af 1700-tallet var konge og regering for alvor blevet opmærksomme på de mange drab og udsættelser af spædbørn, der fandt sted som følge af fødsler i dølgsmål. I en tid med en stigende værdsættelse af det enkelte liv – også af det ufødte – og en stigende vægt på befolkningsstørrelsen var det forhold, som statsmagten måtte gribe ind over for. Kongen påbød derfor i et reskript af 13. marts 1750, at der skulle oprettes et jordemoderhus, hvor 2 gode kendte jordemødre skulle betjene de kvinder, der enten »af Undseelse ei vil have deres Besvangrelse bekiendt, eller af Uformuenhed ingen hielp vide sig naar de gjøre Barsel . . .«.² Kvinderne skulle kunne føde deres børn i al hemmelighed og jordemødrene ville blive straffet, hvis de røbede barselskvindernes identitet. Barselshjælpen skulle være gratis for de uformuende kvinder.

Den 1. juli samme år blev »Det Frie Jordemoderhus« åbnet hos jordemoder Inger Pedersen i Gothersgade og i tilknytning hertil blev der oprettet en hittebørnsstiftelse. Da Inger Pedersen døde i 1759 blev fødselsstiftelsen overflyttet til det nyligt åbnede Frederiks Hospital i Amaliegade. Hospitalet havde i sin fundats en be-

Med facaden ud mod den nordre ende af Amaliegade ligger en statelig bygning, der 1787–1910 rummede Den kongelige Fødselstiftelse (nr. 143). Bygningen til venstre (nr. 144) med inskriptionen »Plejestiftelse for nye fødte Børn« udgjorde den anden del af komplekset. Også i dag har bygningerne en form for social funktion, nemlig som ramme om Den sociale ankestyrelse. Gengivet efter E. Ingerslev: Den Kgl. Fødsels- og Plejestiftelse 1800–1849, Kbh. 1915, s. 6.

stemmelse om, at det skulle rumme en afdeling til »frugtsomme-lige Quinders Forløsning og Barnefødsel«.³ Men allerede i 1787 fik fødselstiftelsen på grund af pladsmangel i Frederiks Hospital sin egen bygning. Den fik til huse i den Thurahske gård, en nabo- ejendom til hospitalet, der var blevet skænket fødselstiftelsen af enkedronning Juliane Marie. På en grund ved siden af fødselstif- telsen oprettedes en plejestiftelse, hvor børnene skulle opholde sig, indtil de kunne anbringes hos plejefamilier på landet. Til kom-

plekset hørte desuden den i 1770 oprettede opfostringsstiftelse, der tog sig af børnenes anbringelse og videre opvækst.

Endnu medens fødselsstiftelsen havde til huse på Frederiks Hospital blev det vedtaget, at den skulle fungere som forsknings- og undervisningsanstalt for nyuddannede lægekandidater. Derudover skulle der uddannes et vist antal jordemødre om året.

To klasser af barselskvinder

I overensstemmelse med enkedronningens gavebrev bestemtes det, at fødselsstiftelsen skulle rumme 50 barselskvinder. Af dem skulle de 30 – heriblandt 10 »særdeles fattige og skikkelige Borgerkoner« – være fritliggende, dvs. ikke betalende patienter, mens de øvrige, alt efter hvilken behandling de ønskede, skulle betale hhv. 3, 6, 8 eller 12 rbd. ugentlig. Beløbene blev forhøjet flere gange, for i 1825, hvor Ane og Cathrine fødte, at være på 4 2/3, 10 1/2, 14 og 18 2/3 rbd.

I dette år fødte 913 kvinder på fødselsstiftelsen, heraf 168 gifte. 563 lå frit, 315 var indlagt for den laveste betaling, mens 35 var indlagt for højere betaling.⁴ Mellem de førstnævnte var Ane, mellem de sidste Cathrine med en kammerleje på 14 rbd. At være gift var dog ikke ensbetydende med at være velforsørget, sådan som Cathrine. Således lå 161 af de 168 gifte barselskvinder frit.

Behandlingen af barselskvinderne var vidt forskellig alt efter om de var fritliggende eller betalende – en forskel, der især mærkedes mellem de fritliggende og de højere betalende. Cathrine og Ane, der har tilhørt to forskellige klasser af stiftelsens fødende, har formodentlig af den grund ikke truffet hinanden.

Allerede ved indlæggelsen mærkedes den forskellige behandling tydeligt. Cathrines ankomst var ventet. Knap 2 måneder inden fødslen havde hendes mand meddelt direktionen, at hans kone gerne ville føde på fødselsstiftelsen og betale en kammerleje på 14 rbd. Det blev bevilget af direktionen. Cathrine ankom til fødselsstiftelsen dagen før fødslen, altså formodentlig i god tid. Hun fik anvist en seng i en af de højloftede en-sengs stuer, der var beregnet til de højere betalende, og som var placeret på 1. etage i forhuset og i den smalle sidebygning. Ane derimod kom som de fleste af stiftelsens fødende uanmeldt og sandsynligvis først, da fødslen var godt i gang. Hun fik anvist en seng i en af de overbe-

En patient modtages i porten til fødselsstiftelsen. Fotografiet er fra ca. 1900, men situationen har ikke været så meget anderledes små hundrede år tidligere. Det er ikke utænkeligt, at det var med hestetrukket drosche, at Ane ankom til stiftelsen. Medicinsk-historisk Museum.

lagte fattigstuer, der var placeret i sidebygningens øverste etage, en lavloftet mezzanin. Fordærvet luft strømmede ind i de dårligt ventilerede barselsstuer fra de smalle gange, der tjente til »Filialkøkkener, i hvilke der varmes Omslag o.s.v., til midlertidige Opbevaringssteder for Natskrin og smudsig Linned . . .«. ⁵ Så opholdet i disse overfyldte, lavloftede rum har været alt andet end behageligt.

Megen ro har Ane sikkert heller ikke fået på stuen. I et anonymt brev, som stiftelsens direktion fik i hænde umiddelbart efter årsskiftet 1836/37, beskrives situationen på fattigstuerne således:

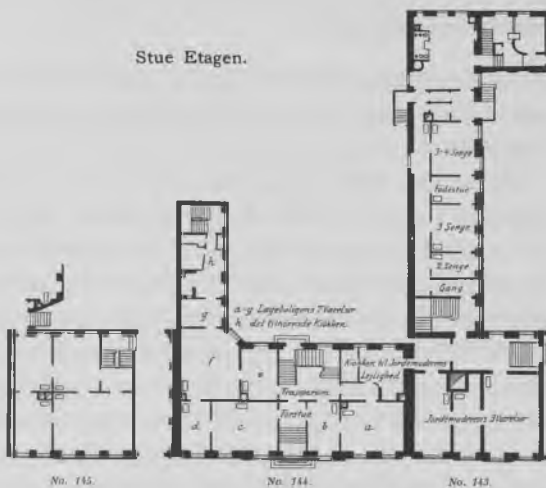
»I at falde i Søvn forhindres de ved den vistnok hensigtstridende Indretning, at Konerne, inden de have Fødselsveer, opholde sig i samme Stue som de, der have født. Paa den ene Fattigstue føde de ogsaa i samme Værelse, ved den anden staaer Fødselsleiet i et lille Sideværelse, hvorfra Døren altid staaer aaben til Stuen, hvor Barselskonerne ligge; naar der nu er flere Koner, som paa samme Tid have Veer (hvilket ofte hændes), da kan det falde i dens Lod, som sidst kan føde, under de Omkringstaaendes Munterhed at høre den anden Fødendes fortvivlede Skrig i Fødselsøjeblikket, og maaske, om nogen kunstig Forretning [forløsning] skulde udføres paa denne Sidste, ogsaa at faae denne at see . . .«. ⁶

Denne skildring blev stort set bekræftet af stiftelsens overlæge og leder, Johan Sylvester Saxtorph, i hans svar til direktionen i april 1837.⁷ Selvom brevet formodentlig beskriver forholdene som de var i tiden op til december 1836, er der dog ikke noget der taler for, at de var bedre, da Ane godt 10 år tidligere fødte på stedet.

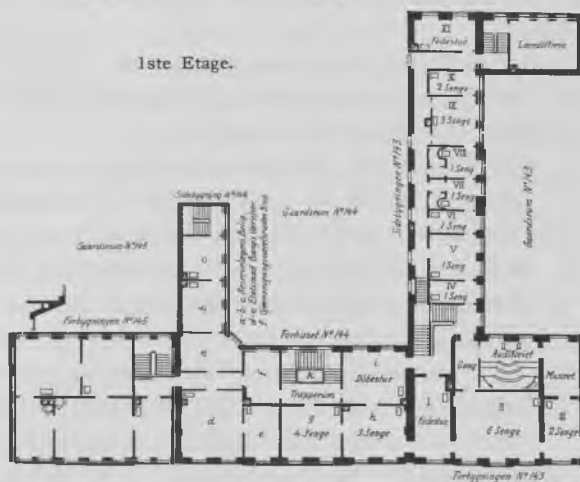
Også Ane og Cathrines daglige forplejning – både hvad angik kostens variation og kvalitet – var vidt forskellig. Hvor Cathrines middagsmad hver dag bestod af to retter mad: suppe og steg – en enkelt dag af fisk – med grøntsager, salat og frugtkompot, bestod Anes middagsmad af suppe med kød og forskellige slags gryn.⁸ Også dagens øvrige måltider fremviste en lignende forskel. Eksempelvis fik Cathrine om morgenen te, »god kogt Melk, en frisk saa

Plantegning fra 1844 i forbindelse med ombygning af fødsels- og plejestiftelsen. Det var bl.a. de lange smalle gange i fødselsstiftelsens sidefløj, der i midten af 1800-tallet blev kritiseret af tidens mere hygiejnisk bevidste læger. Gengivet efter E. Ingerslev: Den Kgl. Fødsels- og Plejestiftelse 1800–1849, Kbh. 1915, bilag overfor s. 480.

Stue Etagen.

1ste Etage.

2. Etage.

kaldt Lyngbye-Tvebak eller 2 Sukkertvebakker« samt brød med smør – sandsynligvis franskbrød eller surbrød, som hun også fik om aftenen – mens Ane fik te, havresuppe og sigtebrød med smør.

En anden væsentlig forskel på Ane og Cathrines situation under deres ophold på fødselsstiftelsen var, at de fritliggende skulle fungere som undervisningsmateriale for såvel jordemoder elever som lægekandidater, mens de lavestbetalende alene skulle undersøges af jordemoder eleverne og de højere betalende af overjordemoderen. Da fødsler endnu på den tid var et typisk kvindeanliggende, og kvinderne nærrede en stærk modvilje mod at lade mænd overvære eller bistå ved fødsler, kan det have været en grund til, at det kun var de ikke-betalende kvinder og dermed de fattigste, der skulle udsættes for undersøgelser af de mandlige lægekandidater.⁹

I det ovenfor nævnte anonyme brev blev den behandling, som de fritliggende barselskvinder udsattes for efter ankomsten til stiftelsen, beskrevet som følger:

» . . Hun bliver dernæst undersøgt af de 4 Candidater og 14 Læredøttre og i Slutningen af Semesteret endnu af 6 Læredøttre hvem det er tilladt at gjentage deres Exploration saa tidt, som de ville. At disse 24 Personer ikke alle fare frem med den største Lempe, er saa meget mere begribeligt, som de ingen practisk Anviisning have faaet, og det er derfor ikke sjeldent, at Fødselen ved denne Behandling bliver betydeligt besværet, f. Ex. idet Hinderne sprænges, de ydre Fødselsdele svulme op etc. . . Naar nu Fødselen nærmer sig sin Ende, bringes hun paa Fødselsleiet, og føder uden at enten Over Jordemoderen eller nogen af Accoucheurerne [fødselslægerne] ere tilstede, med ganske blottet Underkrop og omgivet af en Mængde Læredøttre og Candidater, der ofte finde det mere moerksomt at gjøre Løier og Spectacler, end at observere Fødselen . . .«¹⁰

Ifølge fødselsstiftelsens bestemmelser måtte den fødende ikke undersøges af mere end 4–5 personer. Overlæge Saxtorph kunne dog ikke afvise, at denne bestemmelse var blevet overtrådt mod hans vidende og vilje, som han udtrykte det. Han indrømmede des-

uden, at han tidligere var blevet gjort opmærksom på lægekandidaters og jordemodererelevs upassende opførsel under fødslerne og havde endog af den grund udvist en lægekandidat fra stiftelsen.

Selvom bestemmelserne var blevet overholdt og den fødende Ane »kun« var blevet undersøgt af 4–5 af stiftelsens lægekandidater og jordemodererelever; og selvom de omkringstående havde taget deres opgave seriøst, har stiftelsens behandling af de fattige fødende kvinder været både ydmygende og kvindefjendsk.

Det var tilsyneladende for at undgå en sådan behandling, at flere af selv de fattigste barselskvinder forsøgte at skaffe sig midler, så de kunne lade sig indlægge til den laveste betaling. Det mente i hvert fald stiftelsens mangeårige inspektør, Elias Bendz. I sin beretning for årene 1816–19 gjorde han opmærksom på, at faldet i antallet af fritliggende og stigningen i antallet af de lavestbetalende barselskvinder ikke så meget hang sammen med mindre fattigdom i samfundet generelt, som med at de fritliggende skulle fungere som undervisningsmateriale for både mandlige og kvindelige elever.¹¹

I et forsøg på at undgå de mange undersøgelser udskød mange fattige barselskvinder deres ankomst til fødselsstiftelsen, så de fødte umiddelbart efter ankomsten eller endog på vejen dertil. For at forhindre det, offentliggjorde fødselsstiftelsen i 1840 en »Advarsel«, hvori barselskvinderne blev truet med fortabelse af retten til den ugentlige understøttelse, de kunne få fra stiftelsen til deres børn, hvis de ikke ankom i god tid inden fødslen.

De mange undersøgelser af de fattige fritliggende barselskvinder var dog ikke alene ydmygende for dem, men tilsyneladende også livstruende. Professor dr. med. Emmerik Ingerslev påpeger således i sin bog fra 1915 om Den kongelige Fødselsstiftelse, at forholdvis flere fritliggende kvinder døde på stiftelsen. Og det skyldtes ifølge Ingerslev ikke kun, at denne gruppe af samfundets fattigste var særlig sårbare, eller at de var anbragt i de mest uhygiejniske dele af stiftelsen, men også at de udgjorde stedets egentlige undervisningsmateriale.¹²

»Her myrdes Barselskvinder paa offentlig Bekostning«

I skriftet »Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og Un-

»Jomfruen på Fødselsstiftelsen« kaldte billedhuggeren Johs. Wiedewelt (1731–1802) sin udaterede tegning af en anonym højgravid kvinde. Kobberstiksamlingen.

dervisnings-Anstalt« fra 1887 skrev læge A. Stadtfeldt, at dødeligheden blandt barselskvinderne på fødselsstiftelser ikke blot i Danmark, men også i andre lande var så betydelig, at man »med en slags Ret kunne forlange en Indskrift over Fødselsstiftelsernes Porte med de grusomme Ord: Her myrdes Barselskvinder paa offentlig Bekostning«. ¹³ Det var den på fødselsstiftelserne så voldsomt florerede barselsfeber Stadtfeldt her havde i tankerne. Alligevel mente han, at der var vægtige grunde til at bibeholde stiftelserne.

I 1825, da Ane og Cathrine fødte deres børn, døde 23 af de 913

barselskvinder på stiftelsen, mens endnu 7 døde senere henholdsvis på Frederiks Hospital og Almindelig Hospital.¹⁴ Men 1825 var ikke et af de år, hvor barselsfeberen florerede som epidemi, sådan som tilfældet eksempelvis var blot 4 år senere, hvor 114 eller 13% af de 867 fødende døde.

Af de 23 barselskvinder, der i 1825 døde på fødselsstiftelsen, var de 17 ugifte. Kun 5 af de 23 var betalende, alle til den laveste takst.

Døden truede ikke kun barselskvinderne, men også deres børn. Af de 896 børn der blev født i 1825 var de 63 dødfødte, mens endnu 28 døde inden moderen blev udskrevet. Yderligere 12 døde på plejestiftelsen.

Udskrivningen fra fødselsstiftelsen

Forskellen på forholdene for den højtbetalende Cathrine og den fritliggende Ane viste sig også med hensyn til længden af opholdet på fødselsstiftelsen. Cathrine var indlagt i 18 dage, hvorefter hun blev udskrevet sammen med sin datter. Ligesom de øvrige gifte borgerkoner uden økonomisk understøttelse fra stiftelsen. Samme dag som udskrivningen fandt sted blev hendes datter døbt Florentine Betty Cathrine Henriette.

Vi ved ikke hvorfor Cathrine ønskede at føde sit barn på fødselsstiftelsen. Men det kan have været fordi hun frygtede fødslen og havde tillid til den nye videnskabelige fødselshjælp, som fødselsstiftelsen repræsenterede. Hun kan også have hørt til de gifte barselskvinder, der fandt det mere bekvemt at holde barselsfærd og barnedåb på fødselsstiftelsen end i hjemmet.¹⁵ Men hvorvidt barnedåben blev afholdt i hjemmet eller på fødselsstiftelsen er vanskeligt at sige med sikkerhed i Cathrines tilfælde. Det almindeligste – også for de gifte barselskvinder – var, at børnene blev døbt på stiftelsen. Én gang om ugen blev her afholdt fælles barnedåb for de børn, der var blevet født siden sidste dåbsceremoni. Når vi ser bort fra de børn, der på grund af svagelighed blev døbt på andre tidspunkter, var det kun en lille håndfuld af de i 1825 fødte børn, der ikke blev døbt på de fælles dåbsdage. Blandt dem var Cathrines datter. Da de højere betalende kvinder kunne få deres børn døbt alene og på andre dage end de øvrige børn, er det tænkeligt, at det var hvad Cathrine valgte.

Den ugifte tjenestepige Ane havde en ganske anden grund til at føde på stiftelsen. For hende var der ikke andre muligheder, hvis ikke hun skulle føde alene og i skjul på sit lille kammer. Fødselsstiftelsen var for hende udelukkende et fødested, ikke et sted, hvor hun havde håb om at blive plejet efter fødslen. Anes ophold på stiftelsen var da heller ikke langvarigt. Allerede på 7. dagen blev hun udskrevet, hvad der var almindeligt i hvert fald for de fritliggende og laverebetalende barselskvinder. Nogle dage inden udskrivningen blev hendes søn døbt sammen med de 13 andre børn, der var født mellem den 27. marts og 2. april. Han fik navnet Johan Peter og som følge af anonymitetsprincippet fik han ikke noget efternavn. Moderen skulle ikke kunne spores via barnet.

Hvor enhver forbindelse var ophørt mellem Cathrine og fødselsstiftelsen, vedblev Ane i de følgende år at have forbindelse med stiftelsen. Det skyldtes, at hun ikke selv kunne forsørge sit barn.

Formålet med oprettelsen af fødselsstiftelsen havde ikke alene været at der skulle være et sted, hvor ugifte kvinder kunne føde anonymt, men også at de, hvis de ønskede det, frit kunne efterlade deres nyfødte børn. Det sidste var dog kun muligt for de ugifte kvinder, der lå frit eller til laveste betaling. Ønskede de gifte eller de højerebetalende barselskvinder at efterlade deres børn til stiftelsens forsorg, måtte de betale et såkaldt alimentationsbidrag, der i stiftelsens tidlige år var sat til 20 rbd.

Meningen var, at de efterladte børn skulle anbringes hos plejefamilier på landet og der opdrages til sunde, arbejdsomme samfundsborgere. Som følge af mangel på plejehjem og ophobning af børn i ammestuerne stadfæstede kongen i 1812 direktionens ønske om, at de fritliggende og lavestbetalende ugifte barselskvinder måtte vælge mellem selv at tage deres børn med, når de forlod fødselsstiftelsen mod en egentlig understøttelse på 1 rbd. i 3 år eller, hvis stiftelsen skulle sørge for barnet, at forpligte sig til 6–8 ugers ammetjeneste. At der var tale om et enten – eller har flertallet af kvinderne tilsyneladende ikke været klar over. De gjorde både ammetjeneste og tog deres børn med ved udskrivningen. Og stiftelsen gjorde intet for at afsløre vildfarelsen.¹⁶

Året før Ane fødte sit barn fjernedes ved en kongelig resolution denne valgmulighed, der selvom den knap havde været brugt dog havde ligget i 1812-resolutionen. De fattige ugifte barselskvinder

Den ugentlige fællesdåb af fødselsstiftelsens nyfødte. Fotografiet er fra ca. 1900, men traditionen med fællesdåb var den samme, da Ane og Cathrine fødte deres børn på stiftelsen. Medicinsk-historisk Museum.

blev nu forpligtet til at tage deres børn med sig, når de forlod stiftelsen. Det gamle princip om, at disse kvinder frit skulle kunne efterlade deres børn til stiftelsens forsorg, var dermed endeligt brudt. Ifølge stiftelsens ledelse indledtes der da også med 1824-resolutionen »et nyt Tidsløb i Stiftelsens Historie«. ¹⁷

Det var dog efter stadfæstelsen af 1824-resolutionen stadig muligt for barselskvinderne at efterlade deres børn til stiftelsens forsorg. Men det alimentationsbidrag, der skulle erlægges, var sat op til 50 rbd. Et sådant beløb var de færreste af barselskvinderne i stand til at rejse, så for flertallet af stiftelsens fødende fik denne bestemmelse ingen reel betydning.

Endnu en forringelse førte 1824-resolutionen med sig for de fattige ugifte kvinder. Den ugentlige understøttelse til deres børn, som de kunne få fra stiftelsen, blev sat ned til 4 mark i det første år og 3 mark de følgende 2 år. Et argument for at gøre understøt-

telsen lavere var, at den højere understøttelse var blevet misbrugt af mange mødre til at føre et »ørkesløs Levned«!¹⁸ Den 3-årige understøttelse gjaldt ydermere kun de kvinder, der havde boet i byen i over 10 måneder. Kvinder, der havde opholdt sig i byen i kortere tid, samt enker og fraskilte koner fik kun understøttelse 1/2 år. Begrundelsen for at enker og fraskilte koner blev tildelt understøttelse i kortere tid var ifølge stiftelsen, at de stod i et andet forhold til det offentlige end de ugifte og derfor ikke kunne betragtes med »samme Skaansel«.

Endelig blev anonymitetsprincippet udhulet med 1812 og 1824-resolutionerne. Nok skulle de ugifte kvinder fortsat ikke oplyse deres navn, når de ankom til fødselsstiftelsen. Men det var kun de kvinder, der tog deres børn med sig til egen forsørgelse og de kvinder, der overlod deres børn til stiftelsens forsorg mod et alimentationsbidrag, der atter kunne forlade stiftelsen som anonyme. Af de 883 kvinder, der i 1825 overlevede fødslen på fødselsstiftelsen, overlod 29, heraf 8 gifte, deres børn til stiftelsens forsorg, mens 187 – hvoraf hovedparten var gifte – tog deres børn med sig til egen forsørgelse.¹⁹ Langt den overvejende del af de ugifte barselskvinder var således ikke i stand til selv at forsørge deres børn og måtte bede om understøttelse fra stiftelsen. Men det indebar, at de måtte opgive deres anonymitet.

Som det fremgår af følgende bemærkninger i en skrivelse til kancelliet den 20. maj 1823, blev anonymitets princippet ikke alene udhulet indadtil, men også udadtil.

»Da der om de Fødende, som antages paa Contoiret, i forskjellige mødende Tilfælde behøves Kundskab, og disse, ved selv at modtage deres Børn mod Understøttelse eller at tjene paa Ammestuen, ansees at være i en saa aabenbar Stilling, at den Forfatning, ei kan være skjult, nægtes ikke om Samme Underretning, naar saadan forlanges enten fra Politiet, Fattigvæsenet, Plejemødrene eller Andre, som det kan vedkomme«.²⁰

At de fattige ugifte kvinder ydermere fødte på fællestuer og iøvrigt ikke i samme grad som tidligere skulle have bekymret sig så meget om at holde deres fødsel skjult, blev også brugt som et argu-

ment for at lempe på anonymitetsprincippet. Det centrale for stiftelsen var, at anonymiteten stadig kunne opretholdes for de velhavende ugifte barselskvinder, da det var disse kvinder, der blev anset for at have det største behov for at skjule en uønsket graviditet og fødsel.²¹

Ane var en af stiftelsens mange barselskvinder, der ikke selv kunne forsørge sit barn. Da hun havde boet i København i 1 1/2 år, kunne hun få den 3-årige understøttelse til sit barn. Inden hun forlod fødselsstiftelsen måtte hun derfor overfor stiftelsens inspektør Bendz oplyse sit navn, fødested, hvorlænge hun havde opholdt sig i byen, om hun havde født før, hvor hun tog hen efter opholdet på stiftelsen, om hun selv ville tage sig af Johan Peter eller finde en plejemoder til ham.

På plejestiftelsen

Ane blev ikke som Cathrine udskrevet direkte til sin bolig fra fødselsstiftelsen. Den 4. april overgik Johan Peter til plejestiftelsens ammestue, hvor Ane fulgte med som amme.²²

Selvom der i 1824-resolutionen ikke blev stillet krav til barselskvinderne om ammetjeneste, blev det stadig opfattet som de fritliggendes og de lavestbetalendes pligt at overgå til ammestuen, hvis der var behov for det. Der skulle de amme og passe ikke alene deres eget barn, men også de børn, der var overladt til stiftelsens forsorg og de børn, hvis mødre var syge eller døde.

At gøre ammetjeneste havde i århundredets første årti været frygtet. Antallet af ammer var alt for få til de mange børn, til hvem der ikke kunne findes plejefamilier. Så en barselskvinde kunne have 2–3 børn at amme og pleje foruden sit eget barn. Det skete da også, at ammer lå de spæde børn ihjel. Da et par børn i begyndelsen af 1806 var blevet kvalt i en ammes seng, gav reservelæge ved plejestiftelsen, Paul Scheel, i malende vendinger udtryk for sit syn ikke alene på forholdene i ammestuerne, men også på ammerne. I et brev til direktionen foreslog han, at der blev taget skrappe forholdsregler i brug overfor de genstridige ammer. Han fortsatte således:

»Straffe i disse enkelte Tilfælde kan neppe forebygge dette Onde, dersom man ikke gaaer til Kilden: Ammernes Uvil-

lighed til at adlyde Vaagekonerne naar disse forlange at de skal mens de sove lægge deres Børn fra sig i Smaasengene, hvilken Uvillighed reiser sig af den totale Mangel paa Subordination, foranlediget derved, at de mange ucultiveerte, tildeels letsindige Fruentimmere som Hovedstadens laveste Almue giver til Ammestuerne, for nærværende Tid aldeles ikke vove noget derved naar de slet eller aldeles ikke opfylde deres Pligter, da Stiftelsens Huuspolitie ey har noget der kunde straffes med. Ammernes Skiødesløshed og Ulydighed gaar derfor vidt . . .²³

At forklaringen på det lægen kaldte ammernes skødesløshed og u lydighed kunne være, at kvinderne var dybt udmattede, ikke alene som følge af den nyligt overståede fødsel, men også efter nat efter nat at have ammet måske op til flere urolige børn, indgik tilsyneladende ikke i lægens forklaring på de skete ulykker.

Forholdene i ammestuerne var også en grund til, at flere af de fattige barselskvinder i disse år skaffede sig mulighed for at betale den højere kammerleje og alimentationsbidraget på 20 rbd. for derved at undgå den frygtede ammetjeneste. Det skabte problemer for stiftelsen, idet ikke alene antallet af ammer indskrænkedes, men det samme gjorde antallet af barselskvinder, der kunne benyttes som undervisningsmateriale.

Efter at den praksis slog igennem, at flertallet af barselskvinderne tog deres børn med sig, når de forlod stiftelsen, blev presset på ammestuerne mindre. Da ammestuerne ikke længere var overfyldte, blev ammetjenesten ifølge stiftelsens beretning fra 1825–27 ikke længere mødt med samme uvilje som tidligere. Det skete endog ikke sjældent, at barselskvinderne ønskede at blive der i længere tid, enten fordi de ikke havde noget sted at bo, eller deres børn var syge, eller – som det blev udtrykt – fordi de befandt sig vel der.²⁴ Udover kost og logi tjente ammerne 2 Mark ugentlig.

Ane blev ikke længe på ammestuen. Allerede den 5. april blev hun udskrevet sammen med sin søn. Der har tilsyneladende ikke været brug for hende som amme, eller også har hun ikke været i stand til at amme flere børn end sit eget. Men Ane var ikke noget særtilfælde. Langt de fleste af de kvinder, der i 1825 blev overflyttet til plejestiftelsen, blev udskrevet samme dag eller dagen efter

overflytningen. Kun nogle få blev flere dage og endnu færre i måneder.

Mor og barns videre skæbne

Fra plejestiftelsen tog Ane tilbage til sit tjenestested hos en brændevinshandler i byen. Med sig havde hun Johan Peter.

Men Ane havde åbenbart ikke mulighed for at beholde ham hos sig og fik ham derfor efter få måneder sat i pleje hos en gårdmandsfamilie Poulsen i Helsingesogn. Understøttelsen fra stiftelsen blev herefter direkte udbetalt plejefamilien. Sandsynligvis har den også modtaget faderens alimentationsbidrag. Han var i hvert fald i begyndelsen af september blevet ikendt 10 rbd. sølv i årlig betaling i 10 år for sønnens ophold.

Ligesom Ane måtte flertallet af barselskvinderne fra fødselsstiftelsen finde plejefamilier til deres børn. De kunne umuligt som ugifte tjenestepiger, sypiger og prostituerede have deres børn hos sig.

Ane vedblev at følge med i sit barns tilværelse. Sidst på året fortalte hun fødselsstiftelsens inspektør, at hun var misfornøjet med plejeforældrenes behandling af Johan Peter og havde krævet ham udleveret. Men plejefamilien havde afvist det, og gårdmand Poulsen havde ifølge Ane sagt, at før han gik med til det, ville han gøre en ulykke på hende eller drengen. Inspektør Bendz støttede Ane i, at hun var berettiget til at kræve Johan Peter udleveret, og oplyste at plejeforældrene ikke længere ville få udbetalt plejeløn.²⁵ Om det var medvirkende til, at gårdmand Poulsen alligevel afleverede barnet til Ane, kan vi kun gisne om, men i hvert fald meddelte hun i begyndelsen af december stiftelsens inspektør, at Johan Peter var anbragt hos hendes forældre, en husmandsfamilie i Nordsjælland.

Anes omsorg for sit barn var ikke enestående. I fødselsstiftelsens arkiv findes flere eksempler på ugifte mødre, der nøje fulgte deres små børns opvækst hos plejefamilierne og som ofte på grund af utilfredshed med børnenes behandling ønskede dem udleveret. Andre mødre ønskede overhovedet ikke at sætte deres børn i pleje af frygt for deres liv og helbred. Således den 26-årige Magdalene. 8 uger efter at hun i maj 1825 havde født en datter, bad en bekendt til hende i et brev til inspektør Bendz, om der kunne ydes Magda-

lene et forskud på den ugentlige hjælp. Hun begrundede det således:

» . . . Barnet er i farlig Stand, og tiltager daglig; dets Moder, der ikke tør bequemme sig til at give det i andres Hænder, (: paa hvilken Maade hun har mistet et:) offerer sig næsten aldeles til dets Pleie; og kan saaledes kun erhverve lidet . . . «.²⁶

At Magdalenes frygt for barnets liv og helbred i tilfælde af at det kom i pleje ikke synes at være ganske ubegrundet viser et andet eksempel. Også her skrev en anden end barnemoderen til inspektør Bendz. I dette tilfælde en madmor:

»Jeg er saa fri at anmode Dem som menneskekærlig Mand, om at søge at berolige min Tjenestepige med Hensyn til en temmelig grunnet Frygt hun har at hendes Barns Dødsmaade ikke er naturlig og at lade Barnet obducere. Hun har været i Trætte med Barnets Plejemoder, en ildebekjendt Kone fordi Pigen beklagede sig over at Barnet blev maadelig passet og vilde desaarsag have det flyttet et andet sted hen. Plejemoderen udråbte i sin forbitrelse at det aldrig skulde skee, og 1 1/2 Dag efter var denne sundt fødte Dreng død . . . «.²⁷

Drengen, Carl Emil, blev godt 1/2 år gammel. Carl Emil var da heller ikke den eneste af de 793 børn, som blev udskrevet af fødselsstiftelsen i året 1825, der døde inden sit første år. Omkring 215 eller godt 1/4 af dem delte Carl Emils skæbne og yderligere omkring 30 døde inden de blev 3 år.²⁸ Dødeligheden blandt fødselsstiftelsesbørnene var nok høj, men dog ikke så forfærdelig meget højere end i samfundet iøvrigt.²⁹

Mødrenes frygt har således været velbegrundet. Selvom vi ikke kan generalisere ud fra de nævnte eksempler, fortæller deres bekymring for børnene os alligevel noget om deres følelser for deres uønskede børn. De fortæller noget om moderkærlighed.

1830 den 16de Februar er nærværende *Pige* barn født paa
den Kongelige Fødselsstiftelse i Kjøbenhavn, og givet Nr. 474.

Den 21de / 11 er dette Barn, uden at dets Forældre ere angivne,
paa Stiftelsen døbt og kaldet: *Loofe*

1810 26 25 *høi Møder*
1834 *Andet & Børnsøen opfødt*

Væst ved den kongelige Fødselsstiftelse.

Christ. Frølich

Moderen, Nr. 469 1/2
Margrethe

Fødselssedlen viser, at barnet som følge af anonymitetsprincippet ikke fik noget efternavn. Først i tilfælde af at barnet – som det blev tradition efter 1812 – blev udskrevet sammen med moderen mod en egentlig understøttelse i op til tre år, blev anonymiteten ophævet. Moderens fulde navn blev da foruden hendes nr. noteret på fødselssedlen. Da adgang til fødselsstiftelsens arkiv kun gives under løfte om, at barselskvindernes anonymiseres, er moderens efternavn her slettet. Fødselsstiftelsen, Journalsager 1834–1836, Rigsarkivet.

Ane føder sit andet barn

Om Ane ved vi videre, at hun den 4. februar 1827 atter blev indlagt på fødselsstiftelsen som fritliggende ugift barselskvinde. Hun fødte endnu en dreng, der fik navnet Lars Peter.

Ane opholdt sig sammen med Lars Peter på ammestuen indtil den 17. juni, dvs godt 4 1/2 måned. Når opholdet på ammestuen denne gang strakte sig over så lang en tid, hang det ifølge en notits i stiftelsens udsætterprotokol sammen med, at Ane ikke kunne få plejeløn til Lars Peter, da hun i forvejen fik hjælp til sit første barn. Efter 1824-resolutionen var hun kun berettiget til at få understøttelse til et barn ad gangen.

Efter at være udskrevet fra plejestiftelsen havde Ane Lars Peter hos sig indtil begyndelsen af oktober, hvor han kom i pleje hos en familie i byen. I august var Johan Peter udgået af stiftelsens forsorg – 1/2 års tid før han fyldte de 3 år. Måske havde Ane ønsket det sådan for at kunne modtage understøttelse til Lars Peter. Hendes forældre, hos hvem Johan Peter stadig opholdt sig, har formodentlig været i stand til at klare sig uden understøttelsen. Men Lars Peter har hun ikke kunnet få sat i pleje uden plejeløn.

Hvad der videre skete Ane og hendes to sønner fortaber sig her-efter i det dunkle.

Det benyttede materiale

Historien om Ane og Cathrine bygger hovedsagelig på det utrykte materiale, der befinder sig i Den kongelige Fødsels- og Pleje-stiftelses arkiv i Rigsarkivet. Arkivet, der dækker perioden fra fødselsstiftelsens oprettelse til den overgik til Rigshospitalet i 1910, rummer et omfattende materiale, der ikke alene kan belyse hvordan det var at være fødende på fødselsstiftelsen, men også kaste lys over børnenes forhold både under opholdet på stiftelsen og hos plejefamilier, over barselsfeberepidemierne, uddannelsen af jorde-moderelereverne, stiftelsens økonomiske forhold, ombygningerne af stiftelsen mv. Arkivet er således en guldgrube til belysning af den tidlige danske fødselshistorie og de forsøg, der blev gjort for at redde de mange børn for samfundet.

I forhold til andre institutionsarkiver er fødselsstiftelsens arkiv eller dele af det underlagt ganske særlige tilgængelighedsregler. Da de kvinder, der fødte deres børn på fødselsstiftelsen, ifølge stiftelsens fundats blev lovet anonymitet, er protokoller, der indeholder oplysninger om kvindernes identitet, ikke tilgængelige – heller ikke efter de ellers gældende 80 år. Anonymitetsløftet blev givet uden tidsbegrænsning. De dele af arkivet, der således er båndlagte, er stiftelsens hovedprotokoller og udsætterprotokoller. Kun efter særlig ansøgning til Rigsarkivet og tilladelse fra Sundhedsministeriet er det muligt for forskeren at få adgang til disse protokoller.

Registreringen af de fødende kvinder og deres børn blev foretaget ved et sindrigt system af numre. Således fik hver fødende kvinde et nummer ved ankomsten til stiftelsen. Også børnene fik ved fødslen et nummer og de af børnene, der blev »udsat«, dvs enten kom under stiftelsens forsorg eller blev forsørget af moderen med understøttelse fra stiftelsen, fik yderligere et udsættenummer. Eksempelvis fik Ane nr. 248, mens Johan Peter fik nr. 243 og udsættenummeret 167. I skrivelser mv. var det disse numre, der blev brugt.

Fødselsstiftelsens arkiv er stort set uudforsket, eller mere præcist formuleret, det har været uudforsket i de sidste knap 100 år. I begyndelsen af dette århundrede har professor dr. med. Emmerik Ingerslev gjort flittig brug af arkivet under arbejdet med to bøger om fødselsstiftelsen: »Mathias Saxtorph og hans samtid« og »Den

kongelige Fødsels- og Plejestiftelse«, der dækker tiden fra 1800 til 1849. Som baggrund for sit arbejde med fødselsstiftelsens historie havde E. Ingerslev et ganske godt personligt kendskab til stedet, idet han i 1870'erne havde været ansat der hhv. som lægekandidat, som klinisk assistent og endelig i 3 år som reservelæge. Bogen »Den kongelige Fødsels- og Plejestiftelse« er et gedigent værk med lange citerede passager fra arkivets korrespondancemateriale og har som sådan været en god indføring i fødselsstiftelsens historie i den periode, jeg har behandlet.

KILDER OG LITTERATUR

- Fra Den kongelige Fødsels- og Plejestiftelsens arkiv: Hovedprotokol 1821–31.
Udsætterprotokoller 1822–1828.
Korrespondancesager 1806, 1820–21, 1825–26, 1829–30.
Refererede sager 1836–38.
Ammeprotokol 1813–27.
Erindringsbog om adskillige Anmeldelser i anledning af de udsatte Børn.
Diverse Økonomen og Økonomien vedkommende 1787–1838.
Samling af de for Fødselsstiftelsen og Frederiks Hospital gældende retsregler 1750–1808.
Diverse. Forskellige dokumenter Fødsels- og Plejestiftelsen samt dens personale vedkommende 1750–1864.
Kirsten Baunegaard Petersen: Fødsler og fødselshjælp – en historisk udvikling. Speciale RUC 1987.
Efterretninger om Fødsels- og Plejestiftelsen. Trykt i For Historie og Statestik, især Fædrelandets. 2.del. Kbh. 1825.
Fr. Gredsted: Det kongelige Frederiks Hospital 1757–1907. Kbh. 1907.
Beth Grothe Nielsen: Letfærdige Quindfolk. Kbh. 1982.
Grethe Ilsøe: Barselsnød og børnedød. Trykt i Søg – og I skal finde. Kbh. 1991.
E. Ingerslev: Den kongelige Fødsels- og Plejestiftelse. Tiden 1800–49. Kbh. 1915.
Karen Jørgensdatter-sagen. Et dølgsmålsdrama 1764. Museet Færgegaarden 1989.
D. J. Kayser: Den kongelige Fødselsstiftelse i Kjøbenhavn og den her herskende ondartede Barselsfeber. Kbh. 1845.
A. Stadfeldt: Kjøbenhavns Fødselsstiftelse som Humanitets- og Undervisningsanstalt 1787–1887. Indbydelsesskrift til Københavns Universitets årsfest 1887.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Dette afsnit bygger for en stor del på Grothe Nielsen, 1982, s. 158ff.
2. Reskriptet findes som kopi i Rigsarkivet i arkivpakken: Samling af de

- for Fødselsstiftelsens og Frederiks Hospital gældende retsregler 1750–1808.
3. § 43 i fundatsen. Se Grested. 1907, s. 74.
 4. Tallene er fra Hovedprotokol 1821–31.
 5. Kayser, 1845, s. 9.
 6. Refererede sager 1836–38. Jrn.nr. 259/1837. Det anonyme brev indeholder kritik af jordemoderuddannelsen og lægekandidatuddannelsen på stiftelsen, af behandlingen af de fødende og endelig af børnenes behandling hos plejefamilier i byen. Brevet, der er sendt fra København, er skrevet af en person med et godt kendskab til de interne forhold på fødselsstiftelsen. Det kunne derfor godt være skrevet af en tidligere lægekandidat eller jordemoderlev.
 7. Overlægens svar opbevares sammen med det anonyme brev.
 8. Diverse Økonomen og Økonomien vedkommende 1787–1838. Spisereglementer fra 1806, med enkelte rettelser fra 1835.
 9. jvf. Grothe Nielsen, 1982, s. 162.
 10. Refererede sager 1836–38. Jrn.nr. 259/1837.
 11. Korrespondancesager 1820–21, d. 20/12-1820.
 12. Ingerslev, 1915, s. 109.
 13. Skriftet kom som indbydelsesskrift til Københavns Universitets årsfest.
 14. Baunegaard Petersen, 1987, tabel 1 s. 85.
 15. At det var en del gifte kvinders begrundelse omtales af Ingerslev, 1915, s. 107 i en beskrivelse af forholdene omkring 1810. Herefter forsøgte stiftelsen at nedsætte antallet af gifte betalende barselskvinder ved at begrænse adgangen for dem og forhøje kammerlejen.
 16. Diverse . . . 1750–1864. Beretning om Den kgl. Fødselsstiftelse. Beretningen er udateret, men muligvis fra 1834.
 17. Korrespondancesager 1829–30 i en skrivelse underskrevet af stiftelsens ledere Malling, Saxtorph og Fenger.
 18. Diverse 1750–1864. Beretning for 1825, s. 21.
 19. Hovedprotokol 1821–31.
 20. Diverse 1750–1864. Forskellige bestemmelser ang. Fødsels- og Plejestiftelsen.
 21. Efterretninger om Fødsels- og Plejestiftelsen i Forhistorie og Statistik, især Fædrelandets. 2. del s. 155.
 22. I stiftelsens hovedprotokol oplyses, at Johan Peter blev overflyttet til ammestuen den 4. april. I ammeprotokollen oplyses, at Ane blev indskrevet på ammestuen den 5. april. Det er dog usandsynligt, at Ane og Johan Peter ikke skulle være overflyttet til ammestuen den samme dag.
 23. Korrespondancesager 1806, 10/2-1806.
 24. Diverse 1750–1864. Beretning for 1825, 1826 og 1827 s. 18.
 25. Erindringsbog om adskillige Anmeldelser i anledning af de udsatte børn. Havde Ane overladt Johan Peter til stiftelsens forsyrg, havde hun ikke umiddelbart kunne få ham tilbage.
 26. Korrespondancesager 1825–26, 23/7-1825. Det barn, Magdalene havde mistet, var blevet født 2 år før.
 27. Korrespondancesager 1825–26, 24/8-1825.
 28. Med Vollerslev kirkebog som kilde har Grethe Ilsøe påvist, at af 22 børn, der i perioden 1796 til 1815 blev sat i pleje i området, døde 13 mindre end 2 måneder efter, at de var kommet i pleje, 3 døde 5 til 12 måneder efter. Ilsøe, 1991, s. 19f.
 29. Jvf. Ilsøe, 1991, s. 18f

Frigivet til ægteskab?

Af Ingrid Markussen

Kvinder og kærlighed kunne være en barsk affære for 200 år siden. Inger Margrethe Sørensdatter er et eksempel på det. På grund af sin kærlighed til en gårdmand i Torslunde befandt hun sig fra slutningen af august 1788 i Københavns Tugt- Rasp- og Forbedringshus på Christianshavn.¹ Det var hun sikkert lykkelig for! I december året før, var hun blevet dømt til døden ved Sjællands Landsting, og dommen var blevet stadfæstet af Højesteret den 25. maj 1788. Hovedet skulle skilles fra kroppen med økse, som det så livagtigt blev udtrykt, og hovedet skulle sættes på stage. Forbrydelsen var den i den slags alvorlige straffesager almindelige blandt kvinder: Inger Margrethe havde født et levende eller måske dødfødt barn i dølgsmål, skjult den døde og gravet spædbarnet ned på kirkegården i sin hjemby.²

Hvorfor sad hun så i tugthuset, som ikke var for dødsdømte? Jo, kongen havde udfærdiget en såkaldt formildelsesdom den 13. august 1788, hvorefter Inger Margrethe skulle have lov til at beholde sit hoved fæstet til kroppen mod at arbejde i tugthuset resten af sin livstid.³ Det var en straf, som efter en nutidig betragtning kunne være omtrent lige så brutal som dødsstraf. Men Inger Margrethes skæbne viser samtidig, at alt håb ikke var ude, fordi tugthusets porte var blevet lukket bag hende. Halvandet år senere, i februar 1790, var hun på fri fod igen.⁴ Hun blev hjulpet gennem de svære år fra 1787 af flere mandspersoner. Først lokale borgere i Nykøbing arresthus, så domsmænd ved landsting og Højesteret, derefter fængslets personale og endelig kongen eller rettere kronprinsen. Alle omgærdede de hende med, hvad man kunde kalde »kærlighedsgerninger«. Sagen om Inger Margrethe rejser mange spørgsmål, først spørgsmålet om, hvorfor en kvinde, som er dømt til henrettelse, kunne slippe med en straf på halvandet år i tugthuset?

Den mand, som førte mig på sporet af Inger Margrethe, var fængselsinspektør Poul Reenberg Curtz.⁵ Han sad en januardag i 1790 i færd med at udforme en skrivelse til tugthusets direktør,

etatsråd Hans Kofoed.⁶ Sagen gjaldt Inger Margrethe. Hun havde netop afleveret en benådningensansøgning til Curtz, og denne skulle nu sende ansøgningen videre med kommentarer.⁷ Curtz kunne anbefale hendes frigivelse »med eller uden Ægteskabs Forbindelse«, som han udtrykte det. Men han havde et problem.

I benådningensansøgningen optrådte en mand, Hans Hansen Holm fra Nykøbing, der lovede at indgå ægteskab med Inger Margrethe. Det var Hans Hansen Holm, der havde konciperet brevet. Ansøgningen peger umiddelbart på kærlighedens styrke, men billedet skifter. Fængselsinspektøren er ikke begejstret for situationen. Han havde talt med Inger Margrethe, som havde fortalt, at hun efter en frigivelse ville ægte Hans Hansen Holm. Men, fortsatte Curtz, hun ved ikke om, han kan ernære hende, da hun ikke kender hans »Forfatning og Næringsvey«. Curtz skrev derfor til Kofoed, at hvis denne kunne udvirke en frigivelse for Inger Margrethe, så ville han ønske for hende, at det blev uden »Egteskabs-Forbindelse«. Han mente, at hun måske kun i håb om frigivelse, havde lovet at ægte Hans Hansen Holm, og at hun i et sådant ægteskab – på friheden nær – kunne få det værre end i tugthuset . . . »hvorpaa der haves Exempler«, sluttede Curtz.

»Hvorpå der haves Exempler«!? Var det almindeligt, at tugthuskvinder indgik ægteskab ved frigivelsen? Kunne man måske ligefrem købe sig en kone i tugthuset? Når Curtz var skeptisk over for Inger Margrethes fordel ved at indgå ægteskab med en ukendt mand, var det blandt andet på grund af hendes »stærke Legemsbygning, der gør hende egnet til Bondearbejde«, som han skrev, og derfor ville Inger Margrethe være i stand til »eene at ernære sig selv«. »Mesteren« i tugthuset, det vil sige vaskemesteren, havde da også givet hende det bedste vidnesbyrd.

Der var et andet forhold, som gjorde mig specielt interesseret i Inger Margrethes sag. I fængselsinspektør Curtz's brev stod, at Inger Margrethe, tre måneder efter at hun indkom til tugthuset, havde født et drengbarn. Han tilføjede logisk – »Hun kan ikke være blevet besvangret i Tugthuset«. Inger Margrethe havde altså født to børn. Det første, som førte hende til tugthuset, og det andet, som hun fik i tugthuset. Var det på grund af sit nye svangerskab, at hun reddede sig fra henrettelse? Det ville ikke være muligt at henrette en gravid kvinde, uden at myndighederne samti-

Bygningen med tårnet, der hæver sig over de øvrige bygninger ved Christianshavns torv, er Børnehuset, opført 1740. I 1789 blev det delvist bygget sammen med Den kgl. Uldmanufaktur til Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset. Stik i Johan Jacob Bruun: Atlas Novus Daniæ, 1761. Foto, Det kgl. Bibliotek.

dig gjorde sig skyldig i mord på et endnu ufødt barn. I så tilfælde havde Inger Margrethe været smart – men hvem havde hjulpet hende? Hans Hansen Holm var den mest sandsynlige, da han senere ønskede at gifte sig med hende. Og hvordan gik det med barnet? Hvordan levede en kvinde med et spædbarn i tugthuset i 1788? Endelig, hvordan reagerede etatsråd Hans Kofoed på brevet? Blev Inger Margrethe frigivet på betingelse af, at hun skulle ægte Hans Hansen Holm – og blev de gift, de to? – Kun et enkelt brev i en kopibog i arkivet over det ældre fængselsvæsen i Landsarkivet – og så mange spørgsmål! Efter læsning af fængselsinspektør Curtz's brev besluttede jeg at søge at besvare de spørgsmål, der drejer sig om Inger Margrethe som person, og de som fører over i vurderinger generelt af kvinders behandling i et mandligt domineret retssystem i slutningen af 1700tallet.

Vi står ikke uden kendskab til gravide, ugifte kvinders liv i den historiske litteratur. I bogen »Søg og I skal finde«, skriver arkivar Karen Hjort om »Fosterdrab, moral og straf« set ud fra det teologiske fakultet ved Københavns Universitet.⁸ I Beth Grothe Nielsens bog: »Letfærdige kvindfolk«⁹ findes en omfattende analyse af 1700tallets retssystem, når kvinder prøvede på at skjule svangerskab og fødsel, men materialet er jysk og omfatter således ikke tugthuset i København. Jeg vil derfor supplere Karen Hjorts og Beth Grothe Nielsens skildringer, ved at give et billede af det miljø, Inger Margrethe kom til at leve i under sit korte tugthusophold, og derefter tage spørgsmålet op om ægteskabsbetingelser ved frigivelsen.

Men først må vi et øjeblik forlade det københavnske område og begive os til Vallekilde sogn i Odsherred for at høre, hvem Inger Margrethe Sørensdatter var, og hvorfor hun kom så galt afsted. Når man fra fængselsprotokollerne kender Inger Margrethes møde med det danske retssystem, er det muligt at finde en hel del oplysninger om hende, og derfor er hendes sag godt belyst. Den følgende beretning er hentet fra Holbæk amts retsbetjentarkiv, fra koncepter til Landstingsdomme, Højesteretsdommen og endelig fra Sjællandske Tegnelser, der omfatter alle handlinger, som kræver kongens underskrift.

Kort fortalt er historien om Inger Margrethe følgende: Inger Margrethe Sørensdatter, der var 29 år, var i 1786 i tjeneste hos en gårdmand i Torslunde, Peder Jensen. Han gjorde hende gravid, men ville ikke kendes ved sagen, da hun røbede sin tilstand for ham. Hun søgte derfor fire måneder henne i graviditeten, i november 1786, tjeneste hos en anden gårdmand, Ole Jensen, der boede i Bergsø ikke langt derfra. Hun røbede ikke sine omstændigheder for nogen, hverken for sin mor, der boede sammen med Inger Margrethes stedfader Jens Mortensen i Svinninge, eller for sin madmoder. Madmoderen fortalte i retten, at hun i den sidste tid før fødselen skæmtsomt havde spurgt, om Inger Margrethe ikke skulle have et barn, men hun havde benægtet det. Dagen før sin barsel bad Inger Margrethe om at måtte tage hjem en tid til sin moder – i retten sagde hun senere, at hun ville have fortalt moderen om sin graviditet og agtede at føde sit barn i hjemmet. Fødselen overraskede hende imidlertid om natten mellem den 12. og

13. april 1787. Hun sov i det samme rum som sit husbondsfolk, »uden gemme«, som der står i akterne, og i mørket mærkede husbondsfolket, at hun »gav sig«. De spurgte, hvad der var i vejen, og hun svarede, at hun havde menstruationssmerter. Til sidst mærkede de, at det onde, eller det, som havde klemt hende, havde sluppet, og hun blev rolig. Tidlig om morgenen opdagede madmoderen, at Inger Margrethes sengetøj var vådt og blodigt. Hun fik Inger Margrethe til at sætte sig på en stol, medens hun redte sengen. Hun fortalte senere i retten, at hun spontant havde sagt, at der var kvinder som havde født ti børn uden at bløde så meget som Inger Margrethe. En nabokvinde kom ind og så også det »besudlede« sengetøj og Inger Margrethes eget blodige tøj. Det var lørdag morgen – og egentlig skulle Inger Margrethe efter nogle oplysninger nu have begivet sig hjem til sin mor, men andre steder oplyses, at hun først om søndagen tog hjem til moderen, medbringende en taske – hvor hun havde gemt det døde spædbarn.

Om mandagen fejede madmoderen gulvet i stuen og fandt da efterbyrden, der lå under Inger Margrethes seng. Hun blev chokeret, kaldte på sin mand og nabokvinden. Ole Jensen handlede resolut. Han hentede forvalteren på godset, som nu indtræder i billedet som øvrighedsperson. Sammen tog det lille selskab med hestevogn den tunge tur til Svinninge for at opsøge Inger Margrethe. Efterbyrden havde de med, indsvøbt i et klæde. Hjemme hos Inger Margrethe gik de ind i huset, hvor de fandt hende sengeiggende. Forvalteren spurgte ordret: »Hvor har du gjort af Barnet, som du har født?« Da Inger Margrethe benægtede at have født, sagde forvalteren, at han havde to kvinder med, der letteligen ville kunne bevise det modsatte. Herpå gav Inger Margrethe op og fortalte, at barnet befandt sig på kirkegården.

De nedskrevne vidneudsagn fører læseren meget tæt på begivenhederne, og det er ikke vanskeligt at se situationen for sig. Både den fortvivlede kvinde, som sandsynligvis den foregående nat havde begivet sig ud på kirkegården og gravet sit døde barn ned, og den makabre scene, der nu udspillede sig efter afsløringen i hjemmet.

Forvalteren gav Inger Margrethe tid til at tage tøjet på. Stedfaderen hentede en spade, og sammen gik de mod kirkegården fulgt af hendes husbondsfolk og deres tjenestekarl, der havde kørt he-

stevognen, nabokvinden, »og en del andre forsamlede«. Man kan af udtrykket forstå, at naboerne anede, hvordan det stod til hos Jens Mortensens. På kirkegården viste Inger Margrethe dem hen til stedet, hun tog selv spaden og gravede ikke mere end et øjeblik, før alle kunne se barnet. Hun tog det døde barn op og lagde det i sit forklæde, før hun bar det hjem. Men først havde forvalteren på kirkegården spurgt højt: »Hvem er Barnefaderen?« På dette spørgsmål angav den forpinte kvinde gårdmand Peder Jensen i Torslunde, og sagde, at han var lige så strafskyldig som hende, og hvis hun skulle lide for dette, så skulle han lide lige så meget som hende, fordi han havde tilrådet hende noget i den retning. Da retsprocessen herefter blev sat i gang, var det Peder Jensen, som først blev indkaldt som vidne i sagen sammen med de involverede husbondsfolk. Inger Margrethe sad nu i arresthuset i Nykøbing Sjælland, og der blev hun siddende i over et år, til august måned året efter.

Under retsprocessen var det påfaldende, at ingen af de tilstedeværende på kirkegården havde hørt Inger Margrethes anklage mod Peder Jensen – hun tog også selv sin anklage tilbage – vidste egentlig ikke, hvorfor hun kom til at sige, det hun sagde på kirkegården, som der står i retsprotokollen. Selv om Peder Jensen formentlig ikke nægtede at have haft samleje med Inger Margrethe, så påstod han, at han var helt uvidende om hendes graviditet. Det stod derfor hurtigt klart, at det var Inger Margrethe, der kom til at stå med hele ansvaret for sagen. Obduktionen, der blev foretaget af to læger, viste, at barnet havde været levende født, men var blevet udsat for vold. Inger Margrethe nægtede. Hun forklarede, at hun kort før sin nedkomst var faldet ned ad et stengærde, og siden ikke havde kunnet mærke samme liv som tidligere. Madmoderen kunne ikke bekræfte, at hun havde hørt om et sådant fald. En saks kom til at spille en rolle under forhørene – med den havde Inger Margrethe klippet navlestrengen over den nat, hun fødte – og med den kunne barnet været blevet dræbt, mente anklageren, auditør Trojel på Annaberggård. Forsvareren, fourageforvalter Christensen i Nykøbing, sagde derimod, at obduktionen var så dårligt udført, at den ikke gav beviser for vold – at Inger Margrethe havde det bedste vidnesbyrd fra sine tidligere husbondsfolk – også Peder Jensen. Præsten, der havde konfirmeret

hende, aflagde skriftligt vidnesbyrd om, at hun var meget undseelig og enfoldig, og at dette talte til hendes forsvar. Forsvareren fremholdt endvidere, at Inger Margrethe aldrig tidligere havde været i karambolage med retten, og hun havde vitterlig ønsket at tage hjem til sin moder for at føde barnet, men var blevet overrasket af fødslen. Hjemstedsretten fandt derfor den 7. juli 1787, at Inger Margrethe skulle dømmes til nogle års tugthusarbejde.

Herefter sad Inger Margrethe igen i arresthuset og afventede rettens næste skridt – landstingdommen. Den kom den 5. december samme år og var som tidligere nævnt hård – henrettelse efter Danske Lov 6–6–8. Dommen blev appelleret til Højesteret, der den 25. maj stadfæstede den. I sommeren 1788 så det altså sort ud for Inger Margrethe. En kongelig formildelsesdom omstødte imidlertid højesteretsdommen den 13. august, og den 28. august faldt tugthusets porte i bag hende – efter formildelsesdommens udsagn for livstid. Den 28. november samme år fødte hun et drengebarn, der blev døbt Søren. Herefter blev Inger Margrethe overflyttet til tugthusets afdeling for »Qvindfolk med Børn«. Desværre fik hun ikke lov til at beholde Søren. Jeg kan forstå af fangeprotokollernes lakoniske oplysninger, at hendes lille dreng var sygelig hele foråret 1789, og den 25. juni 1789 døde Søren. Inger Margrethe beholdt dog den status, hun havde haft som moder med barn. 7 måneder senere, den 16. februar, var hun fri igen efter en kongelig benådning af 12. februar.

Først de afsagte domme. Det var overraskende at sammenligne dommene med domsakterne. Det viste sig, at både domsmændene i Landstinget og samtlige domsmænd i Højesteret afgav samstemmende erklæring om, at Inger Margrethe på grund af formildende omstændigheder kun burde bøde for sin forbrydelse med nogle års tugthusarbejde. Højesteretsdommerne sagde endog, at hendes ord skulle stå lige så vel til troende som Peder Jensens, og et barn undfanget under ægteskabs løfte var en formildende omstændighed. Men hun havde undladt at hente den hjælp, hun skulle have til sin fødsel, og var derfor skyld i fosterets død. Alligevel lød dommen i begge domfældelser på henrettelse. Hvad skyldes denne divergens, og vidste Inger Margrethe noget om dommernes holdninger?

På grund af domsmændenes forslag om en mild dom, var jeg usikker på, om Inger Margrethes anden graviditet var nødvendig for at redde hendes liv. Det viste sig, at mit første indtryk af fængselsinspektør Curtz's brev ikke holdt stik. Inger Margrethe ville under alle omstændigheder have reddet livet med dommernes anbefaling i ryggen. Divergensen mellem dom og votering er imidlertid påfaldende. Ved læsning af samtidig litteratur kan jeg konstatere, at forholdet var generelt og at en samtidig iagttager havde undret sig over dette forhold på samme måde, som jeg gjorde det.

Den samtidige iagttager var en englænder, der i 1781 var på besøg i Danmark for at studere fængselsvæsen, William Coxe. I sin senere beretning skriver han, at både i Sverige og Danmark blev barnemord efter fødsel i dølgsmål straffet med døden – men bl.a. de 60 kvinder, han den gang fandt siddende i tugthuset for denne forbrydelse, tydede på, at dødsstraffen ikke blev gennemført.¹⁰ Han indrømmer, at det er et problem, at han ikke forstår landets sprog og ikke kender landets traditioner. Her står vi lidt i den samme situation, William Coxe og jeg. Jeg forstår ganske vist landets sprog, men har ingen at spørge, da alle involverede parter er døde for snart 200 år siden. Jeg kan som Coxe blot konstatere, at ikke bare Inger Margrethe, men også andre kvinder i samtiden fik den samme behandling. Af fængselsprotokollerne kan jeg se mønsteret: først landstingsdom og siden højesteretsdom, der begge lyder på halshugning – derefter en kongelig formildelsesdom til livstids straffearbejde i tugthus, og sluttelig en kongelig benådning et eller to år senere.

Men vidste Inger Margrethe og andre kvinder, at dødsstraffen var blevet en afskrækkelsesstraf, der kun gjaldt på papiret – forudsat at der var formildende omstændigheder – og at kvinderne kunne forvente at være frie igen efter en tid, hvis de opførte sig ordentlig under tugthustiden? Jeg tvivler på det. En øjenvidneskildring fra selvsamme år, som Inger Margrethe blev indsat i tugthuset, omtaler en kvinde, der afventede sin henrettelse. Denne iagttager er en sydamerikaner ved navn Francisko de Miranda.¹⁰ I stadsfængslet – altså arresthuset i København – bemærkede han under et studiebesøg en ung norsk kvinde, der græd meget. Han fik at vide, at hun var blevet dømt af Højesteret til halshugning for samme forbrydelse som Inger Margrethe. Han blev grebet af

Mod fængselsgården synes tugthusets mure langt mere strenge end mod gaden. I 1800-tallet rummedes her kvindefængslet. Foto 1909, Det kgl. bibliotek.

kvindens situation, og hans ven og guide Carsten Anker¹¹ gik samme aften til kronprinsen, der rørt til tårer, lovede at redde hende, så snart han fik eksekutionspapirerne til underskrift. Alt-så havde ingen fortalt kvinden, at hendes domsmænd måske havde anbefalet en helt anden dom, og at hun muligvis ville være fri igen efter et par år. Heller ikke de to besøgende kendte en praksis, hvori der indgik en kongelig benådning. Som kronprinsen havde sagt, gik det også. Den unge norske kvinde var fri igen efter to års fængsel. Af de andre eksempler at dømme, var det formentlig gået sådan selv uden Mirandas og Ankers hjælp. Forklaringen er vel, at retsopfattelsen var blevet mere human under oplysningstiden, at lovens bogstav endnu formelt måtte følges, og at kongen, det vil sige kronprinsen, var den eneste, som kunne bøje den gammeltestamentligt strenge lov, indtil en lovændring blev gennemført.¹² På den baggrund er det forståeligt, hvis Inger Margrethe har villet sikre sig gennem en ny graviditet.

Hvem var da faderen til Inger Margrethes andet barn? Var det Hans Hansen Holm, som først søgte at redde hende fra bøddelens økse og siden igen fra tugthusstraffen? Kommet så langt i min efterforskning, måtte jeg gå på jagt efter oplysninger om Hans Hansen Holm. Jeg søgte ham i folketællingen 1787 fra Nykøbing Sjælland – og kunne først ikke finde ham blandt byens matrikelnumre. Endelig fandt jeg ham. Han befandt sig i arresthuset sammen med Inger Margrethe! Nu var der næsten ingen tvivl, om at Hans Hansen Holm var far til hendes andet barn. Men sagen kunne have visse nuancer. Der sad nemlig også en anden mand i arresthuset – en 29-årig gårdmand fra Rørvig, Mads Jensen. Og tugthusets kirkebog viste, at Mads Jensen var udlagt som barnefader til Søren. Altså havde både Hans Hansen Holm og Mads Jensen, hver på sin måde, prøvet på at hjælpe Inger Margrethe! Hvorfor var det da ikke Mads Jensen, der havde tilbudt Inger Margrethe ægteskab? Svaret på det spørgsmål fandt jeg i de lokale retsakter vedrørende Mads Jensens arrestation. Han blev dømt til livstids fæstningsarbejde for bedrageri, tyveri og ran og har næppe været på fri fod i slutningen af 1789. For øvrigt var han gift i 1787 og har ikke været en tillidsvækkende partner i en benådningensansøgning! Men Hans Hansen Holm – hvem var han? I folketællingen fra 1787 står han omtalt som enkemand. Han var da 62 år gammel. I de lokale retsprotokoller optræder han først som bådinspektør. Senere kommer den mest interessante oplysning om Hans Hansen Holm. Han havde tidligere været underofficer ved et regiment i Helsingør. Oplysningen forklarer meget – bl.a. hans skrivedygtighed, da han skrev Inger Margrethes benådningensansøgning i 1789. Hvorfor sad han i arresthuset i 1787? – Jo, Hans Hansen Holm var anklaget for mod penge at have hjulpet to fanger til at flygte fra arresthuset tidligere på året. Den ene af fangerne blev aldrig fundet, den anden blev hurtigt fanget – det var Mads Jensen! Mads Jensen angav i hvert tilfælde Hans Hansen Holm – og derefter sad de begge i arresten! Under retsprocessen udtrykte anklageren en udtalt skepsis over for Hans Hansen Holms troværdighed. Anklageren var godt træt af Holms skriftlige udarbejdelser i sagen. De var lange og omstændelige. Blandt de spørgsmål, som retten ville have klarlagt vedrørende Hans Hansen Holm var bla., om han efter sin afsked fra regimen-

tet i Helsingør havde levet af at processe for andre – om han var blevet mulkteret for dette. På baggrund af akterne i sagen kan jeg godt forstå, hvis Inger Margrethe havde lidt svært ved at finde ud af, hvad Hans Hansen Holm egentlig levede af. Det havde de også i de lokale retsinstanser. Hans gode skriftlige formuleringsevne kan både forklare, at han konciperer Inger Margrethes benådningensansøgning, og at han overhovedet befinder sig på fri fod i slutningen af 1789. Tilbage er så at besvare spørgsmålet om Inger Margrethe blev gift med Hans Hansen Holm. Lad mig vente med at besvare dette spørgsmål, til vi har set lidt nærmere på forholdene i tugthuset i de år, hvor Inger Margrethe var fængslet.

I en såkaldt »Mandtalsbog« over Børne- og Rasphusets kvindelige fanger noteredes de forbrydelser, som kvinderne havde begået, og tidspunktet for deres frigivelse. Ofte står også en lille notes om bemærkelsesværdige forhold i forbindelse med frigivelsen. Mandtalsbogen kan give et glimt af Inger Margrethes medsøstre og dermed af hendes miljø i tugthuset.

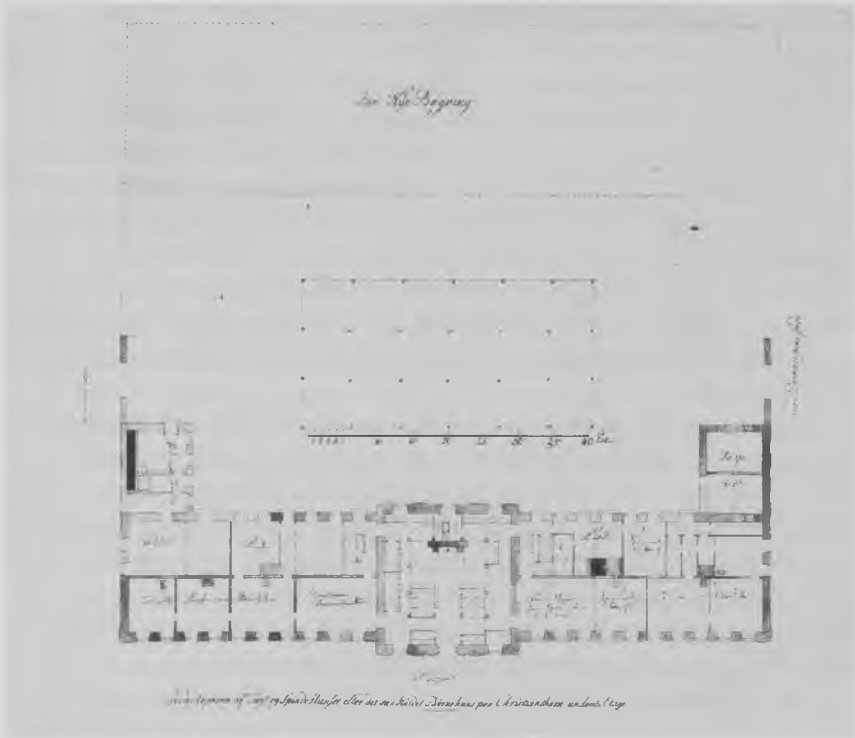
I det år Inger Margrethe afventede sin skæbne i arresthuset i Nykøbing Sjælland, altså 1787, indkom der 5 kvinder til tugthuset, eller Børne- og Rasphuset, som det endnu hed. De var alle blevet dømt for tyveri – og de have alle en dom på livstids straffearbejde og kunne altså se hen til at tilbringe resten af deres tid i Børne- og Rasphuset på Christianshavn. En dom på livstids straffearbejde for tyveri forekommer en nutidig betragter nærmest absurd, men den gammeltestamentlige retsopfattelse var endnu, i hvert tilfælde på papiret, den gældende. Som nævnt var det kun kongen, der kunne mildne de hårde domme – og det gjorde han. Kun en af kvinderne sad i tugthuset den dag, Inger Margrethe forlod stedet i februar 1790. En var død og de tre andre var for længst blevet sat på fri fod, efter ca. 2 års straffearbejde. Den femte, som ikke fik formildet sin dom, havde begået det groveste tyveri: hun havde stjålet en ko på marken. For dette fandtes åbenbart ingen formildende omstændigheder! Den 30-årige Marie Olsdatter var indstillet til benådning ved kgl. resolution af 18. oktober 1791, men ansøgningen blev afslået på grund af sagens »grove karakter«. Selv om Marie Olsdatter skulle leve resten af sit liv i fængslet uden mulighed for påny at gå på tyvetogt efter køer, så var hun for en sikkerheds skyld blevet både brændemær-

ket og kagstrøget i fængslet. I den slags sager stod mænd og kvinder lige.

Blev kvinder frigivet på ægteskabs betingelser? Ja, faktisk får en af de tre frigivne kvinder en bemærkning i protokollen om, at hun blev frigivet »for at ægte Søren Bertelsen Damm«. De blev kopuleret i Børnehusets kirke den 1. maj 1789. Her var altså en af de kvinder, som fængselsinspektør Curtz kan have haft i tankerne, da han skrev sin anbefaling til Inger Margrethe.

I 1788, det år hvor Inger Margrethe blev sat i tugthuset, indkom ifølge protokollen 7 kvinder ialt til Børne- og Rasphuset. Af de 7 har de 6 samme dom, som kvinderne før – livstids straffearbejde på grund af tyveri. Kun Inger Margrethe har anden baggrund for sin livstidsstraf ifølge protokollen. Vi må dog huske, at der et andet sted i København, i arresthuset, sad en norsk kvinde, der var dømt for den samme forbrydelse som Inger Margrethe. Kvinderne bliver alle løsladt i 1789, 1790 og en enkelt i 1791. Ingen af kvinderne bliver løsladt på ægteskabs vilkår. Derimod har flere fået tjeneste hos navngivne personer i staden. Om en står, at familien har givet »bevis«, hvilket må betyde, at familien har givet en garanti for, at den vil sørge for kvinden efter frigivelsen. Spørgsmålet er om ikke disse bemærkninger i protokollen peger på den funktion, som også ægteskabsbetingelser må have haft. Det myndighederne ønskede at sikre sig, før kvinderne blev givet fri, var at de kunne forsørge sig selv eller blev forsørget af en mand. Specielt når det gjaldt de kvinder, der blev indsat som »letfærdige kvindfolk«, var det vigtigt, set med myndighedernes øjne, at de blev »passiviseret« og ikke mere udgjorde en seksuel risiko i samfundet. Jeg vil senere vende tilbage til spørgsmålet om ægteskabsbetingelser, men først se nærmere på, hvor mange kvinder, der sad inde for barnefødsel i dølgsmål.

I værket: *Fængselsvæsenet i Danmark 1550–1839*«, skriver Fr. Stuckenberg, at der i perioden 1789–99 sad 12 kvinder i tugthuset for barnefødsel i dølgsmål, ca. 1 om året. Kun i året 1793 indsatte 4 kvinder for denne forbrydelse.¹³ Det passer med mine noter fra fængselsprotokollerne, men ikke med Coxes oplysninger fra 1781, om at 60 kvinder dette år skulle have siddet inde for den samme forbrydelse. Måske har han set på samtlige dømte i landet. I byens arresthus ved vi, at der 1788 sad mindst en kvinde

Plan over tugthuset indretning i nederste etage i Inger Margrethes tid. Rasperiet til højre i billedet var det værste arbejdssted på grund af det usunde støv. Kvindernes arbejdsale befandt sig på 1. etage. Plan fra ca. 1741. Foto, Det kgl. Bibliotek.

– den norske kvinde, som Fr. de Miranda har fortalt om.¹⁴ Det ser derfor ud til, at antallet af indsatte kvinder for fødsel i dølgsmål er stærkt faldende gennem 1780erne og 1790erne. Muligvis ændredes tugthuset funktion som kvindefængsel i denne periode. Fangeprotoollen fra 1770erne viser, at af de 93 kvinder, der over en årrække befandt sig i afdelingen »Quindfolk med Børn«, kom 10 direkte til Børnehuset for at føde, medens 36 blev indsat for betleri og tyveri og derefter hurtigt overflyttet til afdelingen for kvinder med børn, fordi de skulle føde.¹⁵ Det vrिमlede således

med højgravide kvinder i Børnehuset. Det ser ud til, at mange fattige kvinder, der ikke kunne forsørge sig selv i deres højgravide tilstand og derfor måtte tigge eller stjæle sig til livets ophold, blev fanget ind – eller måske bevidst lod sig indsætte i Børnehuset, hvor de havde seng og mad under den sidste tid før nedkomsten. På den måde undgik de at føde i dølgsmål, d.v.s. at slå deres barn ihjel. Den nogle årtier før oprettede Fødselsstiftelse (jvf. artiklen »Kærlighedens konsekvenser« s. 54) led af pladmangel, ellers ville de fleste kvinder nok have valgt den i stedet for Børnehuset. Men ved siden af Fødselsstiftelsen fungerede altså Børnehuset som fødested for de måske allerfattigste og socialt mest udstødte kvinder.

Hvilke kvinder blev straffet med tugthusarbejde i København i slutningen af 1700tallet? I Forbedringshuset sad de kvinder, der var blevet taget for betleri eller utugt. Flere af kvinderne var blevet kureret for venerisk sygdom på St. Hans hospital, og nu skulle de lære at arbejde et par måneder, hvorefter de blev sat på fri fod igen. Nogle forbrydelser forekommer ubetydelige – som den 17-årige pige, der havde solgt frugt på gaden imod et reskript af 28. nov. 1755, dens 17. post. Hun sad inde i en måned.

I Børnehusets to protokoller er kvinderne fordelt i forskellige grupperinger efter forbrydelsens art. Der er formentlig kun tale om en adskillelse på papiret, idet de gik mellem hinanden til daglig.

I den første gruppe ses »Barnemorderskerne«. De blev alle brændemærkede, og efter en forordning af 18. dec. 1767 skulle de straffes en gang årligt med piskeslag. Denne umenneskelige straf blev afskaffet under Struensee i 1772, men hørte i realiteten først op i slutningen af 1770erne.

I gruppen »Straffede Kvindelige Livsfanger« befandt sig i 1770erne ialt 75 kvinder. Deres forbrydelser var børnefødsel i dølgsmål, mordbrand eller groft tyveri. Også de blev både brændemærket og kagstrøget – det vil sige pisket. Indtil 1777 blev alle kvinderne i gruppen kagstrøget. Flere af kvinderne havde i slutningen af 1770erne siddet i fængsel i over 30 år, nogle af dem for tyveri. Kun en kvinde blev frigivet. Det var en pige, som i 17-års alderen havde begået mordbrand. Hun slap ud 37 år senere. Alligevel må der i alle disse tilfælde have været formildende omstæn-

digheder, når de blev indtaget i Børnehuset i stedet for at blive henrettet.

I gruppen »Livsfanger« var kvinder, der havde begået samme typer af forbrydelser som i den tidligere gruppe, forsøg på at forgive deres børn, fødsel i dølgsmål, tyveri, mordbrand. Kvinderne her var imidlertid ikke blevet straffet med brændemærkning eller kagstrygning.

I gruppen »Fanger« noteredes ikke mindre end 433 kvinder i alt fra 1772–1778. Disse kvinder sad oftest inde på grund af betleri, mange også for tyveri. De sad ikke længe i Børnehuset. I protokollen står intet om, at nogen indgik ægteskab ved frigivelsen. Derimod vrimler det med markeringen »Døde«, hvilket viser, at mange af dem var i en elendig forfatning. For eksempel døde af de først optalte 50 fanger ikke mindre end 10 i løbet af den meget korte tid, de befandt sig i Børnehuset.

I den tidligere omtalte særlige afdeling kaldet »Quindfolk med Børn« nævnes 93 kvinder, altså i gennemsnit 15 om året. Vi må nok regne med et stort »gennemtræk«. Kvinderne i denne afdeling var spærret inde på grund af utroskab, betleri eller tyveri. Flere af dem led af venerisk syge og lå i sygestuen. Det var til denne formentlig livlige afdeling, at Inger Margrethe blev overflyttet, da hun i november 1788 fødte sit andet barn, der blev døbt i Børnehuskirken og fik navnet Søren. Efter Sørens død sommeren 1789 fik hun den samme løn som før, hvilket kunne tyde på, at hun fik lov til at blive på afdelingen, måske som amme.

Børnehuset var blevet oprettet som en institution for forældre-løse børn under Christian IV. Endnu i slutningen af 1700tallet fandtes der en del børn. I gruppen af »Piger« omtales i 1770erne 11 børn, bl.a. en 5-årig pige, der var blevet født af en kvindelig fange, som havde efterladt hende, da hun blev frigivet. Det oplyses i protokollen, at pigen var hos oldfruen. Her var også en 7-årig pige, der sammen med moderen var taget i betleri. Moderen var død. Pigen udkom af Børnehuset tre år senere, men til hvilken tilværelse oplyses ikke. I Børnehuset sad ved denne tid også to søskendepar. Den 8-årige Johanne og den 6-årige Susanne var blevet dømt til Børnehuset »til Underviisning i deres Christendom og Arbeide«. De blev indsat i 1777, nogle år efter at Struensee havde afskaffet forældres eller arbejdsgiveres ret til at sende deres

så kaldte »vanartede« børn i tugthuset. Der følger ingen forklaring på de to børns indsættelse, blot at det sker på fængselsdirektionens ordre. De er formentlig blevet forældreløse. Året efter bliver den yngste antaget i huset hos en kone i Dybensgade. I Børnehuset er også et andet søskendepar, den 10-årige Anna Sophie og den 2 1/2-årige Magdalene. De var blevet indsat på grund af betleri. Et par småbørn er indsat på den kongelige kasses regning. Bag navnene i protokollen skjuler sig både menneskelige tragedier og elendige sociale opvækstvilkår. Måske har opholdet i Børnehuset for nogle af børnene været en kort tid med ordnede forhold med mad hver dag og en seng at sove i, der kunne opveje de mange timers arbejde med at karte og spinde sammen med de voksne kvinder.

Et af de spørgsmål jeg søgte at få svar på var, hvor ofte kvindelige fanger fik tilbudt ægteskab. I det følgende vil jeg vise, hvad protokollerne kan sige om den sag. Børnehuskirkens kirkebog viser, at ikke mindre end 105 personer tilhørende kirken blev »kopulerede« d.v.s. ægteviede i århundredets sidste årtier. De fleste tilhørte tugthusets personale, både fangevogtere, håndværkere, køkkenpersonale, pedeller etc. samt deres familier. I protokollen noteres »Deliquentinde«, hvis en kvindelig fange er blandt de viede. Blandt de 105 personer, der nævnes, er 32 kvinder med denne betegnelse. 32 tugthuskvinder indgik således ægteskab i fængslet. Af de 32 kvinder fik 24 en notits om, at de samtidig blev sat på fri fod. Om 4 af dem står udtrykkelig, at de blev frigivet på betingelse af, at de indgik ægteskab. Om de fire kvinder, der blev frigivet til ægteskab, står følgende at læse i kirkebogen:

Copulerede: 29. Juni 1772. Deliquentinde Anne Anders Datter med Christen Holder, Skoflikker. Løsgives mod at Holder ægter hende.

24. August 1772. Deliquentinde Anne Margrethe Fageberg frigives mod at Niels Malmgren, Snedker fra Sverige, ægter hende, og hun derpaa rejser ud af Landet.

1. November 1773. Deliquentinde Christine Lars Datter Holm. Livsfange. Frigivet mod at Christen Memlit ægter hende.

29. November 1773. Deliquentinde Karen Hans Datter løslades paa Condition at hun først vies med Oluf Povelsen.

Blandt de fire kvinder er, som det ses, en svensk kvinde, der bliver udvist af landet, men som på trods af dette kun løslades, hvis hun indgår ægteskab med en svensk snedker. Man kunne ellers synes, at danske myndigheder ikke burde bekymre sig om det svenske samfunds evt. problemer med hende efter frigivelsen, men formentlig er man nødt til at følge gældende danske normer også i dette tilfælde.

Det er bemærkelsesværdigt, at alle ovennævnte copulationer indgås i begyndelsen af 1770erne. Børnehusets kirkebog giver formentlig ikke et fuldstændigt billede. Hans Hansen Holms ægteskabstilbud og fængselsinspektør Curtz's reaktion viser, at man også senere brugte indgåelse af ægteskab som betingelse for løsladelse. Hvis en mand bosiddende et andet sted i landet tilbød en tugthuskvinde ægteskab, blev mandens hjemstedskirke formentlig benyttet, og i de tilfælde kan man kun af kongens benådningsskrivelser finde vidnesbyrd om et mere eller mindre tvangsmæssigt indgået ægteskab.

Endelig kan Sjællandske Tegnelser fortælle noget om, hvor ofte kongen tog stilling til sager om kvindelige fanger. I de to år, Inger Margrethe sad i tugthuset, 1788–90, omtales 50 sager af denne karakter. Findes sagsakterne til tegnelserne, kan man se, hvad sagen drejede sig om, hvilken indstilling Danske Kancelli havde givet, og hvilken konklusion kongen var kommet til – om kvinderne blev frigivet på »konditioner«. Foreløbig kan jeg slå fast, at det ikke var ualmindeligt, at kvindelige straffefanger indgik ægteskab, og at det faktisk forekom, om end ikke hyppigt, at kvindelige fanger udtrykkelig blev løsladt på den betingelse, at de lod sig ægtevie.

Hvilke fordele kunne mænd have af at skaffe sig en kone i tugthuset? Formentlig kendte mændene kvinderne i forvejen. Var de, som Inger Margrethe, store og stærke og en god arbejdskraft, så de kunne bidrage til den fælles forsørgelse, var ægteskabstilbudet forståeligt. Fængselsopholdet lærte sikkert kvinderne arbejdsdisciplin! Curtz's betæneligheder viser, at han i nogle tilfælde fandt, at fordelene var på mændenes side. Nok var tugthusarbejde hårdt, men mange vidnesbyrd fortæller, at forholdene lempedes omkring 1790, og de indsatte kvinder kan ikke have været forvante. Livet uden for fængslet var også hårdt.

Mirandas besøg i danske fængsler

Hvad har vi af viden om de forhold, som Inger Margrethe og andre kvindelige fanger levede under på denne tid? Ja, her er vi slet ikke så dårligt stillet, som jeg først antog. Der foreligger en aldeles udmærket øjenvidneskildring om forholdene i Blaataarn, Arresthuset, Stokhuset og Børne- og Rasphuset fra 1787–88, altså det år, hvor Inger Margrethe sidder i Nykøbing og venter på højesteretsdommen. Det drejer sig om en dagbog, skrevet af den førnævnte sydamerikaner Francisco de Miranda, en meget usædvanlig mand af »god familie og høj intelligens«, som den danske gesandt i Sankt Petersburg skrev om ham i en hemmelig depeche til A. P. Bernstorff.¹⁶ Miranda kom til Danmark den 19. december 1787, og opholdet varede til kort efter påske 1788. Det meste af tiden var han i København. Der kunne skrives en helt anden historie om kvinder, kærlighed og København på grundlag af hans rejsedagbog. Den 38-årige Miranda var en meget smuk mand med ildfulde brune øjne, kraftig skikkelse, skinnende hvide tænder, og han havde desuden det man kaldte »frons urbana« et dristigt og utvungent væsen – en verdensmandsmæssig optræden. Han nedlagde den ene kvinde efter den anden – oftest tjenstepigerne på de hoteller, hvor han tog ind. Han gjorde ikke kur til de fine damer, han omgikkes med, hvad specielt en af dem tog særdeles ilde op. Det havde han gjort i Sverige og havde været lige ved at miste sit hjerte til en svensk dame »af det bedste Selskab«. Det passede ikke ind i hans rejseprogram, så det skulle han nok passe sig for i København. Han har udførligt beskrevet episoderne i dagbogen. Kom han ud for tjenstepiger, der ville have det hyggeligt uden at gå i seng med ham, finder han det særdeles ejendommeligt og krænkende. Han gav dem jo rigeligt med småmønter for deres tjenester – og som regel var de lykkelige for det, noterer han i dagbogen.

Denne særprægede mand, der vistnok vendte lidt op og ned på det kedelige selskabsliv i det københavnske societet i et par måneder, var ingen almindelig turist. Det var en dannelsesrejse, han var ude på. Miranda var en dygtig iagttager, som læste og satte sig ind i de forhold, han ville se og opleve. Alle iagttagelser noteredes ned. Han er en glimrende repræsentant for oplysningstidens kosmopolitiske, begavede og fremadstræbende intellektuelle elite.

Tugthusets køkken i 1909. Bagest ses kvindelige fanger vaske tøj i store kedler. Det var også Inger Margrethes arbejde under hendes tid i tugthuset. Foto, Det kgl. Bibliotek.

Miranda besøgte alle Københavns seværdigheder, kunstsamlinger, biblioteker, kirker og fabrikker, uddannelsesinstitutioner som Veterinærskolen, Det kirurgiske akademi etc., men en helt speciel interesse havde han i hospitaler, kaserner og fængsler. Miranda og vennen Carsten Anker var grebet af tidens ønske om at gøre op med fortidens brutale straffesystemer, på samme måde som den italienske socialpolitiske filosof Marcis Cesare Beccaria, hvis banebrydende værk udkom i Danmark 1796–98 under titlen: »Forbrydelse og Straffe«. Miranda og Anker gennemgik systematisk Københavns straffeanstalter, det daværende Blaataarn for enden af Langebro,¹⁷ byens arresthus, Kastellet, Stokhuset og Børnehuset eller Forbedringshuset, som Miranda kalder det. Han

giver en detaljeret skildring af forholdene og var dybt rystet over det han så.

I Blaataarn var en stank så vederstyggelig fra de fulde eller halvfulde latrintønder i fangernes celler, at hans tjenere flygtede, og Anker skælvede af rædsel. Der sad 11 ulykkelige fanger ialt, og en som Miranda fandt liggende død i en kasse. En ung kvinde sad i en celle og strikkede strømper sammen med en gammel kvinde, der var ved at udånde i en kasse uden madras eller andet. Hendes forbrydelse var at have stjålet et tørklæde til 5 marks værdi og solgt det for 3 mark, som var blevet betalt tilbage. Hun skulle sidde endnu 14 uger i fængslet for dette. Miranda spurgte, hvorfor de ikke sendte den gamle kvinde til et hospital. Han mente ikke, at hun ville kunne klare mere end et par dage til i den luft.

I arresthuset fik Miranda og hans ledsagere lov til at besøge 60 fanger, der havde det noget bedre, fordi de kunne betale for deres ophold, bl.a. havde de lokumer ved siden af de to celler, så lugten ikke var så generende. Og alligevel havde fangerne det ikke bedre, end at også de måtte sove i et hundekoldt rum i kasser kun med lidt halm. Miranda fandt 12 kvinder i dette fængsel. Deres forbrydelser bestod i smårapserier. Det var her, Miranda mødte den unge norske kvinde, som jeg tidligere har fortalt om. Fra Stadsfængslet gik turen til Stokhuset. Forholdene var forfærdelige med den samme stank som i Blaataarn. Også her var der kvinder blandt fangerne. Måske var Stokhuset det værste sted at havne, fordi der blev brugt tortur for at få fangerne til at sige det, man ønskede, de skulle sige.

Efter disse besøg var Miranda til selskab med bl.a. Ernst Schimmelmänn, og han har formentlig givet en livagtig beskrivelse af forholdene. Miranda noterer, at hans beretning gjorde indtryk på Schimmelmänn, og at denne lovede at gøre, hvad han kunne for at forbedre forholdene. Samtidig fik han at vide, at en assessor i Højesteret, etatsrådet Troels Ordtved, var blevet rasende over, at mangleterne var blevet kendt. En fangevogter formentlig i stadens arresthus havde fået en reprimande, fordi han havde lukket gæsterne ind. For fremtiden ville Ordtved selv godkende alle besøgende. »Hvad giver De mig«! udbryder Miranda forarget i dagbogen.

Miranda opsøgte bl.a. den kendte historiker P. F. Suhm og for-

talte ham om det, han havde oplevet. Suhm kunne bl.a. fortælle, hvordan en fader endnu kunne indespærre sin datter, hvis hun drev hor. Carsten Anker gik samtidig til kronprinsen og beklagede sig over fængselsforholdene og over den ulykkelige pige i Arresthuset, der skulle henrettes. Nu vidste de også, at den stakels barnemorderske led af hysteriske anfald, så hun somme tider gik fra besindelsen – og at det nok var grunden til, at hun havde dræbt sit barn. Kronprinsen havde ikke blot lovet at hjælpe den unge pige, så hun ville blive benådet. Han havde også lovet, at fængslerne ville blive forbedret, og at han selv ville besøge dem. De to reformmænd var yderst tilfredse. De tilbragte en aften med at udkaste planer for en forandring af de danske fængsler, men egentlig havde Miranda mest af alt haft lyst til at tage ud til arresthuset og fortælle pigen om den kommende benådning. For ikke at opvække jalousi, der kunne vanskeliggøre reformarbejdet, lod han være.

Den følgende dag, den 23. januar 1788, var han i Forbedringshuset på Christianshavn, altså Børnehuset. Der var for tiden 297 fanger, fortæller Miranda, heraf 199 kvinder og 98 mænd. I alt blev der indsat 5–600 fanger om året, hvoraf ca. 200 døde.¹⁸ Børnehusets direktør, etatsråd Hans Kofoed, tog venligt imod Miranda, og han får betegnelsen en meget human mand i Mirandas dagbog. Det første gæsterne fik forevist, var de rum, hvor 15 mandlige fanger raspede træ – det vil sige skrabe træet for at fremstille farvestof. Arbejdet var yderst usundt, idet træstøvet lagde sig som en sky over alt, og farvede mændenes ansigter og ødelagde deres lunger. Alligevel led de tilsyneladende ikke ondt. Flere af dem var allerede færdige med deres dagsværk midt på dagen, og gik derefter rundt uden at bestille noget.

Herfra gik turen til de sale, hvor kvinderne og nogle unge drenge sad og kartede og spandt. Disse rum er, skriver Miranda, store og rummelige med tilstrækkeligt lys, men man sørger ikke for at lufte ud, og med renligheden er det så som så. Nogen stank fra latrintønder taler han ikke om, og på tegninger af bygningen kan man se, at der er indrettet lokumer. Her mødte han en ung pige på 18 år, der gjorde et stort indtryk på ham. Hun havde nemlig det mest sensuelle udseende, han nogensinde havde set. Med Mirandas bramfrie sprog skriver han, at hun så ud til at være

helt vild med at blive kneppet, og så var hun dømt til at være her på livstid! Fordi hun fik et barn, som hun formodedes at have ombragt. »Hvilken Grusomhed«, skriver Miranda. Det er ikke usandsynligt, at den pige Miranda taler om, er den 18-årige Else Marie Severins, der står opført i Børne- og Rasphusets mandtalsbog for 1787. Hun blev sat på fri fod den 13. oktober 1789, altså 1 1/2 år efter Mirandas besøg, og har således levet sammen med Inger Margrethe i tugthuset i over et år. I protokollen står ingenting om, at hun frigives på betingelser, så muligvis var hun ikke så letlevende som Miranda antog. Måske har hun spillet ud med hele sin kvindelige charme over for Miranda enten i trods eller i håb om, at den flotte mand ville fatte interesse for hende og hjælpe hende ud.

Miranda besøgte også sovesalene, som lå på anden sal, og her er han for første gang rigtig tilfreds. Der var gode senge med madrasser og tæpper, 2 personer skulle ligge i hver seng. Han så kantine og de almindelige forråds-kamre – aldeles udmærkede – skriver han, og han fandt køkkenet i god stand. I hospitalsafdelingen var der 30 patienter, også her 2 i hver seng. Luften var temmelig slet. Her mødte han pigen fra Blaataarn sammen med den gamle kvinde, som han troede ville dø. De takkede ham tusinde gange for, at han havde hjulpet dem ud af Blaataarn, hvor de ikke ville have overlevet. Han så apoteket og var ikke imponeret, kun en masse flasker af tvivlsomt indhold.

Mirandas konklusion blev: »alt i alt er dette Fængsel et af de bedst indrettede og mest velbyggede, der findes i Europa. Med ganske få Ændringer kunde det blive helt anvendeligt og godt. Direktøren er en human og forstandig Mand, som kun skal have de nødvendige Instrukser og de tilsvarende Ordre«.

Så langt Miranda. Hans billede kan suppleres med andre øjenvidneskildringer. I 1781 havde som nævnt en englænder ved navn William Coxe besøgt danske fængsler, fordi han ville skrive en bog om fængselsvæsenet i Danmark, Rusland og Sverige.¹⁹ Coxe benævner Børnehuset »Spindehuset i København«. Coxe bemærker også de store arbejdssale, hvor kvinder og mænd sidder og spinder og karter uld til uldmanufakturen for soldaternes tøj. Han noterer, at arbejdet ikke står i forhold til fangernes forbrydelser, men til deres styrke. Børnene havde lov til at være sam-

men med deres forældre. Han bemærker endvidere, at der er separate sygestuer for mænd og kvinder, og giver samme oplysning som Miranda, at der ligger 2 personer i hver seng. Det gør der også i kvindernes sovesale, hvor der er 110 sengepladser. Om sommeren skiftes der lagener hver 6. uge og om vinteren hver anden måned, skriver Coxe.²⁰ Hver morgen holdt præsten morgenbøn med fangerne.

Hvad hverken Coxe eller Miranda beretter om er, at der også i tugthuset fandtes en skolestue for alle de børn, der var tilstede. I en inventarfortegnelse fra 1781 kan man se, at skolestuen indeholdt 3 store borde med 2 skuffer, 5 lange og korte bænke, et lille hængeskab samt en jernovn, alt i alt et inventar som var ganske almindeligt for en almueskole. Der blev holdt skole for 25–30 børn hver dag. Børnene var inddelt i 3 klasser, der om sommeren undervistes fra 7–9 og 9–11 om formiddagen og fra 3–5 om eftermiddagen. Om vinteren var skoletiden fra 9–11 og 1–3. Der var dog ikke tale om et nyt klassesystem efter alder, som i den almindelige almueskole, men om at forældreløse børn i Børnehuset var skilt fra børn, der havde begået tyveri etc. Degnen, som holdt skole, fik årligt 100 rd. for arbejdet. I storbyen skulle læreren købe alt til sit ophold for sin kontante løn, men havde muligvis lidt naturalier for kirkeligt arbejde. Det vides ikke, om han havde lejlighed i bygningen.

Den beretning, som Coxe i begyndelsen af 1780erne gav af forholdene i danske fængsler, har åbenbart ikke fremkaldt stærke reaktioner hos danske myndigheder. Derimod fik Miranda sat en sand lavine i gang. Allerede året efter blev de første skridt taget til en omfattende omorganisering og ombygning af Børnehuset på Christianshavn.

Børnehuset kom fra 15. januar 1790 til at hedde Tugt- Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. Institutionen fik nu mere præg af fængsel, selv om der stadig indsattes vagabonder og tiggere. I overensstemmelse med Mirandas kritik, prøvede man fra nu af at adskille de grove forbrydere fra de mindre grove og børn fra de grove forbrydere både i separate arbejdssale, ved måltiderne og ved kirkegangen. Ændringerne medførte en del bygningsændringer. En del af Den kgl. Uldmanufaktur, der var nabo til Børnehuset, blev inddraget, der blev lavet om på trapper og ind-

gange, og der blev ansat yderligere personale. Det øgede omkostningsniveau skulle betales af indtægter fra Børnehusets kasses overskud og fra Møens tugthus, da ændringen helst skulle være udgiftsneutral. Arkivmæssigt betød ændringen ikke de store forandringer.

Til sidst vil jeg vende tilbage til Inger Margrethe. Hvordan gik det hende efter at hun var blevet fri? Jeg må tilstå – jeg ved det ikke. Efter at tugthusporten slog i bag hende for anden gang – og hun stod ude på gaden – er hun som opslugt af jorden. Jeg har søgt i hendes hjemsgn Vallekilde – men hun kom ikke tilbage. Jeg har søgt i de nærmeste købstæder Nykøbing og Holbæk, men ikke fundet hende – og jeg har søgt i tugthusets nærmeste omgivelser på Christianshavn – men nej. Ingen arkivalier oplyser, hvor hun tænkte at begive sig hen. I Hjørring købstad har jeg tilfældigvis fundet en person med det samme navn, Inger Sørensdatter, i folketællingen 1801. Alderen passer. Hun er logerende og forsørger sig ved håndarbejde – men navnet var jo ikke ualmindeligt. Det eneste, der kunne føre tanken til vor Inger Margrethe er, at hun bor hos en poilitimand – det kunne være sporet tilbage til tugthustiden – men hvor heldig har man lov til at være? – og væk er hun igen. Ingen ægteskaber eller dødsfald eller barnedåb i Hjørring. Kan det tænkes at hun ægtede Hans Hansen Holm? Nej, det ved jeg, at hun ikke gjorde. Hans Hansen Holm døde i august samme år, som Inger Margrethe blev sluppet ud af tugthuset. Og så ved jeg, at kronprinsen fulgte det råd, som fængselsinspektør Curtz havde givet. I akterne til benådningen står, at Inger Margrethe skulle frigives uden konditioner. Hun var den 16. februar 1790 fri for både tugthus og mand.

Den historie, jeg har fortalt, har så at sige skrevet sig selv. Jeg har blot fulgt sporene i arkiverne. Historien er samtidig blevet brugt som eksempel på, at man kan trække generelle linjer ud fra et enkelt individs skæbne. Sagen om Inger Margrethe viser, at den ugifte kvinde omkring 1790 stod uhyre alene med en uønsket graviditet, men den viser også en ændret og mere human retsopfattelse end tidligere, og et samfund, der stadig er bange for, hvad en falden kvinde kan påføre mandssamfundet af fristelser og problemer. Frigivelse på ægteskabs betingelser var en af løsningerne – blot ikke for Inger Margrethe Sørensdatter.

Arkivalier

Landsarkivet for Sjælland m.v. (LA):

I Registratur over Det ældre fængselsvæsen finder man Tugt-Rasp- og Forbedringshuset på Chistianshavn. I arkivet findes en række mandtalsbøger med oplysninger om de enkelte indsatte med navn, hjemsted, alder, ægteskabelig stand, religion, profession, forseelsens art, dom, datoer for indsættelse og løsladelse og henvisning til andre protokoller, i 1700-tallet også med oplysninger om brændemærkning og kagstrygning. I korrespondancesager findes bl.a. kopibøger over udgåede breve, journaler over indkomne sager med journalregistre og journalsager. I arkivet er også domme, domsudskrifter, disciplinære straffesager med straffeprotokoller. Endvidere findes inventarieoversigter, arbejdsprotokoller, regnskabsbøger, forplejning, samt sygehusets arkiv med journaler og protokoller. I Mandtalsbog for Børne-Rasphuset 1778–1811, findes Inger Margrethes sag under nr. 397. I Register over indkomne Fruentimmerfanger 1786–1821 optræder Inger Margrethe under nr. 62 og 142.

I registraturen over københavnske kirkebøger kan kirkebøgerne fra Børnehuset og Straffeanstalten på Christianshavn findes. Der er også en håndskrevet registratur over kirkernes arkiver. De benyttede lokale retsbetjentes arkiver er registreret i Sjællands Retsbetjentarkiver indtil 1919. 1973. Holbæk amt. Her findes f.eks. Dragsholm Birk. Ods herred. Birketinget var i Nykøbing Sjælland og blev holdt tirsdag og fredag. Birkeskriverembedet var fra 1727 lagt sammen med byskriverembedet i Nykøbing og fra 1757 forenet med byfogedembedet. Byfoged var Thomas Eichel Bartholin cand. jur. 1781–1792, borgmester og byskriver i Kalundborg. Nykøbing Sjælland Byfogedarkivet. Afd. B: Justitsprotokol 1777–1793 Justitsdokumenter 1771–1796 (19. nov. 1787 sagen mod Hans Hansen Holm) Politidokumenter Afd. B. 1775–1870. Dragsholm Birk Afd. B: Justitsprotokoller 1780–89, Justitsdokumenter Afd. B 1770–1790.

Under »Sjællandske Landsting« er alle akter (stævninger, domme, breve, beviseligheder) fremlagt i hver enkelt sag – sagsakten – og noteret af landstingsskriveren i »Justitsprotokollen«, »tillige-

med, hvad der ved sagens forhandling passerer«. Desuden findes f.eks. Voteringsprotokoller, Stævningskoncepter 1770–1805 (mangler 1787), Justitsprotokoller 1786–1796 (mangler sagsakter for 1787–89) og Domskoncepter 1783–89.

Under Landstings- og kommissionsdomstolsarkiver. Arkivregistrant 1976, findes Sjællandsfars Landsting, der indholder kommissionsdomstole udskilt af Landstinget – bl.a. Inger Margrethe Sørensdatters sag.

Rigsarkivet (RA):

I Danske Kancelli findes kopier af kongens benådningssager i Sjællandske Missiver 1788–1790. Inger Margrethe optræder tre gange under nr. 63, 159 og 648. Til Sjællandske Missiver eller Sjællandske Tegnelser F11 1773–1799 findes »Koncepter og Indlæg« med sagens akter. I Sjællandske Missiver kan man i registeret finde alle sager, der har krævet kongens underskrift, under f.eks. »Børnehuset«. Her finder man s. 423 sagen om Børnehusets organisatoriske og bygningsmæssige ændringer 1790. I Højesterets Voteringsprotokol 1788 findes sagen om Inger Margrethe under nr. 205 med domsmændenes votering. I Kommissionen angående det almindelige skolevæsen 5a findes skolen i Tugt- Rasp- og Forbedringshuset omtalt. I seddelregistratur over »Straffeanstalter« kan bl.a. findes regnskabsoplysninger om Børnehuset 1674–1789 med inventarfortegnelser og om Rasphuset 1781–1847.

Folketællinger findes både i Landsarkivet i København og i Rigsarkivet.

NOTER OG HENVISNINGER

1. LA. Ældre Fængselsarkiver. Tugt-Rasp- og Forbedringshuset paa Christianshavn. Mandtalsbog for Børne-Rasphuset 1778–1811.
2. RA. Sjællandske Missiver nr. 508/1788.
3. LA. Ældre Fængselsarkiver. Børnehuset. Domme 1788 13. aug.
4. se note 1.
5. Poul Reenberg Curtz var fængselsinspektør fra 1790–99 og samtidig regnskabsfører ved Møens tugthus. Hans forgænger var Johannes Øest, der havde fungeret i stillingen fra 1769–90.
6. LA. Ældre Fængselsvæsen. Tugt-

- Rasp- og Forbedringshuset paa Christianshavn. Kopibog over udgæede skrivelser 1790. Hans Kofoed havde i 1781 overtaget posten som direktør i Børnehuset. Han var samtidig direktør for Uldmanufakturen. I 1796 efterfulgtes han af sin søn Daniel Kofoed.
7. Det har ikke været muligt af finde original eller kopi af benådningsansøgningen.
 8. *Karen Hjorth*: Fosterdrab, moral og straf. Kvinders liv og død set i det teologiske fakultet ved Københavns Universitet. Trykt i Søg – og I skal finde. s. 25–33. Arki. Varia 1991.
 9. *Beth Grothe Nielsen*: Letfærdige Qvindfolk – om Gisle Nielsdatter og andre barnemordersker. 1982.
 10. *Miranda i Danmark*. Francisco de Mirandas danske rejsedagbog 1787–1788 ved Haavard Rostrup. 1987.
 11. Nordmanden Carsten Anker var en formuende jernværksejer og politiker. Han blev etatsråd og kom senere sammen med sin bror Peter Anker til at spille en vigtig politisk rolle i Norge.
 12. Ifølge Beth Grothe Nielsen fandt en lovændring først sted i 1860'erne.
 13. *Fr. Stuckenberg*: Fængselsvæsenet i Danmark. 2. del, 1772–1839, s. 116.
 14. *Miranda i Danmark*. s. 240 note 4.
 15. Se også Stuckenberg 1772–1839 s. 89.
 16. Jeg er Dan Charlie Christensen taknemmelig for at være blevet gjort opmærksom på Mirandas dagbog, en dag da jeg søgte oplysninger om Inger Margrethe på LA's læsesal.
 17. Blaa Taarn var ikke det fængsel som Leonora Christine sad indespærret i. Det gamle Blaataarn var en del af Københavns slot.
 18. Ifølge Stuckenberg s. 116 steg antallet af fanger i tugthuset voldsomt i årene efter Mirandas besøg. Det skal ikke tages som udtryk for stigende kriminalitet, snarere som mangel på arbejdskraft inden for Den Kgl. Uldmanufaktur. Den største gruppe fanger var løsgængere og betlere.
 19. *Account of the Prisons and Hospitals in Russia, Sweden and Denmark with occasional Remarks on the different Methods of Punishment in those Countries*. London 1781.
 20. *Ibid.* s. 52.

I krig og kærlighed

En klippeaktion i København maj 1945:
Opgøret med tyskerpigerne efter befrielsen

Af Anette Warring

Om aftenen den 29. maj 1945 kom en kompagnichef i modstandsbevægelsen kørende i kvarteret omkring Islands Brygge i København. Han kunne høre, at der måtte være opløb og gadetumult i nærheden og kørte efter lyden. I en nærliggende gade så han to kvinder gå på kørebanen midt i en flok på omkring 100 mennesker, der hujede, råbte og puffede til dem. Da han kom nærmere, så han, at kvinderne var kronragede og havde fået malet hagekors med sort cykellak på deres blottede bryst og ryg. Trods mængdens protester tog han kvinderne med i bilen og kørte dem til politistationen, hvor de blev afhørt. Tre modstandsfolk, der stod bag klippeaktionen, blev straks efter anholdt og afhørt.

Sagen er omtalt i »Københavns opdagelsespolitiprotokol over anmeldte forbrydelser og tabte sager 1945«, men alle journalsagerne var kasseret. Da den ene af kvinderne krævede erstatning og de skyldige straffet, gik sagen videre til Københavns Byret og Østre Landsret og i arkiverne findes en række rapporter, breve, erklæringer og skrivelser i sagen, der kan kaste lys over nogle af de mange spørgsmål, episoden rejser både vedrørende de involverede personer og til det samfund og den tid, hvori aktionen foregik:¹ Hvad var gået forud for kompagnichefens indgriben, og hvad fulgte efter? Hvem var disse kvinder, og hvad havde de gjort? Hvem var de tre modstandsfolk, og hvad var deres motiver til straffeaktionen? Hvad var tidens syn på køn, seksualitet, nationalitet, retfærdighed, forbrydelse og straf?

De to kvinder fra Islands Brygge-kvarteret var det, man dengang kaldte for »feltmadrasser« og »tyskertøse« – udtryk som signalerede den forargelse, mange danskere følte overfor de kvinder, som havde intim omgang med de tyske besættelsessoldater. Både under besættelsen og i befrielsesdagene spændte reaktionerne fra »den kolde skulder« over tilråb og chikane på forskel-

Når danske kvinder gik offentligt i selskab med tyske soldater, signalerede de accept af værnemagtens tilstedeværelse i landet og stillede sig dermed uanset motiv på kollaborationens side. Foto, Museet for Danmarks Frihedskamp.

lig vis til fysiske afstraffelsesaktioner. Over hele landet var klipningerne udbredt i befrielsesdagene. Det ved vi fra beretninger, foto, de spredte arkivalier fra de interneringer, modstandsbevægelsen foretog i de første uger efter Tysklands kapitulation, og de mange, mange retssager, der fulgte efter. Et par yderligere eksempler fra København skal kort nævnes for at illustrere, at klippeaktionen i Islands Brygge-kvarteret ikke var enestående, heller ikke hvad angår grovhed.

Klipninger over hele landet

Under sagen kom det frem, at en af de tre modstandsmænd 10 dage forinden havde været involveret i et overfald på en 17årig tyskerpige på Christianhavns Vold. Politirapporten opsummerede hændelsesforløbet således: »Under et opløb på Christianhavns Vold, hvor en halv snes unge mennesker havde pågrebet

den 17-årige (. . .), blev hendes arme vredet om og hun blev slået dels med knytnæve i ansigtet, dels med hundepisk over ryggen samt endelig smidt i voldgraven, og da hun forsøgte at komme op af vandet, blev hun forhindret deri.«² Den 12. april 1946 afsagde Københavns Byret dom i en klippeaktion af lidt mildere karakter. To mænd blev idømt dagbøder for den 28. maj 1945 at være trængt ind i en lejlighed på Milanovej og under tvang med pistol at have klippet en kvindes hår af og derefter tvunget hende til at gå ned ad vejen til Øresundesvej. Den ene var kompagnifører i modstandsbevægelsen.

Klipningerne var så omfattende, at Frihedsrådet den 25. maj 1945 så sig nødsaget til at udarbejde følgende skrivelse til såvel modstandsbevægelsens regionsledelser som politiet: »I anledning af, at det er blevet meddelt, at der stadig forekommer uheldige episoder i befolkningen, f.eks. hårafklipping på »feltmadrasser« o.l. beder jeg Dem have opmærksomheden henledt på, at modstandsbevægelsens folk i samarbejde med politiet må være behjælpelig med at forhindre, at tildragelser af denne art finder sted. Skylden for sådanne episoder vil meget let blive lagt på modstandsbevægelsen, og da de er uværdige og meningsløse, må de så vidt muligt forhindres«.

Noget præcist billede af omfanget og karakteren af selvjustitsen overfor tyskerpigerne i de første befrielsesdage i København kan man ikke få. Det danske politi var ikke i funktion før den 13. maj. Derfor er der ikke meget at hente i politi- og domstolsarkiverne fra den første tid efter befrielsen. Hertil kommer, at de omfattende interneringer og usikkerheden om, hvad der med retsopgørets love ville blive straffet som landsforræderi, lagde en kraftig dæmper på tyskerpigens lyst til at gøre en sag ud af forulempelserne. Det er højst sandsynligt, at aktionen i Islands Brygge-kvarteret, trods det sene tidspunkt, kun blev politiet og dermed os bekendt, fordi kompagnichefen fra modstandsbevægelsen bragte kvinderne til politistationen.

Klipperne og tyskerpigerne

Overfor politiet og senere i Københavns Byret og Østre Landsret afgav de to kvinder og de tre modstandsfolk enslydende forklaringer, og det er derfor muligt, at rekonstruere hændelsesforløbet.

Den ene af kvinderne var 36 år, husmoder og mor til et lille barn. Hendes mand havde arbejdet som jord- og betonarbejder i Tyskland i ca. 2 1/2 år. Her havde han fået en kammerat, der senere kom til Danmark som soldat og var kommet i deres hjem sammen med nogle få andre tyske soldater. Den 36-årige kvinde nægtede at have haft seksuel samkvem med nogen af de tyske soldater. Den anden kvinde var en 15-årig ekspeditrice, der boede hos sine forældre, og fra slutningen af 1941 og resten af besættelsen havde »gået med en tysk soldat« dog først offentligt fra 1943.

De tre »klippere« boede i samme gade som kvinderne. De var 17, 18 og 19 år, var alle ustraffede, havde gode lærepladser og den ene af dem var student. I 1943 var en af dem begyndt at arbejde i modstandsbevægelsen med illegalt bladarbejde, og i 1944 blev han leder af en modstandsgruppe, som de to medsigtede også var medlem af. Gruppens virksomhed bestod i likvidering og røverier af våbenmateriel fra tyskerne, hvilket deres kompagnichef kunne bevidne. Sammen med 3–4 andre mænd, som de påstod de ikke kendte, trængte de den pågældende aften ind i de to kvinders lejligheder og tvang dem under trussel med pistol til at følge med. Mændene førte dem til en bunker, hvor de gennemførte et kort forhør og derefter først klippede håret af kvinderne og siden kronragede dem med en maskine. Efterhånden var en del unge mænd kommet ned i bunkeren og beordrede kvinderne til at tage tøjet af. Da de ikke syntes, det gik hurtigt nok, begyndte de at rykke i tøjet og krænge det af, så kvindernes overkroppe var blottede. På deres ryg og bryst blev der malet et hagekors med sort cykellak, hvorefter de blev tvunget op på gaden, hvor der var et stort opløb. De blev tvunget til at gå ned ad gaden uden at måtte tildække sig.

Efter afhøringerne på politistationen fik de alle lov at gå. I retten kom det senere frem, at den 36-årige kvinde havde været stærkt chokeret over det hændte. Da hun kom hjem turde hendes lille datter ikke være sammen med hende, hvilket hun var blevet så ulykkelig over, at hun forsøgte at tage livet af sig ved gas. Hendes mand opdagede det imidlertid, og hun blev kørt på hospitalet, hvor hun var indlagt på Kommunehospitalets psykiatriske afdeling i en måned. I retten blev en erklæring herfra fremlagt, hvor der blev gjort rede for, at hun ved indlæggelsen havde været

stærkt deprimeret, grædende og chokeret, men at hun »antagelig ikke ville få blivende mén af den overlast, hun havde lidt«.

Motiverne

De tre unge modstandsfolk forklarede stort set enslydende om deres motiver. Allerede før kapitulationen havde de drøftet spørgsmålet om klipning af feltmadrasser og havde besluttet at klippe de pågældnede kvinder. I dagene umiddelbart efter kapitulationen havde de ikke haft tid til det, men efter en pludselig indskydelse aftalte de, at nu skulle det være. Til politiet forklarede de ved anholdelsen, at de »føjte sig irriteret over, at kvinderne gik og »grinede« ad dem og andre frihedskæmpere, fordi der ikke blev gjort noget ved dem i anledning af deres samkvem med tyskere . . . De havde læst i aviserne, at man på Bornholm og andre steder havde klippet de piger, som havde haft samkvem med tyskerne. De fik så lyst til at gøre det samme«. I Østre Landsret den 20. december 1945 erkendte de, »at de ikke havde haft nogen bemyndigelse til at afstraffe »feltmadrasserne« således, men de var blevet provokeret til det af husbeboerne, idet disse ofte havde sagt, at de burde straffes«.

At det var tilfældet er højst sandsynligt. I midten af juni 1945 gennemførte Gallup en meningsmåling om »strafspørgsmålet for tyskerens håndlangere«. Af den fremgik det, at 75% mente, at tyskerpigerne på en eller anden måde burde straffes. Kun 1,3% talte for dødsstraf, mens ca. 22% mente, de burde have fængselsstraf, ca. 15% fandt, at de skulle mærkes eller boykottes og tilsvarende 15%, at de skulle fratages borgerlige rettigheder. Omkring 10% gik ind for, at kvinderne skulle under offentlig varetægt og andre ca. 10%, at de skulle udvises af landet. Men retsopgørets love kriminaliserede ikke tyskerpigernes samkvem med de tyske soldater. De to kvinder fra Islands Brygge havde ikke gjort noget strafbart og var heller ikke blevet interneret og afhørt. Denne spænding mellem den udbredte opfattelse i befolkningen om, at »noget måtte der gøres ved tyskerpigerne« og så retopgørets love, gav rum for selvtægt.

Interneringerne

Selvom tyskerpigernes samkvem med værnemagtsoldaterne ikke

blev betragtet som en strafbar handling, blev tusinder af tyskerpiger alligevel interneret i befrielsesdagene. Ifølge de interneringskriterier modstandsbevægelsen havde fastlagt, skulle det enten ske af beskyttelsesgrunde, eller hvis man havde mistanke om, at de også havde foretaget sig landsforræderiske handlinger. For tyskerpigernes vedkommende drejede det sig oftest om angiveri og arbejde for værnemagten. I Storkøbenhavn internerede modstandsbevægelsen ialt 7.585 personer indtil 13. maj, hvor politiet igen trådte i funktion og i alt væsentligt overtog anholdelserne.³ Til behandling af interneringssagerne blev der oprettet en »Afdeling for interneringssager«, som hørte under Frode Jakobsens Ministerium for særlige anliggender. I begyndelsen af august 1945 var alle internerede enten løsladt eller overgivet til politiet. Men hvad skete der med afdelingens anholdelsesprotokoller og afhøringsrapporter? Det har jeg søgt at opspore.

Ifølge en journalsag i statsadvokaten for Københavns 1. afdeling for ekstraordinære sager henstillede statsadvokaturen til frihedsbevægelsen, at sagerne fra interneringsafdelingen blev overgivet til Københavns opdagelsespoliti. Men hverken i Københavns politiarkiver, statsadvokaternes eller ministeriet for særlige anliggender's arkiver har jeg kunne finde dem. Vi kan derfor ikke danne os et præcist billede af antallet af internerede tyskerpiger i København eller af afhøringerenes karakter. I andre af landets byer findes modstandsbevægelsens interneringsarkivalier som et samlet arkiv i politiarkiverne, Århus f.eks, mens de i andre igen indgår i politiets journalsager fra de politiske anholdelser efter befrielsen, f.eks. Odense.

På Bellahøj Politistation, hvor politiets efterretningstjeneste hører til, fandt jeg omkring 40 anholdelsesprotokoller fra den første tid efter befrielsen, men desværre er det tilhørende rapportmateriale væk. Protokollerne var ført på de forskellige opsamlingssteder rundt om i København, f.eks ved den Kgl. Porcelænsfabrik, på Carlsbergvej, ved socialkontoret på Howitzvej og på byens forskellige politistationer. I anholdelsesprotokollerne blev angivet anholdelsesdato, anholdtes data samt en kortfattet sigtelse. En gennemgang af en række af protokollerne viste, at mellem 25% og 30% af de anholdte var kvinder, og heraf var mellem 25% og 38% anholdt med sigtelser som »feltmadras«, »forlovet med tysk soldat«,

»omgang med tyske soldater«, »kæreste med tysk soldat« o.lign. Sigtelser der ifølge retsopgørslovene ikke kunne være sigtelser. Hertil skal så lægges de mange, der blev anholdt sigtet for angiveri, og om hvem det for langt de fleste senere viste sig, at der intet hold var i anklagen, men hvis adfærd og omgang med værne-magten havde givet anledning til mistanke. Meget bemærkelses-værdigt er det, at ingen stod som interneret af beskyttelsesgrunde.

Modstandsbevægelsen og klipningerne

I sagen fra Islands Brygge-kvarteret var det en modstandsmand, der ved at samle de to kvinder op forhindrede, at sagen udviklede sig ydeligere og gjorde politiet opmærksom på aktionen. Det var ikke ualmindeligt, at modstandsfolk lagde sig imellem i tilsvarende konflikter. Men det var heller ikke ualmindeligt, at det som på Islands Brygge var medlemmer af modstandsbevægelsen, der stod bag og gennemførte klippeaktioner. Det skete f.eks. også i Rønne, Nykøbing Sjælland, Helsingør og Hjørring.⁴ Som sagen fra København illustrerer, handlede modstandsfolk forskelligt. Modstandsbevægelsen var også delt i holdningen til disse aktioner, og om hvorvidt der skulle træffes disciplinære foranstaltninger overfor modstandsfolk, som havde medvirket i klipninger af tyskerpiger. På en forespørgsel fra anklageren i sagen fra Islands Brygge oplyste auditøren fra Københavns militærdistrikts hovedledelse i juli 1945, at de tre modstandsfolk »allerede for ca. 1 måned siden er blevet hjemsendt med våben og armbind, men at våben og armbind nu på den givne foranledning er frataget dem, således at de ikke længere tilhører modstandsbevægelsen«.

Umiddelbart før retsagen skulle for Københavns Byret gik kom-pagnichefen for de tre anklagede modstandsfolk i forbøn for dem. I en skrivelse, som blev fremlagt i retten, redegjorde han for deres indsats i det illegale arbejde og gav dem følgende skudsmål: »Bedre kammerater kan jeg ikke ønske mig, bedre mennesker kan jeg ikke anbefale. De kommer alle tre fra gode danske hjem og den handling de begik må absolut ses fra den baggrund, at de følte sig provokeret dertil af de to kvinders provokerende og frække optræden og selvfølgelig som følge af de begivenheder, der skete rundt omkring i landet, jeg tænker særlig på Rønne og Tårnby, for ikke at nævne de tusinder af analoge tilfælde i Frank-

rig og Belgien osv. I tilslutning til ovenstående vil jeg appellere til Dem, som deres forsvarer at gøre Deres yderste for at få dem frikendt, i billigste fald en advarsel. Strengere straf vil jeg på baggrund af deres arbejde i modstandsbevægelsen finde uretfærdigt, da de allerede af modstandbevægelsen har fået en straf, der i sig selv var den hårdeste man kunne idømme de mænd, der var stolte af at tilhøre den danske modstandsbevægelsen nemlig hjemsendelse uden våben og armbind«. Tyskerpigerne var selv ude om det, og de tre mænds indsats i modstandskampen skulle begrunde en frikendelse.

Milde domme

Netop spørgsmålet om kvindernes sagesløshed var afgørende for strafudmålingen, og det kom til at stå centralt i dommene fra både Københavns Byret og Østre Landsret. En række beboere fra Islands Brygge-kvarteret blev ført som vidner på, at den 36-årige kvinde havde haft intime forhold til tyske soldater under krigen. I store dele af retssagen tog det sig ud som om, det var den forulempede kvinde, der var anklaget. Vidnerne forklarede, at de havde set den 36-årige kvinde stå ved vinduet sammen med en tysk soldat i næsten ingenting, og at tyske soldater i uniform var ankommet og havde forladt kvindens lejlighed på alle tider af døgnet. Det benægtede hun selv. I dommen afsagt i Københavns Byret den 4. september 1945 hed det: »Efter den stedfundne bevisførelse må retten gå ud fra, at i hvert fald fru . . . i betydeligt omfang har haft forbindelse med tyskere i besættelsestiden og herved har givet anledning til forargelse i kvarteret. Retten finder efter det foreliggende ikke at kunne betragte de pågældende som sagesløse«. Det samme afgjorde Østre Landsret den 20. december 1945.

Derimod var 1. og 2. instans uenige om, hvad de tre mænd havde gjort sig skyldige i. Københavns Byret fandt uden at begrunde det, at de ikke burde straffes for det, de var anklaget for nemlig straffelovens § 244 om legemskrænkelser og § 264 om ulovlig indtrængen i fremmed ejendom. Derimod blev de kendt skyldige i forbrydelse mod den personlige frihed, § 260, og fik en betinget dom på hver 20 dages hæfte med 3 års prøvetid. En fjerde medskyldig slap med 10 dages betinget hæfte. Måske var

retten enig i kompagnichefens opfattelse af, at de tre mænd burde straffes mildt på grund af deres arbejde i modstandsbevægelsen. Herom kan vi kun gisne, for Byretsdommen begrundet det ikke.

Dommen blev imidlertid appelleret, og i Østre Landsret blev de tre mænd fundet skyldige i såvel legemskrænkelser, ulovlig indtrængen og forbrydelse mod den personlige frihed. Den eneste begrundelse, der blev givet for ændringen i afgørelsen, var følgende: »Anklagemyndigheden har erklæret, at offentlig interesse udkræver, at sagen påtales selv om volden ikke anses udøvet mod sagesløs person«. Straffen blev fastsat til fængsel i 5 måneder, men blev gjort betinget med 5 års prøvetid. Retspraksis i disse mange klippesager landet over var tilsvarende mild, uens og vilkårlig. I nogle tilfælde blev sagerne henlagt uden tiltale under henvisning til den stemning, der var i landet i befrielsesdagene eller til tyskerpigernes handlinger, i andre faldt der små dagbøder, og i få sager endte det med betinget hæfte eller fængselsstraf.⁵

Modstandsbevægelsen forsøgte at undgå, at gerningsmændene blev dømt i de klippesager, hvor det drejede sig om modstandsfolk. Mange fandt, selvom de måske principielt tog afstand fra aktionerne, at det var dybt uretfærdigt, at de, der havde bragt store ofre i kampen for Danmarks frihed, skulle straffes, fordi de var gået over stregen i den hede befrielsessommer, mens de, der havde gjort livet behageligt for besættelsesmagten, gik fri. Andre mente, at det var helt centralt for reetableringen af Danmark som retsstat, at sådanne selvtægtsaktioner blev straffet uanset gerningsmændenes meriter ivotrigt. Den svingende retspraksis i klippesagerne illustrerer denne konflikt, men de generelt meget milde domme vidner om, at det danske samfund i vid udstrækning accepterede klippingerne.

Fotoserien af en tyskerpigens klipning er givet iscenesat. Den blev solgt illegalt over hele landet som en halvpornografisk opfordring. I oktober 1943 stod følgende kommentar i det illegale blad Land og Folk: »Men rent galt bliver det dog, når man går så vidt som nogle smarte herrer, der har fremstillet 6 fotos visende en kvindes afstraffelse, som forhandles formedelst 6 kroner – skriver seks kroner. Det hele bærer præg af at være en gemen spekulation i pornografisk udnyttelse af den nationale bevægelse«. Museet for Danmarks Frihedskamp.

Den kolde skulder og saksen:

Opgøret med tyskerpigerne under besættelsen

Det er kendt for de fleste, at tyskerpiger blev klippet i befrielsesdagene, men opgøret med dem var allerede indledt i besættelsens første dage. Den 3. maj 1940 mødtes rigspolitichef Eigil Thune Jacobsen og den tyske gesandt Cecil v. Renthe-Fink, der var Tysklands højeste politiske repræsentant i Danmark, til forhandling i København. Emnet for samtalen i disse første turbulente dage af besættelsen var på foranledning af gesandten det danske politis optræden i forskellige situationer og forholdet mellem de tyske soldater og de danske kvinder. Ifølge et referat af mødet fundet i udenrigsministeriets arkiv, var gesandten utilfreds med den danske befolknings holdning til de danske kvinder, der var imødekommende over for de tyske soldater: »Dernæst ønskede han at udtale, at han så godt forstod, at den danske befolkning ikke kunne se med venlige følelser på den tyske værnemagts ophold i Danmark, men at den tyske værnemagt fra sin side havde vist al mulig hensyn overfor den danske befolkning, og han nævnede i den forbindelse, at Føreren f.eks. havde pålagt værnemagten at vise en udsøgt høflighed overfor danske kvinder. Han var derfor ikke rigtig tilfreds med, at politiet flere steder havde forhindret kvinder i at tale med tyske militærpersoner og heller ikke glad ved, at den danske befolkning i visse tilfælde havde rettet bebrejdelser mod kvinder, når de talte med de tyske tropper«. Forholdsordren, som Renthe-Fink hentydede til, lød: »Der dänischen Frau ist mit Achtung zu begegnen«. ⁶

Gesandtens eksempler var ikke enestående. Politimestrene rundt om i landet kunne allerede i besættelsens første måneder indberette om episoder, hvor tyskerpiger var indblandet i eller direkte anledning til konflikt. I København var besættelsen ikke mange dage gammel, før politiet måtte gribe ind i sammenstød mellem danskere og tyske soldater, hvor stridens æble var danske pigers omgang med tyske soldater. Anmeldelser om, at tyskerpiger var blevet chikaneret af tilråb, spytning, nægten servering og meget andet, indløb også allerede umiddelbart efter den 9. april. ⁷ Og den første klippeaktion registrerede det københavnske politi den 29. september 1940, hvor en ung kvinde anmeldte, at hun efter at have taget afsked med en tysk soldat, blev overfal-

det og klippet på Toldbodvej af tre unge mænd. Hun kendte dem ikke, og sagen måtte henlægges som uopklaret.⁸

Tyskerpigerne et dansk-tysk anliggende

De danske og tyske myndigheders politik over for samkvem mellem tyske soldater og danske kvinder var bestemt af den nazistiske racepolitik og af den formelle opretholdelse af Danmarks suverænitet og politiske selvstændighed, som karakteriserede besættelsesordningen. I modsætning til fraterniseringsforbuddet i de besatte områder i Østeuropa og Sovjet var det tilladt de tyske tropper at have seksuelt samkvem og under det meste af krigen at indgå ægteskab med kvinderne i Danmark, Norge og Holland. Forudsætningen var dog, at kvinderne kunne præstere en arieattest, ren straffeattest og klare sig igennem en politisk vurdering. Værnemagten valgte stort set at respektere dansk lov, der forbød bordelvirksomhed, og medbragte hverken prostituerede eller etablerede egentlige bordeller under deres kontrol. Det gjorde de i andre af de besatte landes storbyer, Oslo f.eks. I befrielsesdagene fandt modstandsbevægelsen dog spor af mere eller mindre kontrolleret seksuel samkvem mellem tyske officerer og danske og tyske prostituerede, da de indtog Sct. Annæ Palæ, der havde været besat af Gestapo. Her fandt man en slags regnskabsbog over de prostitueredes arbejde: »Dienstbuch für Puttenfrauen«. I gennemsnit havde hver kvinde været optaget mellem 8 og 10 timer om dagen.⁹

Men det var en undtagelse. Værnemagten var fanget i et dilemma. På den ene side var det et centralt led i race- og besættelsespolitikken, at tyske soldater havde tilladelse til søge omgang med den danske befolkning og etablere forhold til danske kvinder. Det rummede imidlertid på den anden side den risiko, at de i kraft af deres intime bånd til fjenden blev dårlige soldater.

Danske myndigheder så visse fællesinteresser med værnemagten i at regulere samkvemmet, og der blev etableret et samarbejde om bekæmpelse af kønssygdomme og usædelighed samt i de mange tusinde faderskabssager. I København kontrollerede politiet jævnligt alderen på unge piger, som færdedes på gader, i parker og på restauranter med tyske soldater.¹⁰ Men værnemagten var generelt utrolig på vagt overfor, om der bag danske myn-

digheders indgriben og kontrol af samkvemmet lå antityske holdninger. For som Renthe-Fink gav udtryk for på mødet den 3. maj, blev konflikter foranlediget af tyskerpigens fraternisering opfattet som et dansk-tysk anliggende også i situationer, hvor tyske soldater ikke direkte var indblandet. »Den kolde skulder« var juridisk uangribelig, mens alvorlig chikane, overfald og klipning også ifølge almindelig dansk straffelov var ulovlig. Under besættelsen skærpede undtagelseslovene imidlertid straffen for sådanne handlinger, fordi tyskerne betragtede dem som ærekrænkende og fornærmende. De danske myndigheder anså derfor opgøret med tyskerpigerne som noget, der kunne skade forholdet til besættelsesmagten.

Kort efter besættelsen etablerede man efter tysk ønske en særlig institution, statsadvokaten for særlige anliggender, som skulle tage sig af alle sager, der vedrørte værnemagten. Politikredsene skulle indsende alle sådanne sager og indberette månedligt om alt, hvad der vedrørte besættelsesmagten. Dette arkiv er derfor hovedkilden til belysning af opgøret med tyskerpigerne under besættelsen. Men ikke alt satte spor i arkivet, og det er ikke muligt at få et helt præcist billede af omfanget af fornærmelser og forulempelser af tyskerpiger hverken i København eller i resten af landet under besættelsen. For det første var det den enkelte politimesters skøn, hvorvidt en konflikt med en tyskerpige involveret blev betragtet som et dansk-tysk anliggende eller en ren dansk sag, ligesom en række sager blev ordnet lokalt med den stedlige kommandant, uden at de overordnede myndigheder blev orienteret. For det andet fordrede det politiet, at politiet blev bekendt med chikanerierne eller overfaldene, og det skete under besættelsen oftest kun, hvis en tysk soldat gjorde anmeldelse. De tyske soldater var sjældent tilstede under klippeaktionerne, og kvinderne veg sandsynligvis tilbage for at foretage anmeldelse, fordi det vedrørte deres helt private og intime forhold. Fænomenet er velkendt i voldtægtssager. Trods disse forbehold kan de hundrede af sager fra København give et ganske godt billede af, hvilke slags reaktioner tyskerpigerne blev mødt med. Her er nogle typiske eksempler.

Opgøret med tyskerpigerne

En aften i august 1941 kom en tysk soldat cyklende med sin kære-

ste, en 19 årig kontorassistent. I et kryds passerede de to unge lærlinge på 17 og 20 år, der råbte »feltmadras« og »møgtøs« efter hende. Den tyske soldat følte sig generet af udtalelsen og henvendte sig til en patruljerende dansk betjent. Lærlingene blev anholdt og fik senere en straf på 30 dages hæfte hver for fornærmelse af værnemagten.¹¹ Episoder af lignende art, hvor en tyskerpige med eller uden tysk følgeskab blev tilråbt med skældsord eller spyttet efter, forekom utrolig hyppigt under hele besættelsen.

En tysk underofficer indfandt sig sammen med en dansk kvinde en aften i juni 1941 på restaurant Divan 1 i Tivoli. Tjeneren spurgte om kvinden var dansk, hvilket de bekræftede. Herefter sagde tjeneren: »Danske damer, der er i selskab med tyske soldater, bliver der ikke serveret for«. Den tyske soldat anmeldte det passerede til det danske politi på station 1, og gjorde samtidigt klart, at han ville underrette de tyske myndigheder.¹² Også andre restaurationer forholdt sig på tilsvarende måde. På café Windsor f.eks. havde restauratøren påbudt tjenerne ikke at servere for damer, der ledsagede tyske soldater. Tyske soldater klagede til den tyske krigsret, der foranstaltede, at dansk politi krævede, at restauratøren hævede påbudet. Som det står i politirapporten: »Han er indforstået med for fremtiden at servere for alle, herunder navnlig for alle damer, der kommer sammen med tyske soldater«. ¹³

Som følge af de tyske myndigheders klager udstedte statsadvokaten for særlige anliggender et fortroligt cirkulære til de københavnske beværtninger og restaurationer: »Det er sket i en del tilfælde, at der i restaurationslokaler er nægtet servering for et medlem af den tyske værnemagt i uniform eller for vedkommende militærpersons ledsager. En sådan vægring vil kunne opfattes som en fornærmelse mod den tyske værnemagt og derved som en demonstration, der vil kunne medføre straf i henhold til justitsministeriets bekendtgørelse af 9. juni 1941«, hvorefter »demonstrationer i ord eller gerning, som er egnede til at skade forholdet til de udenlandske militære styrker, der efter overenskomst med den danske regering befinder sig her i landet, straffes med bøde, hæfte eller fængsel indtil 2 år«. ¹⁴

En tredje måde at give sin utilfredshed til kende overfor tyskerpigernes handlinger var, som tidligere beskrevet, at klippe eller

overfalde dem. Det københavnske politi registrerede det første tilfælde i september 1940. Her er et andet eksempel fra København.¹⁵

Tidligt om morgenen den 5. november 1943 ringede en ung kvinde til politiet og meddelte, at hun havde hørt et skrig fra sin søsters værelse og var bange for, hvad der var sket hende. Politiet ankom og konstaterede, at en 18-årig husassistent var blevet overfaldet og klippet. Pigen forklarede, at mens hun sov var to mænd, hvoraf den ene boede på samme pensionat som hun, trængt ind på hendes værelse. Hun var blevet væltet om på gulvet, bundet med noget ledningsstråd og havde fået et håndklæde stukket i munden. Derefter klippede de håret af hende og forsvandt. Pigen kom på skadestuen, og da politiet fandt afklippet hår, håndklæde og ledningstråd efterlyste de den ene unge mand, der var medicin-studerende. Han blev aldrig fundet.

Under besættelsen nåede klippeaktionerne deres højeste under augustoprøret i 1943, hvor opgøret med kollaboratorerne stod centralt. Men ikke i København. Her blev oprøret kvalt af et massivt tysk militæropbud i og omkring hovedstaden. Det københavnske politi blev imidlertid bekendt med klipninger i forbindelse med folkestrejken i sommeren 1944. F.eks. blev en 20-årig gangpige på Finsens Lysinstitut midt på dagen den 6. juli overfaldet og klippet skaldet af 15-20 gangpiger og portører i middagsstuen. Derefter flygtede hun, men vendte senere på dagen tilbage sammen med sin tyske kæreste for at få udbetalt sin løn og for at hævne sig på den pige, hun mente stod bag aktionen. Personalet på Finsen tilkaldte politiet, der pålagde pigerne og soldaterne at fjerne sig uden iøvrigt at efterforske sagen.¹⁶

Tyskerpigers tilstedeværelse på arbejdspladser gav i det hele taget ofte anledning til konflikter, og kravet om deres fyring udløste i flere byer strejke- og oprørsbevægelsen i august 1943. Det skete ikke i København, men både dansk og tysk politi blev involveret i flere af sådanne sager i København. Her er et eksempel.¹⁷ I sommeren 1941 indledte det danske politi en undersøgelse af forholdene på en større konfektionsfabrik i byen efter anmodning fra værnemagten, til hvem en 19-årig syerske havde anmeldt, at hun blev generet på arbejdspladsen, fordi hun gik med en tysk soldat, som hun havde kendt siden juni 1940. De var blevet ring-

En tyskerpige klippes i København i befrielsesdagene, maj 1945. Privateje.

forlovet i september 1940, og det lykkedes hende at holde forlovelsen hemmelig på arbejdspladsen indtil hun i januar 1941 blev set i selskab med sin forlovede. Efter denne dag havde hun gentagne gange været udsat for fornærmelser fra sine arbejdskammeraters side, idet hun var blevet tiltalt med udtryk som »soldaterhoppe, ludder og feltmadras«. Under politiets afhøringer viste det sig, at også andre tyskerpiger på fabrikken var blevet generet, og at en række arbejdere havde duplikeret og ladet et smædeskrift om feltmadrasser cirkulere blandt de ansatte. Syersken angav desuden

flere af arbejdskammeraterne for også at være kommet med anti-tyske bemærkninger. Mens sagen verserede skærpedes modsætningerne på arbejdspladsen, og kvinden henvendte sig igen på Dagmarhus, til det danske politi og fabrikanten, hvilket fik en stor del af personalet til at nedlægge arbejdet. De tyskerpiger, der var anledning til balladen blev herefter fyret. Ni medarbejdere fik domme på mellem 4 måneders hæfte og bødestrafte.

Sådanne eksempler på danskeres reaktioner på tyskerpigerne under besættelsen kan vi få kendskab til, fordi de alle fandt sted mens jurisdiktionen stort set stadig var på danske hænder. Gradvist mistede værnemagten mere og mere tillid til, at dansk politi kunne og ville beskytte de danske kollaboratører og medvirke til at forsvare tyske interesser. Derfor greb tysk sikkerhedspoliti efter regeringens afgang 29. august 1943 oftere og oftere til arrestationer og afsagde domme ved krigs- og standretter. Det skete også i sager, hvor tyskerpiger var blevet chikaneret eller forulempet. Det blev nu yderst risikabelt at give udtryk for sit mishag overfor tyskerpiger. Der er også eksempler på at, danskere i sådanne sager er blevet mishandlet under afhøringerne hos tysk politi, idømt flere måneders fængselsstraf i Horserød eller deporteret til Tyskland.¹⁸

Motiverne

Selvom politi og domstole var koncentreret om at afdække hændelsesforløbet i de sager, hvor danskere havde chikaneret eller forulempet tyskerpiger, så løfter de sigtedes forklaringer noget af sløret for de motiver og bevæggrunde, der lå bag. Nogle forklarede, »at han ikke syntes, at det så godt ud at en dansk kvinde følges med en tysk soldat«, »at det var hans overbevisning, at danske piger skulle holde sig for sig selv«, »at han godt kunne forstå at de tyske soldater som mænd søgte at komme i forbindelse med nogle piger, men han mente, at pigerne skulle afholde sig fra at gå med landets fjender« eller »at det, der irriterede ham, var at det var en lummer situation, således som pigerne sad og hang om halsen på soldaterne«.¹⁹ Andre igen forklarede, »at hun absolut ikke havde noget som helst imod de tyske soldater, hvorimod hun hader de danske kvinder, der løber efter de tyske soldater«, »at han var jaloux, fordi hans tidligere kæreste gik med

en tysk soldat« og »at han følte sig forarget over at se den unge pige sammen med tyske soldater«, og efter en pludselig indskydelse gik han over til hende, tog fat i hendes krave og sagde noget lignende som »det kan du ikke være bekendt, der er danske mænd nok«. ²⁰

De direkte motivforklaringer rummede altså både jalousi og national og kønsmoralsk krænkelse i en uklar sammenblanding. De samme elementer kom også til udtryk i den måde tyskerpigerne blev omtalt på. De var feltmadrasser, møgtøse, beskidte ludere, en tysk svineso, hetærer der skamløst udstillede deres brunst o.lign. Det var klart sexistiske udtryk, der knyttede sig til tyskerpigernes intime samkvem med værnemagtssoldaterne, men som desuden tilkendegav, at man betragtede dem som »løse«. Tager man desuden afstraffelsesformernes tydelige seksuelle karakter i betragtning, står det klart, at tyskerpigerne ikke alene blev straffet for deres unationale handlinger, men også for deres køn og udstillede seksualitet.

Tyskerpigerne adskilte sig fra andre småkollaboratører ved, at deres kollaboration havde intim og seksuel karakter, og det synes mere at skærpe omgivelserne reaktioner end at virke formildende. Færdedes tyskerpigens åbenlyst og offentligt med tyske soldater, var det uanset hendes motiv et signal om accept og sympati for tyskerne og deres tilstedeværelse i landet. I dén forstand var deres handlinger politiske og placerede dem overfor »den kolde skulder« og den aktive modstand på kollaborationens side.

Var tyskerpigerne stikkere?

Men også i videre forstand risikerede tyskerpiger, som følge af samkvemmet med tyske soldater at blive bragt i situationer, hvor de mere eller mindre tilsigtet fik angivet danske borgere. Samtlige landsforræderisager findes i statsadvokaternes arkiver for ekstraordinære sager sammen med de mange, mange sager, hvor sigtelserne især for angiveri blev frafaldet, fordi der ikke var hold i anklagen eller den ikke kunne bevises. De københavnske sager ligger i arkivet fra 1. og 2. ekstraordinære statsadvokatur i København og rummer ialt over 13.000 sager. Jeg har via journalen fundet frem til kvindelige angiverisager i omkring halvdelen af arkivet og har systematisk gennemgået samtlige kvindelige angiveri-

sager i arkivet fra dét ankenævn, der kunne bestemme at en dom i en landsforræderisag kunne appelleres til Ankenævnet i henhold til lov nr. 260 af 1.6. 1945.

Ialt blev 400 kvinder dømt for angiveri under retsopgøret, og af de ialt 141 kvinder, der blev dømt af landsretterne, var omkring 2/3 tyskerpiger. Så på den ene side var det en forsvindende lille del af de titusinder af tyskerpiger, der var angivere. Men på den anden side var en betydelig del af de kvindelige angivere tyskerpiger. Der var enkelte storstikkere blandt tyskerpigerne. De levede typisk i et generelt kriminaliseret miljø. For nogle var motivet økonomisk, for andre var et seksuelt afhængighedsforhold til en tysk politi- eller efterretningsmand afgørende og for andre igen var motivet en blanding af både politiske, økonomiske og seksuelle forhold. En gennemgang af landsretsdømmene viser, at tyskerpigernes angiverier generelt var mindre alvorlige. Over halvdelen af de tyskerpiger, der blev dømt for angiveri, fik en straf på under 3 års fængsel. Her skal nævnes nogle eksempler fra København, der ud over at illustrere spændvidden i motiver og forsætlighed viser under hvilke omstændigheder en tyskerpige kunne komme til at fungere som angiver.

To tyskerpiger lærte hinanden at kende i begyndelsen af 1944, mens de var indlagt på Rudolf Bergs hospital i København for at blive behandlet for kønssygdom. Begge havde flere gange tidligere været i konflikt med loven og under børneværnet. De kom dagligt på »Tosca«, en restauration nær Rådhuspladsen, hvor der kom tyske soldater, tyske politifolk og tyskerpiger. En dag traf de tilfældigt en af deres tidligere bekendte, en dansker, der var deserteret fra Waffen SS og eftersøgt for drabet på to Hipomænd. I forening lokkede de ham i en fælde, og han blev anholdt. De blev nu tilknyttet E. T., den tyske efterretningstjeneste, som meddelere og indrømmede efter befrielsen, at de havde fire angiverier af illegale på samvittigheden. Begge nægtede at have modtaget betaling for anmeldelserne og kunne ikke give nogen forklaring på deres motiver. Københavns Byret idømte dem 15 og 16 års fængsel, mens Østre Landsret nedsatte straffen til 10 og 12 år.²¹

I sommeren 1943 lærte en 18-årig stuepige en dansk marine-soldat at kende. Den 29. august blev han imidlertid interneret, og hun traf ham herefter kun nogle enkelte gange tilfældigt i Køben-

havn, hvortil hun var flyttet. Hun kom meget på »Tosca«, hvor en Gestapomand en dag konfronterede hende med, at de under en ransagning havde fundet hendes fotografi på den tidligere marinesoldats bopæl. De mistænkte ham for at være illegal, og derfor spurgte han hende, om hun vidste, hvor han opholdt sig. Det benægtede hun i overensstemmelse med sandheden. Nogle dage efter blev hun kaldt til Dagmarhus, hvor hun kom til afhøring vedrørende sin tidligere kæreste. Da hun ikke kunne oplyse nærmere, fik hun nogle lussinger og blev pålagt at indberette næste gang hun så ham. Et par dage senere, da hun gik på Rådhuspladsen sammen med en tysk soldat, så hun den eftersøgte og udpegede ham for soldaten. Derefter gik de til Dagmarhus, og han blev anholdt. Hans videre skæbne oplyser sagen ikke noget om, men han overlevede krigen og hans forklaringer ledte frem til tyskerpigen. Først i slutningen af 1946 kom politiet på sporet af hende, og hun tilstod sit angiveri. Københavns Byret gav hende en straf på 5 års fængsel, mens Østre Landsret nedsatte straffen til 3 år, idet den lagde vægt på, at hun havde været under en vis tvang.²²

Den 22. maj 1945 anmeldte en mekaniker, at en 38-årig husmoder i september 1943 havde angivet ham. De boede i samme ejendom, og han havde ofte bebrejdet hende, at der kom tyskere hos hende. Kvinden blev anholdt, og hun indrømmede, at hun havde fortalt sin tyske kæreste, at den pågældende mekaniker generede hende. Den tyske soldat lod oplysningerne gå videre, og nogle dage efter blev hun tilsagt hos det tyske feltgendarmeri i Kastellet. Her blev hun spurgt om den pågældende mand havde truet hende, hvilket hun benægtede. Men af egen drift sagde hun, at han havde generet hende. Kort efter blev mekanikeren anholdt, men han slap med en advarsel og en trussel om, at han ville blive deporteret til Tyskland, hvis han igen generede kvinden. Hun fik 1 års fængsel.²³

Det sidste eksempel handler om en 28-årig kvinde, som havde megen omgang med tyske soldater. Da hun under folkestrejken i København stod i kø for at få mad, blev hun af de andre generet med skældsord som feltmadras o.lign. Da hun efter krigen blev anholdt og sigtet for at have truet de andre i køen med at anmelde dem til tyskerne, erkendte hun, at hun havde gjort det i hidsighed. Hun nægtede imidlertid at have realiseret sin trussel,

og der blev heller ikke foretaget arrestationer. Sagen blev sluttet uden tiltale.²⁴

Graden af forsætlighed varierede altså betydeligt i tyskerpiger-nes anmeldelser af illegale aktiviteter eller af de forskellige former for forulempelse, de havde været udsat for. Men afgørende for bedømmelsen af kvindernes handlinger under retsopgøret efter krigen var den faktiske skade, angiveriet havde forvoldt. Og det kunne især i de mindre betydelige angiverier ofte være umuligt for angiveren at bedømme. Få tyskerpiger var angivere og endnu færre af dem havde en omfattende og bevidst stikkerivirksomhed på samvittigheden. Men netop det situationsbestemte og tilfældige, der karakteriserede en betydelig del af tyskerpigernes angiverier, tydeliggør hvordan kvindernes omgang med de tyske soldater kunne få alvorlige politiske og personlige konsekvenser i første omgang for den angivne men også for kvinden selv. Historien om tyskerpigerne viser, at krig og kærlighed kan være en farlig cocktail, og at det ikke altid holder stik med det gamle ud-sagn om, »at i krig og kærlighed er alting tilladt«.

Arkivalierne

Artiklens benyttede arkivalier er løbende blevet kommenteret. Jeg vil her give et overblik over de vigtigste danske arkivalier, der kan belyse tyskerpigernes historie. En tyskerpige satte spor i de officielle danske arkiver:

– Hvis hun blev udsat for chikane eller anden forulempelse, og politiet fik kendskab til det passerede. Disse sager kan for perioden 1940 til september 1944, hvor det danske politi blev taget, findes i statsadvokaten for særlige anliggender's arkiv i Rigsarkivet. Arkivet er ordnet efter landets 71 politikredse og kan eventuelt suppleres med politimesterarkiverne for samme periode. I de kommunale vagtværnsarkiver kan sådanne sager findes for perioden efteråret 1944 til befrielsen. Politimesterarkiverne og vagtværnsarkiver befinder sig i landsarkiverne.

– Hvis hun indgik eller søgte om at indgå ægteskab med en tysk soldat. Under sagsbehandlingen rettede de tyske myndigheder en personforespørgsel til statsadvokaten for særlige anliggender, der via det lokale kriminalpoliti indhentede straffemæssige og eventuelt også politiske oplysninger samt en vurdering af kvindens

vandel og ry. Sagsakterne ligger i statsadvokaten for særlige anliggenders arkiv i Rigsarkivet. Generelle akter vedrørende danske kvinders ægteskabsindgåelse med tyske soldater ligger spredt i arkivet fra Justitsministeriets 1. kontor samt i Udenrigsministeriets, og begge ligger i Rigsarkivet.

– Hvis hun fødte et barn og udlagde en tysk soldat som far. Danske og tyske myndigheder besluttede 1. maj 1941 at behandle disse faderskabssager ved en dansk-tysk forligskommission. De enkelte faderskabssager er at finde i en særlig journal med tilhørende journalsager i Justitsministeriets 1. kontor's arkiv i Rigsarkivet, j.nr. 161,1-, 1941–1945. Forligskommissionens generelle akter ligger også i Justitsministeriets 1. kontor's arkiv især under gruppe 160.

– Hvis hun blev anmeldt som smittekilde for kønssygdom. Sagerne findes i arkivet fra statsadvokaten for særlige anliggenders. Enkelte sager om tyskerpiger på forskellige optagelseshjem findes i arkivet fra Arbejds- og Socialministeriets 3. kontor, Rigsarkivet.

– Hvis hun blev interneret i befrielsesdagene. Det danske politi trådte først i funktion igen den 13. maj 1945, og arkiveringen af akterne fra de over 13.000 interneringer i denne periode er derfor fuldstændig kaotisk. En del er gået tabt, ligger spredt i landets politiarkiver eller i statsadvokaturene for særlige sagers arkiver. I nogle byer har modstandsbevægelsen overgivet anholdelsesprotokoller og afhøringsrapporter til politimesterarkiverne, som for en dels vedkommende befinder sig i Landsarkiverne, mens andet endnu ikke er afleveret. Hvad angår København har jeg i artiklen redegjort for, hvor langt jeg indtil videre er kommet i opsporingen af det københavnske interneringsmateriale. Generelle akter vedrørende interneringerne kan findes i Justitsministeriets 3. kontor's arkiv og i Frode Jakobsens ministeriearkiv begge Rigsarkivet.

– Hvis hun blev klippet i befrielsesdagene, og politiet fik kendskab til sagen. Anmeldelser, anholdelsesrapporter og øvrige sagsakter kan findes i politimesterarkiverne og i statsadvokaternes arkiver, hvis politimesteren ikke umiddelbart henlagde sagen. Det er imidlertid ikke alle landets statsadvokaturer, der har afleveret arkivalierne for 1945–46. En række klippesager af mere principiel ka-

rakter blev behandlet af Justitsministeriets 3. kontor og Rigsadvokaten og kan findes i disses arkiver i Rigsarkivet. Frode Jakobsens ministerium behandlede desuden enkelte klippesager, hvor modstandsfolk var involveret.

– Hvis hun blev sigtet og/eller dømt for landsforræderi. Disse sager kan findes i arkiverne fra statsadvokaturene for ekstraordinære sager i Landsarkiverne. Da fraternisering med de tyske soldater ikke var strafbart ifølge retsopgørets love, må samtlige kvindesager gennemgås for at identificere tyskerpigesagerne. En del af sagerne kan imidlertid også findes i arkivet fra ankenævnet i henhold til lov nr. 260 af 1.6.1945, der befinder sig i Rigsarkivet. Her er det især de gruppeordnede sager, der har interesse.

For en stor del af disse arkivaliers vedkommende gælder det, at eventuelle domsudskrifter ligger i journalsagerne. Gør de ikke det, er de mulige at identificere i byrets-, landsrets- og højesteretsarkiverne via navneregistre.

Samtlige omtalte arkivalier er p.g.a. de personsensitive oplysninger normalt utilgængelige, men det er muligt efter ansøgning begrundet i forskningsmæssig udnyttelse at opnå aktindsigt på en række betingelser. Materialet kan kaste lys over en betydelig del af tyskerpigernes historie. Men ikke over den gruppe kvinder, der ikke satte spor i arkiverne. Kilderne giver os mulighed for at rekonstruere konflikter og hændelsesforløb, giver indblik i forskellige myndigheders holdninger og sanktionering samt giver oplysninger om de involverede kræfter og personer. Med kildekritikken i baghovedet kan en del af materialet desuden give et billede af de involverede personers subjektive forhold – motiver, tilskyndelser, følelser og holdninger. I enkelte tilfælde kan man blandt de tusinder af sager være heldig at finde brevvekslinger og foto.

Forskning og referencer

Den danske læge Grethe Hartmann gennemførte i perioden 1943–45 en socialmedicinsk undersøgelse af lidt over 200 københavnske tyskerpiger. Resultaterne publicerede hun i 1946 under titlen »The girls they left behind«. Kvinderne var hun kommet i kontakt med på en kønssygdomsklinik. Hartmanns undersøgelse

H E T Æ R E

Tilegnet danske Kvinder, der har
glemt deres nationale Stolthed.

Der gik over Landet et isnende Pust,
og Folket - det ægte - blev vækket,
blev vækket ved Stridshingstens larmende Prust,
vor slumrende Stolthed blev ægget.
Vi rantes af Slaget, der uventet faldt
fra Landet, der havde om Venskab fortalt.

Vel fandtes der Orme, der gnavede skjult
vort Fædrelands ældgamle Stamme,
men det, de forkyndte, lød fremmed og hult
- med Stolthed det blev gjort til Skamme.
Den Fugl, der besudler sin Rede, er slet,
som den, der har sat paa vort Danmark en Plat.

Du Kvinde, der giver en fremmed din Gunst,
ferraader dit Land uden Blusel,
du viser for alle saa skamløst din Brunst,
- du er For vor Ære en Trusel.
Du smiler til den, der har kostet os Blod,
som traadte vor Frihed og Ret under Fod.

At hade dig, Tøjte, for meget er dog,
dertil er end ikke du værdig,
der kommer en Dag, hvor atter er Lov
og da er som dansk født du færdig.
Forsøg blot at skjule, du føler dig ramt,
ved Smilet, der virker saa vægte stramt.

Saa lad da hvert Blik, som du skaanselsløst faar,
fra nu være Straffen, Hetære,
de danner tilsammen et øtsende Saar,
der øder din smuldrende Ære.
Hvert Blik fra os danske skal rive dig Løs
fra os, der saa dybt kun foragter dig - Tøs.

-o-O-o-

Paa Grund af Forholdene kan vi
desværre ikke opgive Digterens
Navn, men han er en af Danmarks
mest berømte Skribenter. ---
---Saa kan De jo selv gætte !

Smædedigtet »Hetære« blev trykt og distribueret over hele landet. Rygtet gik, at Kaj Munk var forfatteren. Først efter befrielsen gav den rette forfatter, J. H. Christensen sig til kende. En ung københavnsk mand blev i sommeren 1942 idømt to måneders hæfte for fornærmelse mod værnemagten, fordi han havde uddelt smædedigtet på Strøget. Fra »De Fri Danske«, nr. 8, juni 1942, Det kgl. Bibliotek.

er enestående, også i international sammenhæng, og er en central kilde på grund af sin samtidighed og den sociologiske, sexologiske, mentale og politiske profil hun tegnede af den undersøgte gruppe tyskerpiger. Problemet med undersøgelsen er, at den trods sin totale mangel på repræsentativitet, foregiver at give et billede

af tyskerpigerne og også i eftertiden er blevet opfattet som sådan. Det billede, Hartmann tegnede af tyskerpigerne, afveg ikke betydeligt fra hverken samtidens syn på dem eller fra deres eftermæle som stort set værende dumme, grimme og lette på tråden.

Kvindens samkvem med de tyske besættelsestropper har ikke nydt interesse i hverken den danske eller internationale forskning om 2. verdenskrig. Dog har forskellige danske afhandlinger om besættelsestiden i de sidste årtier i højere grad end tidligere inddraget tyskerpigerne i relevante sammenhænge. Særligt kan nævnes Aage Trommer's »Modstandsarbejde i nærbillede« fra 1973 og Hans Kirchhoff's »Augustoprøret 1943« fra 1978, der analyserer opgøret med tyskerpigerne som en del af kollaboratørpørgøret og dets betydning for opgørsbevægelsen. Nina Bisgaard's »Kvinder i modstandskampen« fra 1986 og Bent Fausing's »Danmarksbilleder – i massekulturen 1944–1946« fra 1981 tager begge spørgsmålet op om, hvem tyskerpigerne egentlig var. De konkluderer enstemmende, at tyskerpigerne havde lav social status med hensyn til eget arbejde og egen skolegang, deres sociale baggrund var varieret, de kom ofte fra splittede hjem og var apolitiske. Bøgenes andre fortræffeligheder ufortalt refererer de begge fuldstændigt ukritisk samme kilde – Grethe Hartmanns undersøgelse.

Min egen forskning i tyskerpigernes historie har vist, at tyskerpigerne var en så uhomogen gruppe, at det ikke giver mening af betragte dem som en særlig gruppe sociologisk, politisk og psykologisk set. På baggrund af min forskning i de ovennævnte arkivalier, interview og andre kilder publiceres i 1993 en afhandling om tyskerpigernes historie.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Københavns opdagelsespoliti, protokol over anmeldte forbrydelser og tabte sager 1945, j.nr. 2280–30, Københavns Byret, afdeling 10 A, sag nr. 170/45 afsagt 4.9.1945. Østre Landsret, I. afd., sag nr. 304/45 afsagt 20.12.45.
2. Politirapporter, lægeerklæringer og skrivelser fra vagter ved den nærliggende Skydeskole er til at finde i Københavns Byret afdeling 10 A, sag nr. 170/1945. Desuden i Statsadvokaten for København, j.nr. 87389, 12.6.1945.
3. Justitsministeriet 3. kontor, j.nr. 1796.
4. Rigsadvokaten j.nr. 1740/45 og P. 23/45, Justitsministeriets 3. kontor, j.nr. 1678/45, 4268/45, 4890/45.

5. Se f.eks. Rigsadvokaten j.nr. 3516/45, 446/46, 522/46, 646/46, 647/46, 670/46, 1034/46, 1296/46, 1396/46, 1650/46, 1650/46, 2120/46, 2120/46 og mange andre.
6. Udenrigsministeriet j.nr. 84.C.2.b., 1940-45.
7. Månedlige indberetninger fra politimestre til Statsadvokaten for særlige anliggender. (SAfSA)
8. SAfSA, København, j.nr. AS 0-2197.
9. Grethe Hartmann. *The girls they left behind*. København. 1946, s. 22.
10. Se f.eks. SAfSA, København j.nr. AS 0-8157 og AS 0-8158.
11. SAfSA, undersøgelseskommissionen j.nr. AS 441.
12. SAfSA, København, j.nr. AS 0-3773 og AS 0-4776.
13. SAfSA, København, j.nr. AS 0-3773.
14. SAfSA, København, j.nr. AS 0-4776.
15. SAfSA, j.nr. AS 0-18913-/undersøgelseskommissionen, j.nr. 2172.
16. 1. ekstraordinær statsadvokat for København, j.nr. 2711/45.
17. SAfSA, j.nr. AS 0-4759/undersøgelseskommissionen, j.nr. 374.
18. Mange af de 31 danskere især fra Odense, der blev deporteret den 23. november 1943 til Tyskland, havde deltaget i augustroligheder, klippet tyskerpiger o.lign. Redegørelsen for statsadvokaten for særlige anliggenders virksomhed i tiden fra 29. august til den 19. september 1944, Den parlamentariske Kommission, VII, bd. 1, s. 353.
19. SAfSA, undersøgelseskommissionen, j.nr. 441, 150 og 158.
20. *ibid.* j.nr. 455, 349 og 269.
21. Ankenævn i henhold til lov nr. 260 af 1.6.1957, angiverisager j.nr. 387, dom i Københavns Byret 23. afdeling, 16.11.1946 og i Østre Landsret 8. afdeling, 22.9.1947.
22. Ankenævnet i henhold til lov nr. 260 af 1.6.1945, angiverisager j.nr. 414, dom ved Københavns Byret 24. afdeling, 26.4.1947 og dom ved Østre Landsret 8. afdeling, 13.11.1947.
23. Ankenævnet i henhold til lov nr. 260 af 1.6.1945, angiverisager j.nr. 103, 1. ekstra statsadvokat for København, j.nr. 624, dom ved Københavns Byret 25. afdeling 13.6.1945, dom ved Østre Landsret 27.4.1946.
24. 1. statsadvokat for København ekstraordinære sager, j.nr. 1550/45.

Ind og ud af ægteskabet

Bryllupper i renæssancens København

Af Bi Skaarup

Bryllupsfesten er brudens fest. Hun er dens smykkede midtpunkt og hendes far dens vært. Sådan forholder det sig i det mindste ifølge traditionen og sådan har det også været i renæssancens København. Kilderne fortæller ellers kun lidt om bruden, men de fortæller om bryllupsfesterne, som disse kvinder har været midtpunkt i. Kildematerialet beskæftiger sig ikke med følelser, men med den materielle virkelighed og, hvor det drejer sig om fyrstebryllupper, mere eller mindre direkte med politiske og hierarkiske forhold imellem brudens og brudgommens slægter. Hun er næsten usynlig, skønt hun som potentiel bærer af fremtidshåbet, den næste generation, har været festens genstand!

Allerede flere hundrede år før København ved Enevældens indførelse i 1660 opnåede status som residensby, var den blevet hovedby for landets konger. Middelalderens sidste konger og de første i tiden efter Reformationen 1536 tilbragte en del af deres regeringstid på rejse rundt om i riget, men fejrede deres store mærkedage i København. Indtil tabet af Skånelandene i 1658 var domkirken i Lund stiftskirke for ærkebispesædet og dermed Danmarks officielle hovedkirke. Ikke desto mindre betød Erik af Pommerns annekstion af staden København i 1417, at Vor Frue Kirke herefter blev skueplads for nogle af de vigtigste begivenheder frem til Enevældens indførelse. Det var her, kongerne lod sig krone, og Vor Frue Kirke var i 1363 også rammen om Magrethe I.s formæling med den norske kong Hakon. Man må gå ud fra, at brudens far, Valdemar Atterdag, har været hovedpersonen. Den unge brud var 10 år og hendes gom endnu en dreng. Men de kirkelige handlinger blev ledsaget af stor festivitas, og de prægede det lille København i lange perioder både før og efter festens egentlige højdepunkt. Talrige gæster fra ind- og udland indkvarteredes privat og skabte, sammen med festforberedelserne, meget arbejde til byens befolkning, der således fik nøje indsigt i festlighederne. Måske har denne viden været med til at skrue niveauet i vejret ved afholdelse

Christian II og dronning Elisabeth ca. 1515. Trods den vanskelige begyndelse kom Elisabeth til at holde meget af kongen og fulgte ham senere i landflygtighed og fattigdom. Hun døde i 1526, 25 år gammel. Foto af altertavle fra Helsingør på Nationalmuseet.

af københavnske borgerbryllupper, for luksusforbruget ved disse fester blev med tiden større, end myndighederne brød sig om.

En forsinket brudedefærd

Der er kun bevaret få sporadiske oplysninger om senmiddelalderlige kongebryllupper i København. Den første sammenhængende beretning stammer fra Christian IIs bryllup i sommeren 1515, da han blev formælet med den ganske unge prinsesse Elisabeth, sønnedatter af den mægtige tysk-romerske kejser Maximilian.¹ Efterretningen er skrevet af den sachsiske gesandt, dr. Hans von der Planitz, der sammen med en ledsager deltog i brylluppet som stedfortræder for kurfyrsten af Sachsen, Christian IIs morbroder, der selv var forhindret i at komme.

Når fornemme udenlandske gæster ankom til Danmark, som regel med skib, var det skik og brug, at en delegation red dem i møde, og v. d. Planitz og hans ledsager blev da også modtaget af

en gruppe adelsmænd, da de d. 16. juni 1515 var kommet i land på Falster. Der blev sørget for deres indkvartering på slottet i Nykøbing, hvor de kunne hvile ud, før rejsen næste dag fortsattes til København. Udenfor byen blev de modtaget af endnu en delegation, fik anvist herberge og alt, hvad der behøvedes »til køkken og kælder«, blev sendt fra slottet.

Efter planen skulle brylluppet have været afholdt d. 1. juli i forbindelse med afholdelse af herredagen umiddelbart før. Fire af rigets fornemste herrer var i god tid sendt til Nederlandene for at hente prinsesse Elisabeth og bringe hende til Danmark. Ved det tysk-romerske kejserhof var det imidlertid rygtedes, at Christian II stod i forhold til borgerdatteren Dyveke. Kejserhoffets forargelse gik vel ikke så meget på, at kongen levede i synd som på Dyvekes borgerlige herkomst, under alle omstændigheder måtte delegationen slå sig til tåls med at vente på tilladelsen til at føre Elisabeth til Danmark.

Men i København var alle de fremmede gæster ankommet til tiden. Da den første uge af juli var forløbet uden efterretninger om årsagen til forsinkelsen, begyndte de utålmodige gæster at tale om at drage hjem. Kongen indbød derfor til et stort gæstebud på Københavns slot søndag den 15. juli. Festens ramme har formentlig været slottets riddersal, det eneste rum i byen, der var stort nok til, at så mange kunne samles. V. d. Planitz har givet en nøje beskrivelse af bordplanen. I modsætning til tidens skik og brug var gæsterne ikke placeret ved eet stort u-formet bord, men 4-5 stykker sammen ved mindre borde. Herrerne sad i salens ene ende, damerne i den anden. Ved det fineste bord sad Christian II, hertug Henrik af Mecklenburg, ærkebispem af Revel, der var pavens udsending, og v. d. Planitz selv. På kvindesiden sad kongens mor, enkedronning Christine til højborde med hertuginde af Mecklenbrug og sin datter, kurfyrstinde Elisabeth af Brandenburg. Der var 21 mandsborde og 11 til de kvindelige gæster, der altså har været i fåtal. Ialt har ca. 150 gæster deltaget i festmåltidet.

Dette varede i 6 timer, og der blev serveret 30 retter mad. Desuden blev der frembåret 4 skueretter, d.v.s. kunstfærdige opbygninger, der ikke var til at spise, men ment som en fryd for øjet under måltidet. Efter dette blev der spillet op til dans, og først ved 11-tiden om aftenen var festen forbi.

I de efterfølgende dage afholdtes forskellige turneringer i byen, og om aftenen var der dans på slottet. Skønt kongen således gjorde, hvad han kunne, for at adspredde sine gæster, begyndte de fornemste at drage bort, da den unge brud stadig lod vente på sig. Først torsdag den 9. august gik Danmarks vordende dronning med sit habsburgske følge i land lidt nord for København og blev i silende regn modtaget af sin tilkommende, der med et følge på omkring 500 heste modtog hende ved Rosbæk mølle. Efter en højtidelig modtagelsesceremoni kunne den 14-årige pige omsider holde sit indtog i staden København.

Men prinsessen var blevet syg. Da brylluppet endelig skulle stå søndagen efter, var hun så syg og afkræftet af feber, at den planlagte vielse i Vor Frue Kirke måtte opgives. I stedet fandt formælingen sted i brudens forgemak, der i al hast blev indrettet og smykket til den hellige handling. Vielsen forrettedes af ærkebisp Birger Gunnensen, assisteret af bisperne fra Ribe og Århus, og endnu 7 bisper bivånede handlingen.

Efter vielsen var der fest på slottet, omend gæsternes antal nu var stærkt decimeret. En hel del gæster havde gjort alvor af at rejse, og også bruden var fraværende, alt for afkræftet til at kunne deltage. Ved dette festmåltid var den strenge opdeling mellem kønnene til dels ophævet, idet kongens bord var placeret ved siden af enkedronningens, hvor formentlig også bruden skulle have siddet. Festens øvrige kvindelige deltagere var som tidligere anbragt i salens ene ende. De fleste gæster har siddet på bænke, som det dengang var skik, og v. d. Planitz nævner udtrykkelig kun én, der var placeret på en stol. Denne gang serveredes 33 retter og 5 skueretter, og man sad til bords i 4 timer.

Dagen efter drog kongen i procession med kronen, scepteret og rigsæblet foran sig til Vor Frue Kirke for at overvære messen. Hans unge dronning har tilsyneladende ikke været med, men hun var rask nok til at deltage i det efterfølgende festmåltid. Hun og kongen delte bord med deltagerne fra det tysk-romerske kejsershof, og ved et andet bord havde enkedronningen og hendes datter plads sammen med bl.a. markgreve Kasimir, der som den eneste omtales som siddende på stol. Der blev kun serveret 15 retter, og v. d. Planitz bemærker tørt, at kun få af dem duede noget. Derefter førte kongen sin dronning til rådstuen, der lå til højre for

Blåtårn. Herfra overværede man ringridningen, der må være foregået på Slotspladsen, ind mod byen, og dagen sluttede med bal i rådstuen. Hvordan og hvornår den er sluttet for en 14-årig reconvalescent, i et fremmed land, med en fremmed mand og dronningeværdighed i tilgift melder historien ikke noget om.

Til pragtbryllup med Chr. IV som vært

Godt 100 år senere oplevede københavnernes den storslåede bryllupsfest, som Chr. IV afholdt for sin ældste søn, den udvalgte prins Christian² og hans tilkommende, prinsesse Magdalena Sibylla.

Brylluppet var fastsat til d. 15. oktober 1634, og forberedelserne var sat i system allerede året før. Således blev invitationerne sendt ud ved nytårstid, angiveligt fordi det spanske kongehus skulle inviteres, og vejen til Madrid var lang.

Kilderne til denne fyrstelige begivenhed er mange og detaljerede. Der er dokumenter fra kongens egen hånd, fra hofhusholdningen foruden en række samtidige beskrivelser. Den berømteste er skrevet af franskmændet Charles Ogier.³ Han deltog som 1. sekretær hos den fremtrædende diplomat, Claude de Mesmes, i dennes rejse i Norden, der indledtes med herrernes overværelse af det kongelige bryllup.

Gæsterne indfandt sig i god tid, således kom den franske delegation allerede den 14. august. De fornemste gesandter blev indkvarteret i slottets øverste gemakker, der var de roligste, resten blev anbragt rundt omkring i byen.

Chr. IV havde købt flot ind. Der var indforskrevet enorme mængder af kød, fisk, grøntsager, frugt og udenlandske delikatesser og krydderier. Vinregningen beløb sig til mere end 100.000 daler, og regningen på dansk og udenlandsk øl var endnu større. Til fremstilling af de skulpturelle skueretter, der skulle fryde de deltagendes øjne, mens de læskede gæsterne, var indrettet et særligt lokale.

Selve bryllupsdagen blev indledt med gudstjeneste i Slotskirken. Derefter slog Chr. IV 12 adelsmænd til riddere af elefanten, og ved middagstid begav de mandlige gæster sig fra slottets forhal ved siden af Blåtårn i procession over slotspladsen til »den anden del af kongeborgen«, sandsynligvis til den gamle riddersal, der til lejligheden var draperet, »draget« som det hed, med kostbare gobe-

Den udvalgte prins Christian og Magdalene Sibylle. Prinsen blev født 1603 og »udvalgt« til tronfølger 1608 af rigsråd og stænder. Forud for hans bryllup var der, som ved Christian II's bryllup, problemer på grund af hans forhold til andre kvinder. Han døde barnløs 1647 og nåede ikke at blive konge. Magdalene Sibylle, der var 16 år, da hun blev gift med prinsen, synes at have affundet sig med hans udsvævende liv. Hun blev gift igen 1652 med hertugen af Sachsen-Altenburg. Maleri af Karel van Mander 1641/1642, Frederiksborgmuseet.

liner og stoffer. Processionen blev iagttaget af højtstående københavnske borgere, der havde fået lov til at være til stede som tilskuere. De danske damer var allerede bænket på tribuner og galierier inde i selve salen.

Selve vielsen skulle foregå inde i salen, under en tronhimmel, rejst over en brudeseng. De fornemste gæster, rigsråderne og brudeparrets slægtninge, blev opstillet i firkant omkring tronhimlen, og vielsen blev foretaget af professor theologiae ved Sorø Academi, Christianus Matthiæ. Så besteg de nygifte brudesengen, og efter en række ceremonielle taler blev der budt vin og konfekt om, mens kanonsalutter fra slottet og voldene fik svar fra den kongelige flådes skibe på Rheden.

Først kl. 6 blev de formodentlig dygtigt sultne gæster med pauker og trompeter kaldt til taffel ved eet langt opdækket bord, hvor der bl.a. stod »tre store pragtfulde opsatser, som man kalder skueretter«. Man må håbe, synet har frydet de franske delegater, for ifølge Ogier faldt maden ikke i deres smag.

Det siger ikke så lidt om datidens indviklede etikettehensyn, at kongen, p.g.a. rangstridigheder blandt gesandterne, undlod at deltage i dette taffel. Men brudeparret var der og sad til højboards ved den ene bordende, med den tyske kejsers gesandt på den ene side og den franske udsending på den anden. Først derefter kom brudens mor, hendes søster og brudgommens broder, prins Frederik, den senere Frederik III.

Tre mundskænke, der rådede over en større samling af »alle slags bægre, pokaler og drikkekar«, sørgede for, at gæsterne fik noget at drikke, ublandet vin, vin med smeltet sukker, eller f.eks. »blandet vin«, d.v.s. en blanding af forskellige vine. Under stor højtidelighed blev der igen og igen udbragt ceremonielle skåler, ledsaget af kanonsalutter og fanfarer fra trompeter og pauker. Desuden var der musikunderholdning på fløjter, strengeinstrumenter og orgel og nu og da en vovet vise. Der var stadig tilskuere til stede, formentlig de førnævnte højtstående borgere og folk fra lavadelen; de havde mulighed for at få noget at drikke og bidrog med megen larm til festlighedernes højnelse.

Man sad til bords i 6 timer, og efter en kort pause var der bryllupsdans i Riddersalen, »til trompeters og paukers klang«. Drikkeriet fortsatte, og Ogier beskriver, hvor berusede selv de fornemste gæster blev. Det har tilsyneladende hverken været ualmindeligt eller flovt ved nordiske hoffester, at gæsterne brækkede sig endnu inden, de var nået ud af salen. Bryllupsdagens afslutning markeredes af et stort fyrværkeri.

Bryllupsdagen indledtes med, at kongen slog otte mænd til ordensriddere i de fornemste gæsters nærvær. Her som i andre festligheder synes kvinderne at have indtaget en tilbagetrukket plads. Nogle få kvinder ses øverst til venstre i en loge for sig. Stik af Simon de Pas, udgivet 1635, Det kgl. Bibliotek.

Næste dag fortsatte festen efter nogenlunde samme recept. I stedet for vielsen var det kirkelige højdepunkt velsignelsen af brudeparret, der derefter fik gaverne overrakt i fuld offentlighed. Og så fortsatte festlighederne gennem et par uger. Der var maskebal, blev givet balletter og komedier, selskaber i Kongens Have og forskellige turneringer mellem de kongelige på den ene side og adelsmænd på den anden. Et højdepunkt var en ringridningsdyst på Amagertorv, altså midt i byens hjerte. Her optrådte ialt 18 såkaldte inventioner med deltagelse af hof- og adelsfolk. Hver invention var et helt optog for sig, båret frem højt over alt folket på smykkede vogne. De udklædte deltagere symboliserede kendte skikkelser fra f.eks. den klassiske mytologi, og hensigten var at skabe sindbilleder på monarkiet som den ideelle styreform, grundlaget for al jordisk harmoni.

Byens borgere havde således rig lejlighed til at betragte de stor-

slåede festligheder, der foregik på byens torve og pladser. Til en vis grad var de også gæster, for der foregik i hele perioden offentlig bespisning og fri udskænking af øl på byens torve.

Borgerlige københavner-bryllupper i 1500-tallet

Ægteskabet blev formentlig tidligt i middelalderen et kirkeligt anliggende. Den katolske kirke betragtede vielsen som et sakramente og ægteskabet som uopløseligt, dog må man bemærke, at vielsen ikke nødvendigvis krævede kirkens medvirken. Det var tilstrækkeligt, at mand og kvinde erklærede sig for ægtefæller med øjeblikkelig virkning, så forelå der et i princippet uopløseligt ægteskab, også selvom det ikke fuldbyrdedes ved samleje. Fra kirkens side blev det imidlertid ønskeligt, at ikke blot vielsen, men selve ægteskabet kom under gejstlig jurisdiktion, og i løbet af middelalderen blev det almindeligt, at vielsen foregik foran kirkedøren, hvorefter brudeparret overværede messen inde i kirken. Ægteskab uden kirkelig vielse var dog stadig tilladt også efter Reformationen.⁴

For alle, såvel høj som lav, var brylluppet formentlig den højtid, der blev fejret med størst festivitas, hvortil der blev inviteret flest gæster, serveret de flotteste menuer og udskænket den største mængde drikkevarer. Det var kort sagt den begivenhed, der opfordrede til de vildeste ekcesser. Kirken blandede sig normalt ikke i den profane del af festen. Det understreges således af biskop Peder i 1275, i en periode, hvor kirke og øvrighed var een og samme juridiske person, at de københavnske borgere, såvel som borgere i Lund og Ribe, selv havde ret til at fastlægge bryllupsomkostningerne. De store kongelige fester, som Københavns indvånere allerede fra 1400-tallet havde haft mulighed for at overvære, har givet dem mange ideer og formentlig været medvirkende til, at festlighedernes standard blev hævet.

Middelalderens købstadshuse var små, og det var derfor et problem af afholde en stor fest med mange gæster. En løsning var en udendørs fest, og det kan være en af grundene til, at de fleste bryllupper fandt sted om sommeren. Festen kunne dog holdes på Rådhuset eller »paa Kompagniet«, d.v.s. Det danske Kompagnie, en sammenslutning af handelsmænd, der var blevet oprettet før 1443,⁵ og som havde sit kompagnihus i Kompagnistræde, der

Bryllup i 1640rne. Stik fra Honoré d'Urfé: *Dend hyrdinde Astrea*, II, 1648. Det kgl. Bibliotek.

hvor nr. 14 i dag ligger.⁶ Mangelen på egnede lokaler har måske været årsag til en bestemmelse, der kom med Købstadsretten i 1294. Heri begrænser biskop Johannes Krag antallet af gæster til 30 personer, og det understreges, at ingen måtte dække til flere end 30 brikker, dvs. kuverter, og servere mere end fem retter mad til et bryllup. Desuden skulle der betales en afgift på 4 skilling for hvert fad, d.v.s. ret, der blev serveret pr. dag. Undtagelsen fra reglen var, hvis der var gejstlige blandt gæsterne! Men bestemmelsen er tydeligvis et forsøg på at begrænse forbruget af mad samt det antal dage, som festen varede. Blandt adel og rige borgere bredte festlighederne sig ikke sjældent over en hel uge.

Reformationen var signalet til en stadig stærkere kontrol med borgernes adfærd i alle livets forhold. For første gang søgtes således også bryllupper reguleret over hele riget gennem kongelige forordninger, der i løbet af 1500-tallet blev stadig strengere og

mere detaillerede. Ikke desto mindre har det tilsyneladende knebet med at få folk til at begrænse festlighederne. Den foretagsomme statholder, Christoffer Valkendorff, fandt ved sin tiltrædelse i 1579 situationen i København så alvorlig, at han samme år beordrede byens borgmestre og råd til at udstede en vedtægt om bryllupper, der blev forkyndt for den menige almue fra Rådhuset d. 20. november.⁷

I en senere skrivelse om Valkendorffs fortjenester, affattet mellem 1581–84, beskrives,⁸ hvorledes byens rige borgere holdt store festmåltider med pragt og pral, og at dette havde haft afsmittende virkning på de fattige, der var begyndt at leve over evne.⁹ Valkendorff bestemte derfor, at vin kun måtte serveres til de fornemste bryllupper, alle andre måtte nøje sig med dansk og tysk øl. Denne bestemmelse findes ikke i byens vedtægt, men kendes kun fra beskrivelsen her.

Vedtægten fra 1579 sagde, at kongens forordninger havde været uden virkning, hvorfor man indførte straf for brud på reglerne. Det væsentligste nye i forhold til de middelalderlige bestemmelser var, at man nu klart skelnede mellem byens sociale klasser. Kun borgmestre, rådmænd og købmænd, borgerskabets absolutte spidser, måtte invitere 24 par med børn samt 12 unge mænd, der skulle følge brud og brudgom til kirke. En embedsmand måtte invitere 12 par med børn samt 6 unge mænd. M.h.t. festmåltidet skulle dette afholdes i hjemmet, men det fine borgerskab kunne desuden byde til dans på Kompagniet eller på Rådhuset søndag og mandag. Selve vielsen foregik om søndagen, men gildet har tilsyneladende været i fuld gang inden da, for FREDAGKOSTEN blev forbudt i vedtægten. Det var de inviterede kvinders sag at sørge for DRAGNINGEN, d.v.s. dekoration af hjemmet, hvor især spisestue og brudekammer med brudeseng blev draget med gobeliner og fint klæde. Dette foregik i reglen om fredagen, og det er tilsyneladende blevet afsluttet med et fællesmåltid, som man altså fandt det nødvendigt at forbyde.

Men det har været fristende at tage hul på festlighederne allerede om fredagen, man må jo forestille sig, at mange kære gæster er kommet langvejs fra. Hvad bruden og de kvindelige deltagere har foretaget sig efter dragningen er ukendt, derimod var det skik, at brudgommen indbød de unge mænd fra brudefølget,

småsvendene, til bad og barbering hos bartskeereren om lørdagen. Disse renselsesprocesser har formentlig udviklet sig til lystige drikkelag, måske for lystige, for byens råd fandt det nødvendigt helt at forbyde dem. Meget tyder på, at myndighederne har fundet, at bryllupsfestlighederne var gået over gevind, havde udviklet sig til drikkeorgier over flere dage og ikke været til at styre. Vedtægtens sidste to paragraffer handler netop om ballade og slagsmål. Den beklage, at drengene, d.v.s. de tjenere, der skulle lyse deres herrer hjem, ofte var udstyret med sværd eller andre våben og ikke sjældent gerådede i slagsmål. Sidste paragraf forbyder ballade, råben og skrigen og går så vidt som til at straffe den, der sådan fest gør, med at den værste urostifter skulle miste sit hoved. Myndighedernes syn på sagen har været alvorligt.

Bryllupsvedtægterne blev sat op på en tavle i Rådhuset, så alle kunne have dem for øje. Iøvrigt melder kilderne intet om, hvorvidt Christoffer Valkendorff havde held til at begrænse udskejelserne, men det er interessant, at hans vedtægter blev udstedt ganske få år efter Frederik IIs bryllup i 1572, det første kongebryllup, som københavnernes oplevede efter Chr. IIs formæling med Elisabeth i 1515.

Vedtægter og forordninger i 1600-tallet

I 1610 udsendte byens borgmestre og råd en skærpet forordning, der, som det var karakteristisk for tiden, blandede sig i selv små detaljer.¹⁰ Det tilladte antal gæster var stadig det samme, men det blev nu fastslået, at bryllupsfestligheden kun måtte strække sig over to dage; derudover måtte intet gæstebud gives. Der blev endvidere nu truffet bestemmelser for de lavere befolkningslag. Den, der havde tjent det samme sted i mere end 4 år, kunne få lov at holde bryllup og invitere 12 par med. Det blev udtrykkelig sagt, at HVAD DE BEDER MINDRE ER DEM TIL ÆRE OG GAVN. Hvis tjenestefolk altså har kunnet nøjes med et mindre bryllup, var det kun godt, og under alle omstændigheder måtte deres fest ikke vare mere end een dag. For den, der ikke var i tjeneste, som var uden sold, som det hed, har det vel kunnet knibe at holde bryllup, og det var tilsyneladende blevet skik og brug at samle ind til begivenheden. I forordningen fra 1610 blev denne skik ganske enkelt forbudt, men sådanne folk fik ret til at invitere 6

par til at danne brudefølge til og fra kirke. Formentlig uden for-
tæring af nogen art.

Lørdagsgildet i bartskærerens hus var tilsyneladende ikke blevet afskaffet, for forordningen indskærpede, at det var forbudt. Der gives nøje anvisninger på, hvordan en brud måtte pyntes. Tjenestepigen måtte bære en perlesnor i håret som eneste pryd; bar hun guld eller andre smykker, skulle de gives til hospitalet. Borgerdøtre måtte pyntes alt efter stand, og brudestolen i kirken måtte ikke drages med andet end flamske hynder eller andre »tæcker« som en ærlig borger selv havde råd til at anskaffe. Hjemmets udsmykning skulle indskrænkes til dragning af vægge i et halvt klædes højde, og silke måtte kun benyttes til himlen over brudeparrets pladser ved bordet samt i brudekammeret. Følte nogen sig fristet til at stille sin rigdom til skue ved at drage med flamsk klæde eller silketøj i større målestok, så skulle stofferne efter brug tilfalde kongen og byen, hvorfor byfogeden skulle »lade beslaa, indtill det dennom fraløses«. ¹¹ Døgnets rytme var dengang en anden end i dag, men det har tilsyneladende været lige så svært at komme ud af fjerene dengang som nu, for det blev udtrykkelig nævnt, at brud og brudgom skulle møde i kirken til den fastsatte tid, nemlig kl. 5 om morgenen. ¹² Da holdtes den såkaldte froprædiken, som brudeparret skulle overvære, før de blev viet under højmessens, der tog sin begyndelse kl. 7½ og sluttede ved 10-tiden. Efter disse omfattende kirkelige handlinger kunne festen begynde med middag, som normalt blev indtaget mellem 10 og 12. Også på dette punkt går forordningen i detaljer og bestemmer, at måltidet, der maksimalt måtte bestå af 6 retter, først måtte begynde kl. 11 og skulle være afsluttet omkring kl. 3.

Det kan ikke forundre, at øvrigheden blandede sig i indtagelsen af stærke drikke. Chr. IV udsendte i 1621 en forordning om indskrænkning af brugen af vin, brændevin og andet stærkt ¹³ og fastslog heri, at de enkelte stænder måtte forbruge i forhold til den skat, de betalte. Borgmestre, rådmænd og købmænd, der betalte 2 mark eller derover i årlig skat, måtte udskænke 2 ammer vin til et bryllup, en bestemmelse, der dog faldt bort, hvis der blandt gæsterne var kongelige personer eller folk af adel – gejstlighedens privilegier var efter Reformationen gået over på andre hænder! – i så fald kunne der efter ansøgning gives tilladelse til

Dronning Dorotheas brudesmykke, som skænkedes til Københavns magistrat 1557 til brug for byens borgmester- og rådmandsdøtre, når de skulle stå brud. Foto, Københavns Bymuseum.

udskænkning af mere. Borgere, der betalte en mark i årlig skat måtte kun servere een amme og invitere halvt så mange gæster, og endelig måtte den, hvis skat var under en mark, nøje sig med at servere øl. Han har næppe haft råd til andet. Indskrænkningen får et lidt andet skær, når man får at vide, at en amme var ca. 150 l. Det mulige antal gæster til de bedst stillede borgeres fester var knap 80, så der har været beregnet omkring 4 l vin pr. deltager foruden store mængder øl.

Myndighedernes forsøg på at indskrænke borgernes luksusforbrug og dermed omfanget af deres bryllupsfester må have stået i en skærende kontrast til den virkelighed, som byens borgere var

vidne til ved hoffets fester. De mange gæster fra ind- og udland har fyldt godt i byen, og de har, med deres fornemme dragter og fremmede skikke fra de store europæiske hoffer, påvirket Københavns borgere, der kom dem på nært hold til private fester i ventetiden før selv brylluppets afholdelse. Det har været demoraliserende for borgerskabet at være underlagt stramme forordninger og samtidig se på hoffets og adelens tilsyneladende grænseløse forbrug. De mange begrænsende vedtægter og forordninger kan måske have været begrundet i forsøg på at indskrænke importen af dyre luksusvarer og dermed valutaforbruget. De har imidlertid været meningsløse i lyset af hoffets og adelens udskejelser og har vel også især skullet tjene til at cementere de sociale forskelle og få enhver til at kende sin plads i den hierarkiske samfundsstruktur.

LITTERATUR OG FORKORTELSER

- DKO. Dansk kulturhistorisk Opslagsværk, Erik Alstrup og Poul Erik Olsen (red.). Kbh. 1991.
Historisk Tidsskrift V. s. 460.
KD. Københavns Diplomatarium 1–8, Dr. O. Nielsen (red.), Kbh. 1872–1887.
KLNLM. Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder. Fra vikingetid til reformationstid. Kbh. 1956–1978.
Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske love IV.
Ogier. Charles Ogier: Det store danske bilager i Kjøbenhavn 1634. Memoirer og Breve, Julius Clausen og P. Fr. Rist (red.). Kbh. 1905–1927 (1969).
Planitz. Hans von Planitz: Efterretninger om Kong Christian 2dens Bilager og Kroningsceremonier. Journal for Politik, Natur- og Menneskekundskab. bd. 2. Kbh. 1794.
Reravius. Rasmus Hanssøn Reravius: Frederik den Andens . . . Kronings oc Brølups Historie, Kbh. 1576.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Planitz s. 52.
2. Reravius 1576.
3. Omstændighederne omkring festen er behandlet af udgiverne i indledningen til publikationen af Charles Ogiers beskrivelse af det store bilager. Oplysningerne om hændelserne i tiden før og under den store fest er hentet fra Ogiers beskrivelse. Ogier 1969.
4. KLNLM, bd. 20, sp. 481ff.
5. Kompagniets ældst kendte skrå er fra 1477, KD bd. VI, s. 155, men det omtales allerede i Christopher af Bayerns

- Stadsret fra 1443 og må altså have været en realitet allerede da.
6. Forfatteren Jan Møller har venligt gjort mig opmærksom på, at der endnu er en stump af det gamle kompagnihus og dets havemur bevaret i det sydvestligste hjørne af kælderens til Badstuestræde 18.
 7. Se f.eks. Chr. III's recesser af 1537, Kolderup-Rosenvinge: Gamle danske love IV, s. 180 og 195, og 1557, Historisk Tidsskrift V, s. 460.
 8. KD bd. 1, s. 473.
 9. KD bd. 1, s. 540.
 10. KD bd. 1, s. 584.
 11. KD bd. 1, s. 634. Udtrykket »beslå« betyder her beslaglægge. Byfogden skulle altså beslaglægge tekstilerne, og hvis ejerne ville have dem igen, måtte de betale for dem.
 12. Andre steder i landet var det almindeligt, at froprædiken startede kl. 7. DKO bd. 1 s. 296.
 13. KD bd. 1, s. 634.

Viet på Københavns Rådhus – om borgerlige vielser 1851–1922

Af Grethe Ilsøe

Lovgivningen

Da skræddersvend Christen Christiansen og Christine Marie Bruun 14. juli 1851 blev gift på (det daværende) Københavns Rådhus, var de det første par, der indgik et borgerligt ægteskab i København. Det gjorde de, fordi de var mormoner, og fordi en ny lov fra 13. april samme år tillod det.

Loven bestemte, at personer, der ikke tilhørte Folkekirken eller noget anerkendt trossamfund, samt par, der tilhørte forskellige trossamfund, kunne indgå fuldgyldigt ægteskab for den borgerlige øvrighed uden kirkelig vielse. De pågældende skulle indgive skriftlig begæring til øvrigheden på vielsesstedet, dvs. i København og på Frederiksberg til magistraten, i købstæderne til byfogden og på landet til herreds- eller birkefogden.

1851-loven var en naturlig konsekvens af den kun 2 år tidligere grundlovsikrede religionsfrihed. Initiativet kom fra grundtvigianeren, assessor N. M. Spandet, der i efteråret 1850 forelagde Folketinget et lovforslag om fuld religionsfrihed. Det gik bl.a. ud på, at enhver skulle kunne forlange borgerlig vielse, der skulle have ganske samme retskraft som den kirkelige. Forslaget fremkaldte en vældig debat og ikke mindre end 70 store protestadresser med præsterne i spidsen. På denne turbulente baggrund udarbejdede kultusminister J. N. Madvig det udkast, der med visse ændringer blev vedtaget i begge ting og kgl. stadfæstet 13. april 1851. Juridisk betegnes loven som en »nødcivilægteskabsordning« i tilfælde, hvor præsten ikke havde pligt til at vie parterne, og som sådan er den langt fra assessor Spandets vision om trosfrihed. I 1859 fremkom Fr. Barfod med et forslag i Folketinget, der i hoved-

Første borgerlige vielse i København. Skræddersvend Christen Christiansen og Christine Marie Bruun den 14. juli 1851. Borgerlig vielsesprotokol 1851–1875, Københavns Stadsarkiv.

CP
F.N. 1551
N:1099

Her 1851, d. 14de Jule affaldes fra Nysteds-
Raadets en Samfundsaftandning i Aftandning
af at Theodorica Christiane Christensen og
Christine Marie Brønn, som baa i Adelgade
N:231, 3de Sal og som begge een Madammas
af "Gode Epistle Kirke" af de sidste Dage
jællige faade indgjort det Majestætes
Bejving om at indgaae bægroligt Af-
skab.

Requisitoriet som nævnt, som forelagt
til Rens for at de i Raad af 13 April 1851
§ 435 befuldt af Theodorica Christensen
naar indlægges, følgende Aflytten.

1) Aflytten den kærelye Landbønderne
og Madam at disse som nævnte Aflytten
af Raad § 4 er kundgjort. Datum d. 23^{de}
Juni Maaned.

2) Aflytten om at Christiane Christensen er
født d. 7de October 1824, maaned d. 21^{de}
Maj 1825 og indføiret først Pindag efter
Kongl. 1839

3) om at Christiane Marie Brønn er
født d. 3de Februar 1825 og indføiret Pindag
som medt genidi 1840, første Aflytten ind-
føiret i sine forenede Skidsmaalbøger.

4) Aflytten fra Afværelse Krieger at Christiane
Marie Brønn som der efter nævnt
Madrination.

5) Aflytten af Met og Godepænder R. Pilesen, baaet
som Gammeltorv N:37 og Raadsmagere L. B.
Malling, Naagade N:196, som de som
Læstere indføres for at Indtænde første
ligt for Requisitionen af Kæbelig Forbindelse
og som Læstere og første som Raadsmænd
i Nysteds Raad indgaae disse medt Raadets
Rigtighed.

træk lignede Spandets, men som gik videre ved at omfatte indførelsen af obligatorisk borgerligt ægteskab. Forslaget gik i udvalg, men strandede, da kultusministeren ønskede at afvente udfaldet af det pågående komitéarbejde om vielse af fraskilte. Først ved ægteskabsloven af 30. juni 1922 blev vielsesformen endelig gjort betingelsesløs og valgfri.¹

Antal borgerlige vielser i København 1851–1922

I de mellemliggende mere end 70 år (1851–1922) blev der foretaget næsten 22.000 borgerlige vielser på Københavns Rådhus.² Det svarede til omkring 2/3 af samtlige borgerlige vielser i hele landet i det pågældende tidsrum. Til sammenligning blev ca. 180.000 par viet i København i samme periode (hele landet ca. 980.000). København var således ubestridt de borgerlige vielsers højborg.

1851:	6	1861:	5	1871:	9	1881:	37
1852:	5	1862:	4	1872:	18	1882:	39
1853:	2	1863:	13	1873:	10	1883:	36
1854:	2	1864:	10	1874:	17	1884:	81
1855:	5	1865:	11	1875:	22	1885:	93
1856:	7	1866:	8	1876:	13	1886:	161
1857:	6	1867:	15	1877:	20	1887:	254
1858:	10	1868:	15	1878:	17	1888:	304
1859:	12	1869:	12	1879:	17	1889:	223
1860:	9	1870:	15	1880:	20	1890:	238
	64	108		163		1466	
1891:	202	1901:	254	1911:	913	1921:	869
1892:	229	1902:	289	1912:	952	1922:	764
1893:	250	1903:	458	1913:	881		
1894:	273	1904:	459	1914:	914		
1895:	232	1905:	632	1915:	879		
1896:	208	1906:	702	1916:	944		
1897:	186	1907:	846	1917:	983		
1898:	181	1908:	874	1918:	1.072		
1899:	180	1909:	840	1919:	1.156		
1900:	234	1910:	872	1920:	1.151		
	2.175	6.226		9.845		1.633	

1851–1922 ialt 21680 borgerlige vielser

De første 30 år

Hvem var det så, der giftede sig borgerligt i København? I de første 30 år (1851–1880) var det ikke ret mange. 335 par i alt. Langt de fleste (235 par) tilhørte ikke-anerkendte trossamfund, således:

Evg.luth.

Bapt.	frikirke	Apost.	Mormoner	Metod.	Irving.	Kvækere	Øvrige
80	68	52	26	2	2	1	4

22 par tilhørte forskellige trossamfund. For 47 pars vedkommende var den ene medlem af Folkekirken, den anden af et andet trossamfund, heraf 25 af det mosaiske. Af 10 par var den ene medlem af Folkekirken, mens den anden var fritænker. 21 par var erklærede »fritænkere«. Af de i alt 670 personer, der indgik borgerligt ægteskab i de første 30 år, tilhørte således 561 et andet trossamfund, 57 var medlem af Folkekirken, og 52 var fritænkere.

Med undtagelse af de 25 mosaitter var medlemmerne af de forskellige trossamfund ikke uventet så godt som alle håndværkere (hovedsageligt svende), arbejdere og småhandlende, syersker og tjenestepiger, altså en nogenlunde homogen socialgruppe. Derimod forekommer det mere overraskende, at langt de fleste fritænkere også tilhørte denne socialgruppe. Af de 21 par, hvor begge var erklærede fritænkere, fordelte brudgommene sig på 3 håndværksmestre, 10 håndværkssvende, 3 arbejdere, 1 sømand, 1 politibetjent, 1 landmåler, 1 praktiserende læge og 1 invalid.

Det første borgerligt viede fritænkerpar, der med nogen ret kan karakteriseres som »intellektuelt« var landmåler og medlem af Folketinget for Venstre (1858–64 og 1866–68) Carl Reinholdt Jensen og Wilhelmine Mathilde Jensen. Han var født i Nakskov 1827, hvor hans far var garver. Hun var malermesterdatter, født i København 1836. De blev viet 19. oktober 1859. Revisor E. Clausen og docent i matematik T. Kolling var forlovere. Derefter varede det 20 år, før det næste intellektuelle fritænkerpar mødte frem. Det var praktiserende læge Gilbert Lauri Jespersen, præstesøn, født 1851 i Astrup ved Århus, og Anna Marie Bruun, landmandsdatter, født 1849 i Saxild ved Odder. Den borgerlige vielse blev foretaget 27. oktober 1879. Som forlovere optrådte cand. mag. et polit. H. Westergaard³ og overretssagfører J. L. Busch.

Vielse af fraskilte

Det krævede kgl. tilladelse for fraskilte at indgå nyt ægteskab. Men selv om de juridiske formaliteter var i orden, var vielse af fraskilte et stort problem i kirkelige kredse. Mange præster ønskede af samvittighedsgrunde at være fritaget for at medvirke. 1857 forsøgte Kultusministeriet at løse konflikten mellem loven og præsternes samvittighed ved at tillade fraskilte vielse efter et modificeret vielsesritual. 1858 tillod man ritualer i »analogi« hermed.⁴ Trods nedsettelsen af en hel komité i 1859 kom man reelt ingen vegne i sagen. Heller ikke for den 23 mand store Kirkekommission af 1868 lykkedes det at løse vielsesproblemet for fraskilte medlemmer af Folkekirken. Nogle kommissionsmedlemmer ville »skåne« præsterne og lade fraskilte borgerligt vie uden at udtræde af Folkekirken. Andre ville lade vielsen være borgerlig, men hjemme hos præsten (uden ornat). Flere ville lade »den uskyldige part« få kirkelig vielse. Nogle få ønskede almindelig borgerlig vielse. Enighed blev der ikke. Flertallet endte med at foreslå fraskilte enten borgerligt viet eller ved en dertil villig præst. Præstens ret til at sige nej blev meget stærkt understreget. Kommissionsarbejdet førte ikke til lovændringer. Slingrekursen m.h.t. vielse af fraskilte fortsatte. Det er på denne baggrund bemærkelsesværdigt, at der først så sent som i 1882 optræder fraskilte blandt de borgerligt viede i København.

Den første er »Fraskilt Hustru« Karoline Hansen f. Nielsen, der 21. august 1882 blev viet til arbejdsmand Christen Hansen. Som den fjerde i rækken møder man 3. april 1884 »fraskilt Hustru Bertha Amalie Müller, f. Alver, af Christiania«, der blev borgerligt viet til ungarl, cand. phil. Asbjørn Oluf Erik Skram. Grosserer C. E. Rothe og fuldmægtig, cand. jur. J. H. B. With var forlovere. Iøvrigt var Erik og Amalie Skram et af de første »kendte« par blandt de borgerligt viede.⁵

Borgerlig vielse af cand.phil. Asbjørn Oluf Erik Skram og fraskilt Bertha Amalie Müller, f. Alver den 3. april 1884. Borgerlig vielsesprotokol 1875–1884, Københavns Stadsarkiv.

Nr 15.
7. 10. 455.

Aar 1884 den 3^e April foretoges på Københavns Rådskive en Forghedsbehandling i Anledning af, at Ungkarl, Cand. phil. Abjörn Oluf Erik Skram ^{hustru} og fraskilt Kvindes Bertha Annelie Müller, født ^{af Skram} Alven, der ikke høre til noget her i Landet anerkjendte Forssamfund, begge henaf Staden, havde indgjort Andragende om at måtte indgå borgerligt Egetskab. Andragerne, der vare modte, havde godbyrds at opfylde de i Lov af 13 April 1851 § 4 og 5 ommeldte Betingelser, idet følgende Bevisligheder vare tilgodebragte:

1. Attest om, at fornævnte Tidsglasning har fundet Sted d. 6 Marts 1884 ved Christiania Byret samt om, at nævnt Forbud mod Egetskabet er nedlagt indtil 27 Marts 1884;
2. Attest, hvorefter Abjörn Oluf Erik Skram er født i København d. 10 Marts 1847 og døbt d. 13 Juli s.d.;
3. Attest om, at han ikke har nydt Understøttelse af Københavns Fattigvæsen i de sidste 5 Aar;
4. Attest, hvorefter Bertha Annelie Alven er født i Bergen d. 22 August 1847, døbt 27 Sept. s.d. og konfirmeret d. 12 April 1863;
5. Attest, hvorefter hendes Egetskab med Høllejer B. Schüller ophæves og hvorefter hun vinder Ret til at indgå nyt og andet Egetskab;
6. Forloverattest, udstedt af Grosserer C. & Rothe og Cand. jur., Sidsmeester J. H. W. Kihl. —

Vielsesritualet

Den borgerlige vielsesformular blev i 1851 udformet af J. N. Madvig personligt og er for sin tid forbløffende enkel og holdt i en ganske nøgtern stil. Nok så bemærkelsesværdigt og betydningsfuldt er imidlertid den opfattelse af ligeværdighed mellem kønnene, som kommer til udtryk i det Madvigske ritual: » . . . Det påligger mig som dette Steds Øvrighed af minde Dem om Betydningen og Vigtigheden af den Forbindelse, som De nu står i Begreb med at indgå. Det Løfte, De her skulle give hinanden indeholder et uigenkaldeligt Tilsagn om Kærlighed, Troskab, gensidig Hjælp og Bistand gennem hele Livet, i alle dets Forhold, under alle Omskiftninger; dertil forpligter De Dem i denne Stund og kalder Øvrigheden til Vidne derpå. Agtelse for dette Løftes Hellighed er Betingelsen for Familiernes Lykke og Tilfredshed og Grundvolden for den sædelige Orden; Overtrædelse deraf vil undergrave Deres Livs Fred og Deres Samvittigheds Ro, om den end ikke altid medfører Ansvar efter den borgerlige Lov. I det Håb og den Forudsætning, at De begge vel har overvejet dette, og er kommet hid med det faste Fortsæt af holde det Løfte, De aflægger, og at leve med hinanden som det sømmer sig rette Ægtefolk, i Kærlighed, Endrægtighed og Ærbarhed, tilsiger Øvrigheden Dem i Statens Navn alle de Rettigheder, der følger med et lovligt Ægteskab, men pålægger Dem tillige alle de Forpligtelser, som Ægtefolk har imod hinanden indbyrdes og imod Andre, og indskærper Dem alvorligt Opfyldelsen af disse Forpligtelser . . . «.⁶

Den borgerlige vielsesformular stod i en skarp modsætning til samtidens kirkelige vielsesritual, der ikke alene indlagde en gammeltestamentlig forbandelse over kvinden, men også med Paulus gjorde manden til hendes hoved og pålagde hende at være ham underdanig i alle ting, for derefter med Salomons ord at konkludere: »Hvo som får en Hustru, han får en god Ting og annammer af Herren Velbehagelighed«. ⁷

Pauline Worm og Johanne Meyer

Den første kvinde, der offentligt reagerede mod det kirkelige vielsesritual var præstedatteren Pauline Worm, der 1878 i Dansk Kirketidende kaldte det »grufuldt« og »uhyggeligt« og »Et Aag for Kvindens Samvittighed«. ⁸ Pauline Worm vandt imidlertid ikke

Kultusminister
J. N. Madvig (1804–1886).
Foto, Det kgl. Bibliotek.

gehør. Bedre gik det for Johanne Meyer, der 17 år senere, i 1895 skrev en pamflet om »Borgerlig Vielse og Bruderitualet«, udgivet af Kvindelig Fremskridtsforening.⁹ Hun forudså her, at der med den »moderne Kvindebevægelse« ville rejses protest mod det gamle vielsesritual: »Nogen stærk ydre Bevægelse spores ikke, men der går en stille Understrøm af Harme igennem de tænkende religiøse Kvinder mod det ukristelige og umenneskelige Bruderitualet, hvilken Bevægelse mødes med den moderne Kulturbevægelse i Arbejderstanden. Rimeligvis vil det ikke vare længe, før den munder ud i en stærk Flod, der vil bortskylle alle Betænke-

ligheder over for borgerlig Vielse som en obligatorisk Akt, hos Folket i sin Helhed.« Johanne Meyer var en stærk fortaler for borgerlig vielse. Allerede 10 år tidligere agiterede hun for den i Social-Demokraten, hvor hun netop var blevet medarbejder. Det skete bl.a. i en 3-spaltet artikel 14. maj 1885, der udover en række politiske og menneskelige betragtninger indeholdt en praktisk vejledning i proceduren for borgerlig vielse, især hvilke attester, der skulle præsteres, og hvor og hvordan de skulle indhentes. Samme konkrete belæring gentog hun i pamfletten. Her omtalte hun også artiklerne fra 1885, som hun mente var medvirkende til det voksende antal borgerlige vielser i København i de nærmest følgende år.

1860 - 1880 - 1900 - 1920

Hvorom alting er, steg antallet så meget, at man fra 1887 fandt det påkrævet at rationalisere procedurerne ved at indføre fortrykte skemaer i de borgerlige ægteskabsbøger i København. Samtidig ændrede forholdet sig imellem antallet af medlemmer af trosamfund og antallet af fritænkere blandt de borgerligt viede, således som det fremgår af efterfølgende status i 1860, 1880, 1900 og 1920:

	1860	1880	1900	1920
Baptister	3	1	11	4
Evang.luth.	5	1		2
Apost.		3	6	
Mormoner		1		
Andre trossamf.			3	
Bl. trossamf.		1		4
Folkek./mosaisk		7	7	19
Folkek./andre trossamf.		2	13	52
Folkek./fritænker		3	171	1064
Trossamf./fritænker			16	3
Fritænkere	1	1	7	2
I alt	9 par	20 par	234 par	1150 par

Mændene

Tallene viser tydeligt, at det helt frem til 1920 var en undtagelse, at begge parter ved en borgerlig vielse var fritænkere. For at blive borgerligt viet skulle jo imidlertid mindst den ene af brudefol-

Pauline Frederikke
Worm (1825–1883). Foto,
Det kgl. Bibliotek.

kene stå uden for Folkekirken. Det var i reglen manden, når det ikke drejede sig om andre trosbekendere, men om fritænkere. Mønstret er helt klart i hvert fald fra 1900. Af de 171 par i 1900, hvoraf den ene var fritænkere, var det i 156 tilfælde manden, i 15 tilfælde kvinden. I 1920 fordelte de 1.064 par sig således, at det i 995 tilfælde var manden, i 69 tilfælde kvinden, der var fritænkere.

Det giver anledning til den ikke overraskende slutning, at det var mændene, der som politisk bevidstgjorte socialister udgjorde det store flertal blandt brudgommene, suppleret med et lille antal intellektuelle.¹⁰ Det kunne være interessant, men uden for denne artikels rammer, at undersøge i hvor høj grad de borgerligt viede mandlige fritænkere var socialistiske partimedlemmer.¹¹

Kvinderne

Det var et fåtal af kvinderne blandt de borgerligt viede, der helt frem til 1920 stod uden for Folkekirken (med mindre de tilhørte et andet trossamfund). Kort sagt, der var få kvindelige fritænkere. Det var altså ikke gået som Johanne Meyer havde spået i 1895, at den »moderne KVINDEbevægelse« havde medvirket væsentligt til udbredelsen af den borgerlige vielse. Det havde derimod den MANDLIGE arbejderbevægelse.

Det ser ud som om Johanne Meyer langt snarere ramte plet, da hun 1885 i sin nævnte artikel i Social-Demokraten beskrev kvindernes daværende holdning, som skulle vise sig mere permanent end hun forudså i pamfletten ti år senere. Hun skrev: » . . . Hvad der til Dels bevirker, at mange ikke griber Lejligheden til at give deres religiøse Meninger tilkende ad de her påviste Veje (dvs. udtrædelse af Folkekirken), er enten en mindre tilgivelig Slendrian eller også Ukendskab til de Formaliteter, man herved har at iagttage. Men Størsteparten af Skylden tør vistnok uden Overdrivelse lægges på den KVINDELIGE parts Skuldre. Den Modstand, der i Reglen ydes fra denne Side mod den borgerlige Vielse, er i de fleste Tilfælde saa bestemt og uimodstaaelig, at det »stærke« Køn efter en kort eller slet ingen Kamp lader sig overvinde og Trods alle sine Uoverensstemmelser med Præsternes Dogmer villigt føre indenfor Kirkens Porte. Man kan ikke undre sig over, at den unge Kvinde, der fra Barn af i Skolen er fyldt med religiøse Ideer, hun i den Alder selvfølgelig ikke har Evner til at kunne bedømme Værdien af, og senere som Tjenestepige, Sypige eller Fabriksarbejderske hverken har Tid eller Lejlighed til, saaledes som i Reglen den mandlige Arbejder, ved Læsning eller Undervisning at udvide sin aandelige Horisont – man kunde ikke undre sig over at hun, med den Kvinden egen Higen efter det mystiske, overnaturlige, uforklarlige, hænger fast ved de hende i Barnealderen indprentede dejlige, vidunderligt klingende Mirakel-Legender. Og det er naturligvis heller ikke min Mening, at Manden i slige Spørgsmaal skal træde befalende op og sige: »Jeg VIL, og MIN Vilje er den afgørende!«; men han skal saa vidt det staar i hans Magt, forklare og anskueliggøre sine Meninger og Ideer for hende, at hun efterhaanden, lidt efter lidt bliver bragt til at indse på hvilket sundt og godt Grundlag de hviler . . . «.¹²

Johanne Marie Abrahamine Meyer (1838–1915) siddende i profil. Udsnit af Marie Luplaus maleri i Folketinget: »Fra Kvindevalgrets Kampens Tid«. Foto, Det kgl. Bibliotek.

De fraskilte

Gruppen af fraskilte, der blev borgerligt viet, var voksende i perioden mellem 1900 og 1920. Mens der i 1900 var 15 fraskilte mænd (heraf 14 fritænkere) og 4 fraskilte kvinder (alle medlemmer af Folkekirken) blandt de borgerligt viede personer, var tallene i 1920 henholdsvis 113 fraskilte mænd (heraf 107 fritænkere) og 61 fraskilte kvinder (heraf 23 fritænkere). Det bemærkes, at 37 af

de øvrige 38 fraskilte kvinder var medlem af Folkekirken, og at det var deres ikke-fraskilte tilkommende mand, der tegnede sig som fritænker ved den borgerlige vielse. En af de fraskilte kvinder var medlem af Mosaisk Trossamfund.

En ny ægteskabslov

Efter Verdenskrigen var der et erkendt behov for en række ændringer i det bestående samfund, herunder af den nu helt forældede ægteskabslovgivning. På Rigsdagen arbejdede man fra 1922 med forslag til ny ægteskabslov. I det Folketingsudvalg, der behandlede sagen, var 3 ud af 15 medlemmer kvinder. Det var cand. mag. Elna Munch (radikal), overretssagfører Mathilde Malling Hauschultz (konservativ) og formand for Det kvindelige Bryggeriarbejderforbund Helga Larsen (socialdemokrat). De var alle tre gift, den ene borgerligt viet (Munch), de andre to kirkeligt (Hauschultz og Larsen).¹³ I spørgsmålet om borgerlig vielse delte de sig, således at Hauschultz som flertallet gik ind for valgfri (fakultativ) løsning, mens Munch og Larsen med mindretallet ønskede tvungen (obligatorisk) borgerlig vielse. Udvalgets betænkning blev afgivet 30. maj 1922.¹⁴ Nøjagtig en måned senere, 30. juni, kunne »Lov om Ægteskabs Indgåelse og Opløsning« stadfæstes af kongen til ikrafttræden 1. januar 1923. Om borgerlig vielse hedder det:

§ 28: Ægteskab stiftes enten ved kirkelig eller borgerlig vielse (altså fakultativ borgerlig vielse).

§ 31: Adgang til at blive borgerlig viet står åben for alle, uanset om betingelserne for kirkelig vielse er til stede eller ikke.

§ 32: Borgerlig vielse foretages i København af magistraten, i købstæderne og på Frederiksberg af borgmesteren og i landsognene af sognefogden eller den af amtet i h.t. § 20 valgte person (særlige omstændigheder) De nævnte myndigheder er pligtige at udføre vielse og dermed forbundne forretninger for dem, der ønsker det, uden hensyn til, om nogen af brudefolkene er bosat indenfor den pågældende myndigheds område eller ej.

Bryllupssalen på Københavns Rådhus blev taget i brug 1924. Vægdekorationen er udført af Joakim Skovgaard 1930–1933, mens møblerne er tegnet af Kaare Klint. Gengivet efter Sigurd Thorsen (red.): Professor Joakim Skovgaards bryllupssal i professor Martin Nyrops rådhus, Udg. Københavns Magistrat ca. 1960.

Den nye lov løste dog ikke alle vielsesproblemer. Det fremgår af § 30, hvor der om kirkelig vielse bl.a. står: »En præst i Folkekirken er kun pligtig at foretage en kirkelig vielse, såfremt begge brudefolkene hører til Folkekirken, og en af dem derhos er medlem af hans menighed. Præsten kan dog nægte at vie en fraskilt. Mener han i øvrigt af religiøse grunde ikke at kunne eller burde foretage vielse, skal han forelægge biskoppen sagen . . .«. Fraskilte var således fortsat en prøvelse for den præstelige samvittighed – og dermed som hidtil i realiteten henvist til borgerlig vielse. Derimod var det ikke længere en nødvendighed, at mindst en af parterne var udmeldt af Folkekirken, hvis fraskilte skulle borgerligt vies.¹⁵

Loven blev fulgt op af en anordning af 17. november 1922 om

fremgangsmåden ved borgerlig vielse og om ægteskabsbogens førelse m.m. I anordningens § 4 citeredes vielsesformularen. Det var den Madvig'ske, endda til punkt og prikke, der således viste sig særdeles levedygtig. § 5 bestemte, at der føres en ægteskabsbog og et duplikat af denne. Herved havde den borgerlige vielse også m.h.t. protokollering opnået samme status som den kirkelige (jf. den dobbelte kirkebogsføring siden 1812: hovedbog – kontrabog). Som noget nyt indførte § 8, at både brudefolkene og de ved vielsen fungerende vidner skulle underskrive vielsesindførslen i ægteskabsbogen, hvor hidtil kun øvrigheden havde underskrevet. Dette til forskel fra ægteskabsindførslen i kirkebogen, der ikke underskrives. Selvklart for at højtideliggøre den borgerlige vielse, kunne iflg. § 3 vedkommende kommunalbestyrelse bestemme, at den øvrighedsperson, der foretog vielse, under handlingen skulle være iført en sort kappe, hvis udstyrelse forinden var godkendt af overøvrigheden. Vedkommende kommunale kasse skulle udrede udgifterne til kappens anskaffelse. I København tøvede Borgerrepræsentationen i øvrigt – til borgmester Kapers store fortrydelse – med at bevilge en giftefogedkappe.¹⁶

Samme borgmester Kaper foretog 2. januar 1923 (uden kappe) den første borgerlige vielse i København efter den nye lov. Brudefolkene var cand. phil. Thorkild Høst og Eli Stallknecht. Det var da 71 år og 6 måneder siden overpræsidenten viede Christine Marie Bruun til skræddersvend Christen Christiansen. Det borgerlige ægteskab var nu ikke længere en »nødcivilordning«!¹⁷

Dokumentation og fremgangsmåde ved borgerlig vielse

Dokumentationskravene ved henholdsvis kirkelig og borgerlig vielse 1851–1922 var for størsteparten identiske. Det drejede sig om følgende:

- attester for parternes dåb og konfirmation
- samtykke fra kvindens forældre eller værge, hvis hun ikke var fyldt 25 år

God Tro?

- Je sku' spørre, om de æ her, man ka' faa baareli Vielse?
- Ja, hvis De har Dokumenterne i Orden? — Men, hvorfor vil De nu vies borgerlig?
- Jo, for min Kærreste si'er, de' æ saa billi!
- Ja, men er De nu f. Ex. af forskjellig Trosbekjendelse?
- Ja, hvad de' angaar, saa æ jej nu rægti nok, men Jensen, han æ Sjoselist!

- attest for at manden ikke havde oppebåret urefunderet fattig-hjælp de sidste 5 år
- forlovererklæringer
- tinglysningsattest
- enker/enkemænd skulle præstere skifteattest
- fraskilte skulle præstere skilsmisdom eller -bevilling, der hjemlede pågældende ret til at indgå nyt ægteskab, eller særskilt bevilling til at indgå nyt ægteskab.

Ved borgerlig vielse krævedes desuden bevis for mindst en af parternes udtrædelse af Folkekirken og/eller attest for, at mindst en af parterne var indtrådt i et trossamfund.

Dertil kom en erklæring fra parterne om, i hvilken tro børnene af deres ægteskab skulle opdrages. Erklæringen skulle indføres i den borgerlige vielsesprotokol. Børnene skulle i ethvert tilfælde opdrages i en trosbekendelse, til hvilken én af forældrene hørte, eller i Folkekirkens tro. Ved Justitsministeriets skrivelse af 21. maj 1881 blev det imidlertid fastslået, at denne bestemmelse fra 1851-loven ikke var »anvendelig på børnene af borgerligt ægteskab mellem 2 personer, der erklærer at være fritænkere«.

I København varetoges administrationen i forbindelse med indgåelse af borgerligt ægteskab af Magistratens 1. afdeling. Sagerne om borgerlig vielse blev indført i referatprotokollen. Herudover førtes en egentlig borgerlig vielsesprotokol, påbegyndt 14. juli 1851. De borgerlige vielsesprotokoller i København 1851–1922 omfatter i alt 41 bind. Hertil kommer 6 bind navneregistre. Fra 1887 førtes vielsesprotokollen på skematiseret papir. Bilagene til vielsesprotokollerne er ikke bevaret.

Indtil udgangen af 1902 fandt den borgerlige vielse sted i magistratens forsamlingsaal på Råd- og Domhuset på Nytorv, hvor overpræsidenten i overværelse af den samlede magistrat oplæste vielsesformularen og erklærede ægteskabet for lovformeligt indgået. Borgerlig vielse foretoges almindeligvis om mandagen, hvor magistraten holdt sit faste møde.¹⁸ Men efterhånden som antallet af borgerlige vielser steg, foretoges de også på andre søgnedage. Fra 1920 (vedtægt af 31. marts) var borgmesteren for magistratens 1. afdeling giftefoged. Fra 1903 foregik den borgerlige vielse på det nuværende Københavns Rådhus.¹⁹

NOTER OG HENVISNINGER

1. H. J. H. *Glædesmark*: Kirkeforfatningsspørgsmålet i Danmark indtil 1874 (1948), s. 482. Povl Bagge: *Levned og politisk virksomhed* (Johan Nicolai Madvig. Et mindeskrift. I, 1955), s. 143, *Den danske Kirkes Historie VII* (P. G. Lindhardt, 1957), s. 23f. Jens Ulf Jørgensen: *Ægteskabsindgåelse* (Dansk kulturhistorisk Opslagsværk II, 1991) s. 965.
2. Protokoller over borgerlige vielser i København 1851–1922: 41 bd. Register 1851–1922: 6 bd. (Københavns Stadsarkiv).
3. Det er bemærkelsesværdigt, at den senere så kendte statistiker og nationaløkonom, Harald Westergaard, der bl.a. var aktiv i kristeligt organisationsarbejde, var forlover ved en borgerlig vielse af to fritænkere.
4. Det modificerede vielsesritual for fraskilte stammede fra det forslag til brudevielsesritual, som J. P. Mynster udarbejdede i 1839, men som fremkaldte en sådan debat i teologiske kredse og modstand fra især Grundtvig, at det ikke blev autoriseret. De nævnte »analogier« gik temmelig vidt; bl.a. forfattede P. C. Kierkegaard et ritual, der indledte med en hvas domsprædiken og formaning til anger og omvendelse. (P. G. Lindhardt i *Den danske Kirkes Historie VII* (1958), s. 74).
5. Et andet kendt par blandt de tidligt borgerligt viede var »ungkarl, dr. med. Chr. Harald Lauritz Peter Emil Bohr og frøken Ellen Adler«, førstnævnte medlem af Folkekirken, sidstnævnte af Mosaisk Trossamfund. Vielsen foregik 14/12-1881. Forlovere: P. D. Adler og cand. phil. Georg Bohr.
6. Den borgerlige vielsesformular blev udsendt gennem Justitsministeriet ved cirkulære af 20/6-1851 til Københavns Magistrat og samtlige amtmænd.
7. Om brudevielsesritualet, se Jette Holm: *Historisk indledning om brudevielsesritualet* (Dåb og vielse. Betænkning afgivet af Kirkeministeriets liturgiske kommission. Betænkning nr. 973. 1983), s. 62–88. Det gældende ritual i 1851 var fra 1685. Teksten findes i *Forordnet Alter-Bog udi Dannemark og Norge* (1812), s. 255–261. I *Forordnet Alter-Bog for Danmark* (1882), s. 263–69, er teksten så vidt »moderniseret«, at kvinden hos Salomon ikke benævnes »en god TING«, men »en god GAVE«! Ved bekendtgørelse af 24. marts 1897 autoriseredes en revideret liturgi for brudevielse. Heri betonedes fortsat kvindens underdanighed under manden. 1909 fremlagde Dansk Kvindesamfund på initiativ af Astrid Stampe-Fedderson og Johanne Blauenfeldt et udkast til brudevielsesritual, der udelod underdanighedsteksten. Udkastet kom til at indgå i et nyt ritual fra 1912 til VALGFRI brug ved siden af 1897-ritualet. Den seneste autorisation er fra 1992 (Kirkeministeriets bekendtgørelse af 8/10), hvor enhver tekst om ulighed og kvindelig underdanighed omsider er blevet udrenset.
8. Pauline Frederikke Worm (1825–883) er biograferet af Aagot Lading i *Dansk Biografisk Leksikon* 3. udg. (1979–1984).
9. Johanne Marie Abrahammine Meyer (1838–1915) er biograferet af Inga Dahlsgaard i *Dansk Biografisk Leksikon* 3. udg. (1979–1984).
10. Blandt de intellektuelle træffes flere historikere. Eksempelvis 5/1-1900: Cand. phil. Frants Eiler Nystrøm (fritænkter) borgerligt viet til Ida Gotfriede Maren Petersen (medlem af

- Folkekirken). Det mest celebre historikerpar var professor, dr. phil. Kristian Sophus August Erslev (skilt ved bevilling af 28/5-1910 og ved samme fået tilladelse til at indgå nyt ægteskab) og Anna Sophie Hude. Erslev angiver at være fritænker, Hude at være medlem af Folkekirken. Parret blev borgerligt viet 1/7-1910. Forlovere: professor Julius Alex. Fridericia og generaldirektør for skattevæsenet Marcus Rubin. Det bemærkes, at Anna Hudes dokortitel, erhvervet i 1893 (AH var første kvinde, der tog doktorgraden i Danmark) ikke anføres, men alene Kr. Erslevs.
11. 16/11-1885 blev eksempelvis »ungkarl, laboratoriearbejder Michael Christian Lyngsie og ugift Nielsine Olsen« borgerligt viet. Begge var fritænkere. Forlovere: Arbejdsmand Peter Olsen og arbejdsmand Peter Nielsen.
 12. JM var selv viet i Frederiksberg Kirke 13/8-1858.
 13. Man kan undre sig over, at HL var kirkeligt viet. Hun blev gift i Jesuskirken 2. marts 1907. Året før var hun blevet afskediget fra Carlsberg. Det har således næppe været af veneration for Carlsberg, at HL stod brud i den af brygger Jacobsen opførte kirke, men fordi Jesuskirken var hendes sognekirke. HL boede i Møllegade i Valby.
 14. Betænkning over forslag til lov om ægteskabs indgåelse og opløsning. (Rigsdagstidende 1921-22, tillæg B, sp. 3353 ff.).
 15. Vielse af fraskilte er fortsat (1993) underlagt bestemmelsen om præsternes samvittighed.
 16. Interview med borgmester Ernst Kaper. Politiken 1/1-1923.
 17. I 1923 steg antallet af borgerlige vielser i København til 2.288. I 1930 var tallet oppe på 3.333.
 18. Dette var en praktisk følge af 1851-lovens bestemmelse om vielseshandlingens offentlighed. Det ses af magistratens brev til Kultusministeriet af 12. maj 1851, hvori man søgte afklaret en række spørgsmål i forbindelse med indførelsen af borgerlig vielse. Her hedder det bl.a.: »Forsåvidt Lovens § 6 foreskriver Offentlighed for Acten, have vi antaget, at dette Bud opfyldes ved at Handlingen foretages i en af Magistratens sædvanlige Samlinger, således at Ingen, som maatte ønske at overvære den, nægtes Adgang dertil, idet vi forudsætter, at ingen offentlig Bekendtgørelse behøver at forudgå hver enkelt Gang Acten vil blive fuldbyrdet, hvorved upaatvivligen, især i Begyndelsen, Sammenstimlen af en Mængde Mennesker og muligen endog forargelige Optrin kunne foranlediges«. (Københavns Stadsarkiv: Københavns Magistrats 1. sekretariat, kopibog IS 187/1851, brev nr. 813).
 19. Den nuværende bryllupssal er dog først indrettet i 1924.

At skilles fra bord og seng

Separationer i København 1813 og 1843

Af Helle Linde

Den lange fisketur

Den 10. november 1807 tog arbejdsmand Johan Michael Meyer fra København på fisketur sammen med nogle venner. De sejlede ud i en lille båd fra stranden, men vind og strøm førte dem for langt ud i Øresund, hvor de blev taget op af en engelsk brig. Ugen før havde England erklæret Danmark krig, så danskerne blev taget med til England og sat i fængsel.

Johan Meyer var oprindelig skibstømmermand og fik efter 4 års fængsel i England i 1811 tilbud om at slippe fri mod at tage hyre til Vestindien. I 1813 kom han endelig hjem til Danmark igen. Det var lykkedes ham at få et par breve sendt hjem, første gang i 1809, så familien vidste, at han måske var i live. Alligevel måtte han ved hjemkomsten konstatere, at hans kone, Karen Olsdatter, havde fået et barn med en anden. Johan Meyer var villig til at tilgive hende, sagde han, men hun ville ikke kendes ved ham. Han ansøgte derfor Københavns Magistrat om at blive separeret.

I den slags tilfælde skulle en præst forsøge at mægle mellem ægtefællerne. Opgaven tilfaldt stiftsprovst H. G. Clausen ved Frue kirke, hvor parret også var viet i år 1800. Han var moralens vogter og fordømte konens løragtighed, men forhindre separationen kunne han ikke. Ægtepar havde ret til separation, hvis begge parter ønskede det. De havde imidlertid ikke uden videre ret til at gifte sig igen, og provsten mente bestemt ikke, at konen nogensinde skulle have lov til det, selvom hun boede sammen med den soldat, der var far til hendes uægte barn.

De blev separeret på de vilkår, at manden fik deres fælles barn, en søn på 11 år, og det, der var tilbage af boet. Konen fik sine gangklæder og den dragkiste, som de lå i.

Historien om den langvarige fisketur findes i en af de 310 separations- og skilsmisssager i Københavns Magistrats Separationsprotokol 1813 sag nr. 194. Den er mere dramatisk end de fle-

Tilbagekomst fra det engelske Fængerskab. Den Ankomne nyder i sin Hustru's glade Modtagelse og sønnens Lønnen, hvad han vedblev at være Fædermellemens ven.

Sådan skulle en sømand modtages, når han vendte hjem fra engelsk fangenskab. Det var ikke alle hustruer, der levede op til denne idyl. Stik af Niels Truslew 1808. Det kgl. Bibliotek.

ste separationssager, men trods alt ganske typisk for krigsårene, hvor mange søfolks ægteskab gik i opløsning.

Københavns Magistrat havde 1795 fået tilladelse til at bevilge separation.¹ Separation var en tilladelse for ægtefolk til at leve adskilt fra »bord og seng«, men ikke til at indgå nyt ægteskab. Hertil krævedes skilsmisse, som til 1827 kun kunne bevilges af kongen (Danske Kancelli) eller ved dom. Skilsmisse har man ifølge lovgivningen kunnet få siden 1500-tallet. Separation findes der først enkelte officielle bestemmelser om fra midten af 1700-tallet, men man kan finde eksempler på separationer betydeligt før. De blev givet ved kgl. bevilling og var ikke usædvanlige i 1720'erne, med pietismen ophørte de for at begynde igen i 1770'erne, stadig ved kgl. bevilling og uden egentlig lovgivning. De indførtes altså rent administrativt.

Separationernes omfang

Antallet af separationssager var de første år ret beskedent, men fra 1805,² da det bestemtes, at separation kun var gyldig, hvis den var indgået for overøvrigheden, som i København var Magistraten, kom der gang i sagerne, og fra 10. oktober 1806 begyndte Magistraten at føre en særlig protokol over separationssagerne. I de første år var der forbavsende mange sager, men det ses også af sagerne, at der var et vist opsparet behov for at få en de facto opløsning af et ægteskab gjort juridisk gyldig. Fordelen ved den legale separation var, at den kunne sikre kone og børn underholdsbidrag, samt at det nu var næsten umuligt at få tilladelse til endelig skilsmisse og nyt ægteskab uden en forudgående legal separation. Antallet af sager var højest de første 7–8 år, hvorefter det aftog meget i løbet af 1820'erne og nåede et lavpunkt i 1843 for derefter at stige langsomt.

Ud fra den formodning, at antallet af sager afspejler en ændring i holdningen til ægteskabet, valgte jeg nøjere at undersøge separationerne 1813, som er det år, hvor der var flest sager i Magistratens separationsprotokoller, nemlig 310 sager, og 1843, hvor der er færrest sager, nemlig 160 sager.

Ikke alle sager i separationsprotokollerne, fører til separation. En del ansøgninger blev henlagt, hovedsagelig fordi de blev frafaldet, eller fordi ægtefællerne ikke opfyldte betingelserne for se-

C. W. Eckersberg inv.

J. P. Hansen sculp.

Aftagelse i Velstand.

*Udvelthed og Uvirkosomhed
have allerede Frang og
Laster til Følge.*

La Décadence.

*La dissipation et l'oisiveté
ont déjà pour suite les
besoins et les vices.*

paration. Fra 1813 er også skilsmisseansøgninger indført i protokollen. Magistraten forbehandlede disse sager, før de evt. sendtes til Danske Kancelli til afgørelse. Fra 1827 kunne Magistraten i visse tilfælde bevilge skilsmisse.

Sager i Magistratens separationsprotokoller:

	Separationsansøgninger				Kopulationer
	Gennemførte	Henlagte	Skilsmisseansøgninger	Ialt	
1807	128	87	mgl.	215	
1813	128	79	103	310	683
1823	84	88	50	222	639
1833	79	94	48	221	734
1843	60	66	34	160	961
1856	72	104	65	241	

Antallet af »kopulationer« (= vielser) er optalt fra kopulationsprotokollerne i Stadsarkivet. Her er de allerfattigste ikke indført.

I 1807 er 3 sager udenbys, dvs. rejst af en amtmand og sendt til høring, i 1813 er 4 sager udenbys, i 1823 er 12, i 1843 14 og i 1856 er 27. Det tyder på, at separationsfrekvensen var stigende uden for København i denne periode. Høringerne er talt som henlagte. Det samme er nogle få sager om ophævelse af separation, f.eks. var der i 1823 indført 3 i protokollen. Der har sandsynligvis været flere separationer, der blev ophævet efter nogen tid, fordi parterne flyttede sammen igen.

I statistisk sammenhæng plejer man at sammenligne antallet af skilsmisser med antallet af vielser for at få et begreb om omfanget af brudte ægteskaber. Tallene for vielser i København er imidlertid usikre i denne periode. De har været stigende i perioden 1813 til 1843, bl.a. på grund af befolkningstallets stigning, og har ligget omkring 800 i 1813 og omkring 1000 i 1843.³ Kopula-

Maleren C. W. Eckersberg blev separeret fra sin første kone 1813. Det var ham, der ønskede separationen, og begrundelsen var hendes trang til at spille i talloteriet. Et par år før fremstillede han en »tegneserie« om lotterispillets skadelige virkninger. Her Tableau V: »Aftagelse i Velstand« fra denne serie, som også kan karakterisere andre hyppige separationsårsager. Kobberstiksamlingen.

C. W. Zuberberg inv.

J. P. Clouet sculp.

Elendighed.

*Trang som opstaaer af
Lidning frembringer tilendst
Elendighed og Skændsel*

La Misere.

*L'indigence, née de la pa-
resse, a pour dernier re-
sultat la misère et l'opprobre*

tionsafgifterne, for hvilke tallene er angivet i skemaet, viser ligeledes en stærk stigning. Er dette rigtigt, er antallet af opløste ægteskaber altså relativt faldet betydeligt mere end det fremgår af skemaets første kolonne.

Undersøgelsen har hovedsagelig været koncentreret om de sager, der førte til separation, idet jeg mener, at det er antallet af separationer, der giver den bedste forestilling om antallet af opløste ægteskaber i denne periode. Skilsmisse fik man normalt kun, hvis man ville indgå nyt ægteskab efter separationen, men til gengæld kunne der ikke helt sjældent forekomme to skilsmisser, idet først den ene ægtefælle og derefter den anden fik tilladelse til at indgå nyt ægteskab. Separationerne var det første og nødvendige skridt til opløsning af ægteskabet.

Fra 1813 til 1843 halveredes antallet af separationer, som det fremgår af skemaet. Faldet skyldes delvis separationerne blandt ansatte i flåden og i mindre omfang i hæren. I 1813 er den mandlige part ansat i hær eller flåde i 1/3 af separationssagerne, i 1843 er hær eller flåde kun repræsenteret i godt 1/10 af separationerne. Mange af de separerede i 1813 boede, både før og efter separationen, i flådens huse i Nyboder, der ikke kan have været nogen idyl på den tid. Det fremgår da også af litteratur om Nyboder, at man netop i årene efter 1813 fandt det nødvendigt at foretage en gennemgribende udrensning af beboerne. Krigen må formodentlig tage ansvaret for de mange separationer i flåden omkring 1813.

De separeredes baggrund

Separationer forekom i alle befolkningslag, men der var en overvægt af separationer i de laveste sociale lag. De største erhvervsgrupper var 1813 (med 1843 i parentes): håndværkssvende 16 (21), matroser 13 (0), tømmermænd ved Holmen 11 (3), arbejdsmænd/vægttere/tjenere 10 (15), håndværksmestre 9 (9) og skomagere 5 (0). Begge år findes enkelte eksempler på erhverv med en noget højere social status. I 1813 således en silke- og klædekræmmer (nr. 256), en pibefabrikant (nr. 121) og maleren Eckers-

Tableau VI: »Elendighed« af C. W. Eckersberg, se teksten til forrige billede. Kobberstiksamlingen.

berg (nr. 61). I 1843 er der længere mellem de bedrestillede ægte-mænd i separationsagerne, men det er dog muligt at finde en kammerjunkker og kancellist (nr. 32).

Også de separerede bopæl viser den skæve sociale fordeling. De fleste separerede boede i flg. kvarterer:

	1813	1843
Nyboder	56	14
Sct. Annæ Vester	32	9
Rosenborg	23	16
Christianshavn	22	17
Købmager	17	12
Ialt	150	68
Andre kvarterer	60	23
Andet, uoplyst	46	23

De separerede boede ofte hver for sig, og begges bopæl er medta- get i tabellens tal.

Sct. Annæ Vester, Rosenborg og Christianshavn er de i skatte- ansættelse pr. indbygger fattigste kvarterer i København, og er overrepræsenteret i forhold til deres folketal. Flådens ansatte boede i Nyboder og Sct. Annæ Vester, og nedgangen i antallet af se- parationer i flåden fra 1813 til 1843 viser sig tydeligt i tallene.

Flertallet af separationsager rejses af kvinder. Dette bliver sær- lig udtalt, når man alene ser på separationer blandt de ikke-mili- tære:

Sagen rejses af:	1813			1843		
	ham	hende	begge	ham	hende	begge
Flåde/hær	23	18	3	3	4	0
Borgerligt	25	46	8	13	36	4
Ialt	48	64	11	16	40	4

5 kan ikke placeres erhvervsmæssigt i 1813.

Forklaringen på kønsfordelingen kan være, at det var kvinderne, der havde interesse i at få fastsat underholdsbidrag, som de fik

ved separationen. Kvinder, der var gift med mandskab i hær eller flåde, kunne få bidrag gennem den militære administration og behøvede derfor ikke at søge separation for at få understøttelse. Den rutinemæssige behandling af separations-sager vedr. flådens folk, hvor en overordnet officer altid blev hørt i sagen, tyder faktisk på, at flåden har haft sin egen separationsordning, også før Magistraten kom ind i billedet.

Det er bemærkelsesværdigt, at kvinder havde ligestilling, når det gjaldt adgangen til at få separation, i modsætning til, hvad der var tilfældet i flere lande uden for Danmark. De behøvede ikke som i andre civilretslige forhold at medbringe en værge, men kunne selv rejse sagen. Også dette kan have bidraget til, at kvinder spillede en forholdsvis fremtrædende rolle i separations-sagerne. Først og fremmest skyldes kvindernes ønske om separation dog nok, at mændenes opførsel skabte problemer i ægteskabet.

Begrundelserne for separation

Separationsanmodningerne skulle ikke nødvendigvis begrundes. Var parterne enige, kunne de få separation, var de ikke enige om betingelserne, skulle de henvises til en domstol. Sådan fungerede det imidlertid ikke i praksis. De bedrestillede ægtepar begrundede ganske vist kun deres ansøgning med »gemytternes uoverensstemmelse«, afleverede en skriftlig overenskomst, udarbejdet af en prokurator e.l. om separationsvilkårene, og fik så separationen. Langt hovedparten af ansøgerne fortalte imidlertid detaljeret om, hvorfor de ønskede separation. Forklaringerne findes i de indkomne ansøgninger som bilag til separations-sagerne. Separation var ikke noget, man besluttede sig til lige med det samme. I 1843 havde 2/3 af ægteskaberne været 4 år eller derover, når separationsforhandlingerne indledtes, og 13 af de 60 separerede par havde været gift i over 10 år. I 1813 gik det hurtigere med at beslutte sig. Da varede kun halvdelen af ægteskaberne over 4 år, før man besluttede sig for separation.

Magistraten havde til opgave at forsøge at forlige parterne, men var begge enige om vilkårene, godtog Magistraten ansøgningen uanset begrundelsen. Var parterne ikke enige, kunne Magistraten som nævnt afvise ansøgningen, men det gjorde den ikke i alle til-

Dver-Præsident, samt Borgermestere og Naad udi
den Kongelige Residens-Stad Kiøbenhavn, giøre bitterligt: At da

Christians Thorsen
for os haver andraget, at *for* ille senger kan leve i Fællig med *for*
Bygmesteren Niels Jørgensen Thorsen
formedelt deres Gemytters Uoverensstemmelse, og desaarfag haver forlangt,
at Egteskabet imellem dem maatte hebes i Hensende til Bord og Seng; saa
bedtge vi herved i Ooverensstemmelse med Forordningen af 23 May 1800,
dens 5 §, samt Forordningen af 18 October 1811, at bemeldte Egtesfolk
herefter maac leve adskillig fra hinanden, i Hensende til Bord og Seng, un-
der folgende ved deres *Wede* for 205 den *af* vedtagne Vilkaar:

- 1. at de skulde forlade hinanden inden 14 Dage*
- 2. at de skulde forlade hinanden inden 14 Dage*

P. J. 43.
1813.

fælde. Ofte pålagde Magistraten den klagende part at skaffe vidner på de overgreb, der måtte være begået, og påtog sig derefter at overtale eller næsten tvinge den, der modsatte sig separationsvilkårene, til at godtage dem. Lykkedes det ikke, kunne Magistraten indsende sin afgørelse til godkendelse i Kancelliet (89/1813, 264/1813). Det var tydeligt, at Magistraten i sine afgørelser så på mulighederne for at sikre kvindernes og især børnenes forsørgelse i disse sager. Den synes ikke at have anlagt et moralsk-kristent syn på ægteskabet, men at have set problemet som et socialt-økonomisk spørgsmål.

Kvindernes begrundelse for at søge separation var helt overvejende vold og drikkeri. Utroskab bruges af kvinderne kun som hovedgrund, hvis manden forsømmer sine økonomiske forpligtelser på grund af en anden kvinde, f.eks. fordi han er flyttet sammen med hende. I en del tilfælde var manden af andre grunde flyttet hjemmefra uden at have sikret familiens forsørgelse. Var han helt forsvundet, var det næsten umuligt for konen at få separation. Sammenfattende var den afgørende grund til separation manglende forsørgelsesevne.

Mændene søgte ligeledes separation på grund af økonomiske problemer, som opstod ved konens drikkeri, ødselhed eller forsummehed, f.eks. forekommer i enkelte tilfælde »hang til lotterispil« som begrundelse. For mændene spillede utroskab en betydelig større rolle end for kvinderne.

Separationsvilkårene

Magistraten beskæftigede sig indgående med vilkårene for separationen. I ca. halvdelen af ægteskaberne var der umyndige fællesbørn på separationstidspunktet. I 1813 anbragtes børnene i ca. 2/3 af tilfældene hos moderen og i ca. 1/3 af tilfældene hos faderen. I enkelte tilfælde blev børnene delt mellem forældrene. Der synes at være en stigende tilbøjelighed til at tildele moderen børnene. I 1843 får faderen kun børnene ved 7 ud af 33 separationer,

Separationsbevilling for tømmermand Christian Jonason og hustru 1813. Manden fik forældremyndigheden over datteren, men magtede ikke opgaven, så moderen måtte senere overtage hende. Magistratens separationssager 43/1813, Københavns Stadsarkiv.

mens børnene i 7 tilfælde deles. En kontroloptælling 1807 og 1842 viser den samme tendens.

Fordelingen af børnene har tilsyneladende ikke voldt de store problemer. Det fremgår dog af enkelte sager, at mødrene har et stærkt ønske om at få børnene (80/1813, 45/1843, 136/1843) og i et par tilfælde forekommer det, at en mere veluddannet fader betinger sig, at dregebørnene senere overlades til ham til uddannelse, selvom moderen i første omgang får drengen (144/1813, 240/1813, 32/1843, 81/1843). Den, der ikke har fået børnene, kan finde på at protestere et stykke tid efter separationen mod anbringelsen, fordi børnene bliver forsømt (nr. 43/1813, 228/1813, 65/1843). Deles børnene, får faderen de ældste og moderen de yngste, men kommer alle børnene til en af forældrene, synes børnenes alder ikke at spille nogen rolle. Hovedtrækket er, at børnene anbringes hos moderen, hvis ikke der er grund til andet. Når børnene anbringes hos faderen, fremgår det ofte, enten at moderen er fortrukket eller har i sinde at tage arbejde som tjenestepige og derfor ikke kan have børnene. At moderen i 1843 oftere får børnene, kan skyldes en ændring i samfundets indstilling til mødre og børn, som også kendes i andre sammenhænge, men hovedårsagen er formodentlig generelle forbedringer i økonomien. I 1813 var en enlig moder i en næsten umulig situation, hvis ikke faderen kunne og ville betale et ordentligt underholdningsbidrag, i 1843 var kvindernes mulighed for at forsørge sig selv bedre og levestandarden i almindelighed så meget højere, at en fattig kvinde, der skulle tage sig af sine børn alene, kunne komme over et eksistensminimum.

De økonomiske betingelser for separationerne gav derimod anledning til strid, og uenighed herom var ofte årsag til, at separationen slet ikke kunne gennemføres. Der skulle træffes aftale om boets deling, underholdsbidrag til konen og underholdsbidrag til børnene. Det gik endda nogenlunde med boets deling, som enten aftaltes mellem parterne indbyrdes eller henvistes til skifterettens afgørelse. Ofte var der ikke noget bo af betydning at dele. Den, der havde børnene, blev normalt boende i hjemmet og udleverede personlige ejendele og evt. andet af indboet til den, der flyttede. Var der ingen børn, heller ikke fra tidligere ægteskaber, blev manden i 1813 oftest boende i hjemmet, som i en del tilfælde har væ-

De mere kendte skilsmisser kan oftest findes i Magistratens separations-sager. Dr. Dampe (1790–1867), revolutionær og teolog, blev separeret fra sin kone, Dorothea Kirstine Boye i 1819 (nr. 192) efter hendes ønske. Hun forsikrer i ansøgningen, at hun elsker ham, men at han bagtaler hende og ikke bidrager til børnenes forsørgelse, selv om han har penge nok. De havde fire børn, som hun overtog. Træsnit, Det kgl. Bibliotek.

ret hans arbejdsplads, mens konen tog tjeneste eller flyttede til familie. I 1843 foretager skifteretten bodelingen, og oplysningerne om delingen af indboet er sparsomme i separations-sagerne.

I et enkelt tilfælde betaler konen en årlig understøttelse til manden, der har fået børnene (84/1813), mens hun har taget arbejde som tjenestepige, i alle andre tilfælde betaler han bidraget, hvis der fastsættes bidrag. Er der ikke fællesbørn, ydes der i mange tilfælde heller ikke bidrag, hvis konen er ung og kan forsørge sig selv. De bidrag, der fastsættes til kvinder uden børn, er meget forskellige og går fra 1 mark (i rigsbankdaler) egentlig til 4 rbdl. (= 24 mk.) egentlig, formodentlig afhængigt af mandens indtægt. I nogle få tilfælde oplyses mandens løn, og bidraget til konen udgør da ca. 1/4 af hans løn. Der kan også være fastsat engangsbeløb på fra 60 til 7000 rbl., som siges at være hendes medgift.

Er der børn, og har manden overhovedet indtægter, fastsættes der bidrag, hvis konen ikke forsikrer, at hun selv vil og kan for-

sørge børnene. Bidragene udgør igen fra 1 mark til 3 ½ rbdl. til hustru og 1–2 børn. I et enkelt tilfælde, hvor der skal betales 1 mark ugl. til 2 børn, suppleres dette bidrag med 2 mark fra plejestiftelsen. En mand, som betaler 3 mark ugl. til konen og 1 barn, tjener selv 6 mark ugl., og en matros, som får kost og logi i flåden, må afstå hele sin løn i penge. Det siges ikke, hvor meget det er. Bidragenes værdi er vanskelige at vurdere i 1813 med de ustabile pengeforhold. Ifølge kærnerregnskabet 1813 får førsteborgmesteren 3450 rbdl. årligt i løn, en rådmandsenke 287 rbdl. årligt i pension eller ca. 5 ½ rbdl. ugentlig, og en pensioneret rådstuetjener 143 rbdl. årligt eller ca. 2 ¾ rbdl. ugentlig.

Bidrag til kvinder med børn må først og fremmest være fastsat ud fra, hvad manden kunne betale, og må i mange tilfælde have været under det minimum, man kunne leve for. Enkelte kvinder oplyser, at børnene er i pleje hos deres forældre, eller at de vil supplere indtægterne ved at vaske for folk, være vågekoner e.l. Tjenestepiger med børn accepteredes ikke. Løsningen kunne også være, at de flyttede sammen med manden igen. I separationsprotokollerne forekommer det, at en kvinde får separation flere gange, dvs. at ægtefolkene er flyttet sammen efter en separation. I de tilfælde, hvor genoptagelsen af samlivet lykkedes, er det ikke anført i separationsprotokollerne.

Underholdsbidragene i 1843 er i tal ikke så forskellige fra beløbene i 1813. Kvinder uden børn får fra 1 mark til 3 rdl. ugl., kvinder med – oftest 1 – barn får fra 1 ½ mark til 5 rdl. ugl. Dette år fik den øverste borgmester imidlertid 2200 rdl. i løn og en rådmandsenke 200 rdl. i pension,⁴ så understøttelsen synes at være væsentligt forbedret.

Hvordan det siden gik

De separeredes senere skæbne kan være vanskelig at spore. De var fattige og gjorde sig sjældent gældende i det offentlige liv, de flyttede ofte, kunne skifte erhverv og kvinderne kunne skifte navn. Fik de senere endelig skilsmisse i København, er det dog en del lettere at følge dem, idet der i separationsprotokollerne er henvisninger til skilsmissesagen, som også kort er beskrevet i protokollen. En følgende endelig skilsmisse er langt mere almindelig i 1843 end i 1813. I 1813 er skilsmisse noteret ved ca. 1/6 del af se-

parationerne, i 1843 ved næsten halvdelen. Skilsmisse kunne tidligst foregå 3 år efter separationen, og på dette tidspunkt vil parternes forhold ofte være så afklarede, at de uden for stort besvær kan findes også i mere traditionelle slægtshistoriske arkivalier.

Vi kan prøve at følge et sådant separeret par, der fik skilsmisse – denne gang fra de lidt bedre kredse. Det drejer sig om kancellist i Statssekretariatet for nådessaer Bernhard Otto Hedemann og Wilhelmine Dorothea f. Alexander. De blev gift på Frederiksberg 8. november 1837, da de var hhv. 26 og 20 år gamle. Bedrestillede københavnere blev ofte gift på Frederiksberg for at undgå kopulationsafgiften. Han havde endnu ikke fået sin juridiske embedseksamen, men deres søn har været på trapperne. Sønnen blev født i marts 1838 og kaldt Otto Wilhelm. Hun var datter af skomagermester i Larsbjørnsstræde og senere lysestøber på Vesterbro Martin Alexander. Man kan måske sende en tanke til Genboerne. I oktober 1838 fik han juridisk embedseksamen med non, men da den karakter ikke førte til noget, gik han igen til eksamen i 1839 og fik haud. Han var af tysk adel og må have haft gode forbindelser, for han blev trods mesalliance og eksamensproblemer ret hurtigt ansat i Statssekretariatet som kopist, udnævntes til hofjunker og avancerede i 1842 til kancellist. Måske har hans ægteskab ikke været almindeligt kendt, men er indgået for at gøre hende til en anstændig kvinde og legitimere barnet.

I marts 1843 blev han og Wilhelmine Dorothea separeret (32/1843) på grund af »gemytternes uoverensstemmelse« efter at have boet hver for sig længe, siges det. Hun fik 240 rdl. årligt, hvoraf de 40 rdl. var beregnet til sønnen, der da var 5 år gammel. Faderen betingede sig at få overladt drengen til opdragelse, når han var 10 år gammel, men det blev nu aldrig til noget. De blev endelig skilt 1846. Otto Bernhard Hedemann blev gift igen 1848 og gjorde derefter karriere i toldvæsnet, hovedsagelig i jyske byer. Han blev adlet ved naturalisationspatent 1872 og døde 1883.⁵

Ifølge folketællingen 1845 boede Wilhelmine Dorothea sammen med sønnen og en tjenestepige i Larsbjørnsstræde, dog ikke sammen med hendes fader, som var flyttet til Vesterbro, hvor han var lysestøber. Hun kalder sig pensionist og enke, som separerede kvinder havde tilladelse til fra 1794.⁶ Da hendes mand blev kammerjunker, kalder hun sig senere kammerjunkerinde.

Sønnen Otto Wilhelm indtrådte 1864 som kompagnon i firmaet H. P. Bidsted & Co., som handlede med korn,⁷ og boede sammen med moderen til 1865,⁸ da hun døde. Kort efter udtrådte han af firmaet, tog borgerskab som detailhandler med henblik på brændevinshandel 18. april 1866 og slog sig ned på Vesterbro i nærheden af morfaderen. Her ses han endnu 1870 i en destillatørvirksomhed med 2 ansatte⁹ og en skattepligtig indtægt på 800 rdl. årligt, hvilket ikke er imponerende.¹⁰ 1872 blev han adlet sammen med faderen, giftede sig 1873 og blev direktør for »Palmekjærnefabriken« i Århus, den senere Århus Oliefabrik. Han flyttede med sin kone og datter til København kort før sin død i 1916.¹¹ Man kunne altså klare sig rigtig pænt som fraskilt enlig moder og som skilsmissebarn, hvis man havde baggrunden i orden.

I memoirelitteratur kan man finde en del eksempler på skilsmisser i de bedre kredse. I årene før og efter 1800 synes man ikke at tage skilsmisser så tungt. I Carl Christian Holtens (1775–1862) og Sophie Thalbitzers (1774–1861) erindringer¹² nævnes adskillige separationer og skilsmisser i forbifarten, næsten på linje med andre familiebegivenheder. I Eleonore Christine Tschernings (1817–90) erindringer ses der mere alvorligt på sagen. Hun kunne i 1846 ikke tænke sig at aflægge visit hos Alfred Hages kone, der var blevet skilt fra sin tidligere mand.¹³

Lovgivningen

J. Nellemann har omhyggeligt redegjort for lovgivning og bevillingspraksis fra middelalderen til 1880 i *Ægteskabsskilsmisse ved kongelig bevilling, Kbh., 1882*. Her skal kun gives et rids af lovgivningen vedr. København, og fremdrages eksempler, som siger noget om myndighedernes holdning til separationer.

I København hørte ægteskabssager, herunder sager om ophævelse af ægteskaber, indtil 1771 under tamperretten, som var en gejstlig ret, der i København administreredes af universitetet. Arkivalier herfra er iøvrigt ikke bevaret. I resten af landet ophævedes tamperretterne først 1797. I København skulle sagerne efter 1771 afgøres af Hof- og Stadsretten eller ved kgl. bevilling. Som nævnt i indledningen skulle separationer i København fra 1795 bevilges af Magistraten. Magistraten havde imidlertid længe før

dette tidspunkt påtaget sig at aftale separationsvilkår i kraft af Magistratens pligt til at afgøre stridsspørgsmål blandt byens indbyggere, også ægteskabelige uoverensstemmelser. Allerede i 1726 findes eksempler i Magistratens sager på, at Magistraten forbehandler og indstiller separationsansøgninger til kongen.¹⁴ Magistraten oplyser på forespørgsel fra Danske Kancelli om antallet af separationer 1788–99, at den i perioden 1788–94, altså før den formelt fik tilladelse til at afgøre separationer, har gennemført ialt 118 separationer af ægtefolk. Der er tilsvarende indberetninger fra resten af landet, men her er kun bevilget ganske få eller ingen separationer.¹⁵ Separationer er altså som så mange andre offentlige foranstaltninger i 1700-tallet indført langsomt i praksis i København, før de fastlægges i en egentlig lovgivning, som Nellemann også gør opmærksom på.

I 1811 synes regeringen at være blevet noget betænkelig ved de mange separationer og bestemmer, at gejstligheden igen skal medvirke som mæglere ved separationer »da det er vigtigt for borger-samfundets, som for hver enkelt families vel, og da religionens bud, ikke mindre end statens love bør kaldes dem (separationsansøgerne) til minde«. Parternes sognepræst skal forsøge at mægle i ægteskabet, før Magistraten begynder sagsbehandlingen, og Magistraten skal se en attest for mæglingen.¹⁶ Kristendommen kommer temmelig langt nede i forordningens prioritering, men påbuddet om gejstlig mægling bliver overholdt ifølge notater i separationsprotokollerne. I en forordning om præsters embede ang. ægteskaber 1824 gentages bestemmelsen, og der lægges noget større vægt på kristendommens rolle. Præsten skal forsøge »hvorvidt han ved religiøse forestillinger kan bringe dem til atter at leve sammen i endrægtigt og kristeligt ægteskab«.¹⁷ Gejstligheden og Magistratens mæglinger har iøvrigt ikke sat sig mange spor i Magistratens arkiv.

I 1790'erne giver kancelliet bestemmelser, som letter vilkårene for kvinderne. 1794 bestemmes, at separerede kvinder må kalde sig enker, 1796 at mænd, der ikke forsørger deres kone, skal sættes i bidrag af øvrigheden, og 1798 at en separeret kvinde må fortsætte mandens profession på samme vilkår som enker.¹⁸ Jeg har ikke fundet eksempler på, at myndighederne forsøger at indskrænke kvindernes muligheder for at komme ud af et ægteskab.

Afsluttende bemærkninger

Den separerede kvinde har haft en vanskelig, til tider næsten umulig tilværelse. I tiårene omkring 1800 tyder separationernes omfang, der ikke er overgået før i midten af vort århundrede, samt memoirelitteraturen og lovgivningen på, at synet på separation og skilsmisse har været liberalt. Kvinderne er derfor måske blevet accepteret af deres omgivelser. Økonomisk må de imidlertid have haft store problemer, og mange af dem må have levet på et eksistensminimum. I midten af 1800-tallet har accepten af separerede og fraskilte formodentlig været mindre, mens kvinderne, ligesom resten af samfundet, økonomisk har været bedre stillet end tidligere. Myndighederne synes i hele perioden at have bestræbt sig på at give de separerede kvinder tålelige vilkår både i lovgivning og i praksis. Endelig er det bemærkelsesværdigt, at kvinderne har haft en nogenlunde selvstændig stilling i separationssager. Nok var understøttelsen ringe, især i 1813, men mændene var også fattige, og understøttelsen var der, også til kvinder uden børn. Kvinderne skulle være underdanige over for deres ægtemænd, men de behøvede ikke at finde sig i alting. Separationen var en mulighed for alle gifte kvinder, og den blev brugt.

Redegørelse for kilderne

Gerda Bonderup giver i »Skilsmisse på dansk. Normer kærlighed og opløste ægteskaber igennem 350 år« i Siden Saxo nr. 4, 1988, en kort oversigt over bl.a. separationer med eksempler fra jysk materiale. I hendes artikel Skilsmisser i Århus 1645–1900 i HISTORIE, 1987, s. 493–518, findes en mere præcis gennemgang af separationer og skilsmisser i lovgivning og praksis i Århus by og amt. Ovf. er henvist til J. Nellemann: Ægteskabsskilsmisse ved kgl. bevilling, Kbh. 1882.

Kilderne til denne artikel er først og fremmest Magistratens referatprotokoller for separationssager 1806–51 og separationsprotokoller 1852–57 med bilag. Protokollerne er ført kronologisk og sagerne er nummereret fortløbende inden for det enkelte år. Hvis en sag henlægges, men genoptages i et af de følgende år, får den et nyt nummer, men der er omhyggeligt henvist til tidligere og senere sagers numre, ligesom der er henvisning til Magistratens almindelige referatprotokol, hvor f.eks. problemer om betaling af

underholdsbidraget kan være behandlet. I protokollerne er normalt oplysning om parternes navne, hvem der har rejst sagen, henvisning til den gejstlige mægling, korte daterede referater af sagsgangen, og opregning af separationsvilkårene. I 1813 er mandens erhverv og parterens bopæl ofte nævnt. Der er navneregister i protokollerne. Bevilges separationen har parterne selv skrevet under i protokollen. Kvinderne skriver næsten altid »med ført pen«, men det behøver ikke at betyde, at de ikke kunne skrive deres navn. I bilagene ser man af og til deres egen underskrift, skønt de ikke selv har skrevet under i separationsprotokollen. Rådstueskriveren har øjensynlig ikke ment, at kvinder kunne skrive.

Som nævnt indeholder protokollerne alle ansøgninger både om separationer og skilsmisser, uanset om de bevilges eller ej. Man kan altid se udfaldet af separationsansøgningerne, men ikke altid af skilsmisseansøgningerne, heller ikke efter 1827, da Magistraten kunne bevilge endelig skilsmisse. Ved skilsmissesagerne er der henvisning til Magistratens almindelige resolutionsprotokoller, hvoraf afgørelsen i nogle tilfælde fremgår.

Protokollerne kan være meget vanskelige at læse, men de tilhørende bilag, som næsten altid er bevaret, kan være en hjælp. De, der har henvendt sig til Magistraten i en sådan sag, har gjort sig mere umage end rådstuens skrivere. Bilagene består af ansøgningen om separationen med begrundelse for den, evt. modpartens svar herpå og vidnesbyrd fra naboer og andre om parternes opførsel. Normalt vil der også være en vielsesattest og oplysning om erhverv og bopæl.

Før 1806 er separationssagerne indført i Magistratens resolutionsprotokoller, som også indeholder talrige andre sager. Enkelte år herfra er gennemgået som stikprøver. Efter 1857 administreres separations- og skilsmissesager af Overpræsidenten, hvis arkiv opbevares i Landsarkivet for Sjælland.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Instruks for Magistraten 28/8 1795 § 8 d. Tilladelsen gentoges i frd. 23/5 1800 om bevillinger, hvor bestemmelsen kom til at gælde hele landet.
2. Cirk. 10/8 1805.
3. *A. F. Bergsøe*: Den danske stats statistik 1, 1844, s. 422 og *Falbe-Hansen og Scharling*: Danmarks statistik 1,

- 1885, s. 491. Kopulationsafgiften var en afgift på vielser, som på denne tid kun opkrævedes i København. Kopulationsprotokollerne findes på Stadsarkivet.
4. Generalregnskab Københavns kommune vedk. 1843 (trykt).
 5. Adelsårbogen 1884.
 6. Skriv. fra Danske Kancelli 23/8 1794 ifølge Rådstueskriverens visdomsbog »In memoriam«. Københavns Stadsarkiv MC 522.
 7. Firmaregistret, prot. 1 fol. 327. Stadsarkivet.
 8. Vejviseren 1865, St. Pederstræde 10, 2.
 9. Politiets mandtaller, kreds 5, nov. 1869. Stadsarkivet.
 10. Skattebog 1870/71 Vesterbrogade 44, matr. nr. 22 (trykt).
 11. Aarhuus Stiftstidende 20/3 1888, 29/3 1908, 12/10 og 21/11 1916. Venligst oplyst af Erhvervsarkivet i Århus.
 12. *Carl Chr. Holten*: Af en gammel hofmands mindeblade, Memoirer og breve XI, optryk 1967. Grandmamas bekendelser, Memoirer og breve IV, optryk 1967.
 13. Memoirer og breve VIII s. 126, optryk 1967.
 14. Magistratens kopibog 1726 pag. 282, 481 og 526. Stadsarkivet.
 15. Indberetninger om skilsmisser i de sidste 12 år, 1800–1801. Rigsarkivet DK G XII 82.
 16. Frd. 18/10 1811.
 17. Frd. 30/4 1824 § 18.
 18. DKs skriv. 23/8 1794, 27/2 1796, og 22/9 1798 ifølge Rådstueskriverens visdomsbog under S(eparation) og Æ(gteskab). Københavns stadsarkiv MC 522.

Kald og kærlighed

Kærlighed til kaldet – et tveægget sværd

– om håndarbejdsundervisning
og lærerindernes professionalisme

Af Minna Kragelund

Den følgende tekst handler om, hvordan og hvorfor kærlighed til og glæde ved en urgammel kvindelig beskæftigelse – nemlig håndarbejde – blev sat i anden række på grund af kærlighed til kaldet – lærerindekaldet – og på grund af dyb veneration over for det sociale ansvar, som børneskolen havde påtaget sig i løbet af 1800-tallet.

Emnet er håndarbejdsundervisning i københavnske kommuneskoler år 1900, og det kan jo ellers lyde harmløst nok. Men sådan var det slet ikke. Hundrevis af kvinder og en del mænd deltog i 1880'erne og 90'erne i en meget følelsesladet diskussion om netop pigernes undervisning i håndarbejde. Diskussionen handlede imidlertid også om lærerindernes kamp for professionalisme og for at få indflydelse i det mandsdominerede samfund, – her specielt det mandsdominerede skolevæsen.

Skoledirektionen i København ønskede en revision af samtlige fags undervisningsplaner, og det er forarbejdet hertil, der giver os mulighed for at se ind i og ind bag de mange diskussioner. På Københavns Stadsarkiv ligger et stort arkivmateriale herom, og det vil vi vende tilbage til.

Glæden ved håndarbejde

Men først lidt mere om glæden ved håndarbejde, for det må mange af de 416 københavnske lærerinder, der i 1900 underviste i håndarbejde, have kendt til. Helt indtil 1922 rekrutteredes lærerinder nemlig fortrinsvis fra borgerskabet, småborgerskabet og mellemklassen,¹ og i deres opvækst har mange af dem uden tvivl stiftet bekendtskab både med de helt basale nødvendige håndarbejdsaktiviteter og med de mere glædesbetonede, f.eks. broderi og anden dekoration. De har også kendt til den glæde, det var at samle udstyr, hvor fremtidsdrømmen om mand, hjem og børn

På Den baltiske udstilling i Malmø i 1914 viste Københavns skolevæsen sin høje standard bl.a. ved dette fotografi af håndarbejdsundervisning i Hans Tavsen Gades skole. Københavns Bymuseum.

blev materialiseret i stabler af færdigt linned. Gemt hen med duftende lavendelposer imellem. Det havde en mening for fremtiden at samle og være nænsom om tekstilerne, så de kunne leve længe. De var en del af ens eget liv.

Det er en intens sansemæssig tilfredsstillelse at skabe en stof-flade ud fra en tråd, – f.eks. ved at strikke, hækle eller væve. Lige så glædesfyldt kan det være at forme stoffet, sy og dekorere og få farvernes skiften til at blive harmonisk i et mønster.

Det er en udfordring for både hånd og øje at stryge en dug broderet med tykke engelske huller. Stoffet skal være lige tilpas fugtigt; det skal strækkes med den ene hånd, mens den anden fører strygejernet. Fører det rundt om hullerne, der trækkes og formes, så de bliver runde og ikke firkantede eller aflange. Det kræver ekspertise, tålmodighed og følsomhed, – håndelag er ikke nok. Øvelse og rutine må der også til. Det kan tage timer at stryge en sådan dug, men det er det værd, for en smuk dug udløser ros og

anerkendelse fra omgivelserne. Dugen er et blandt mange synlige tegn på den sande kvindelighed og på, at ejeren forstår at varetage dens værdier. Sådan var i hvert fald målestokken i et borgerhjem år 1900.

Nødvendigheden af håndarbejde

Helt anderledes var målestokken i de hjem, der sendte deres børn i de kommunale skoler, især friskolerne. Der var tale om mindre-bemidlede eller rettere fattige hjem, hvor børneflokkene ofte var stor, og hvor der derfor var mange munde at mætte og mange kroppe, der skulle have tøj og fodtøj. Her var der ikke rum for engelske huller. I skolevæsenets årsberetning² er der en meget udførlig statistik over, hvor mange drenge og piger, der havde arbejde uden for hjemmet. For nogle af friskolernes vedkommende lå procenten for pigerne helt oppe over 40. Fra erindringer ved vi, at piger ofte blev sat til at passe deres yngre søskende samtidig med, at de skulle gøre forskelligt husarbejde i hjemmet. Så de fleste af pigerne i hvert fald i friskolerne har nok haft hele deres dag besat med skole og arbejde enten hjemme eller ude.

Disse pigers fremtid var også fuld af arbejde for andre – enten på fabrik eller som tjenestepiger. Hvis de skulle gøre sig håb om at få arbejde i et hjem, så skulle de helst kunne sy, vedligeholde tøj og linned, vaske og stryge. Men for at de selv skulle kunne få tøj på kroppen, skulle de også have lært at sy i hvert fald de mest elementære ting – og det var bl.a. det, skolen så som sin opgave at lære pigerne. Dertil skulle de lære at strikke strømper. Men hvor meget skulle de lære af hver slags? Og hvordan skulle de lære det? Derom handlede striden i de pædagogiske kredse.

Før vi ser nærmere på denne diskussion, skal der gives nogle få konkrete oplysninger om det kommunale skolevæsen i København år 1900.

30 kommunale skoler

I skolevæsenets årsberetning er der et væld af oplysninger både af mere generel art, men også om specifikke sager, der havde været til særlig behandling i det forløbne år.

I 1900 var der i København 20 friskoler og 10 betalingskoler, hvor der måtte erlægges en krone om måneden i skolepenge. I fri-

skolerne var der 25.215 elever og i betalings-skolerne 13.006 elever. De fordelte sig på 18.699 piger og 19.522 drenge.

Ved siden af de kommunale skoler fandtes der en lang række private skoler, der også er medtaget i årsberetningerne. I 1900 fik 4.463 elever undervisning i disse skoler, og heraf var 3.478 piger, hvilket viser en hel anden kønsfordeling af eleverne end i de kommunale skoler. I denne artikel skal der ikke kommes nærmere ind på forskellen på skolernes undervisning og elevklientel, hvilket ellers kunne være interessant ud fra et håndarbejds-synspunkt, fordi det uden tvivl vil afsløre forskellige holdninger til kønsrollemønstre og til idealer for pigers opdragelse og undervisning. I stedet vil koncentrationen rette sig imod de 30 kommunale skoler, deres lærerinder og deres håndarbejdsundervisning.

I de 30 skoler var der ansat 623 kvindelige og 456 mandlige lærere. Kvinderne fordelte sig på 518 fastansatte lærerinder, 73 eksaminerede og 32 ueksaminerede timelærerinder. Blandt skoleinspektørerne var kun én kvinde, nemlig Henriette Petersen, der havde været inspektør på Dronningensgades Friskole siden 1894. Netop Henriette Petersen var en af de syv kvinder, der i 1900 og i årene efter fik stor indflydelse på håndarbejdsfagets udformning.

I årsberetningens anciennitetsliste er lærere og lærerinder opregnet hver for sig. De er inddelt efter lønningsgrader og opregnes efter anciennitet, dvs efter hvornår de har fået fast ansættelse.

De mandlige læreres lønningsgrad slutter med 3.000 kr, mens de højest lønnede kvindelige lærere fik 2.000 kr. Netop dette forhold – lønforskellen – var en af Københavns kommunes motive-ringer for at ansætte så mange kvinder i forhold til mænd, hvilket skoledirektionen på Frederiksberg stærkt overvejede at efterligne.³

Håndarbejdsundervisning

De offentlige skoler i København havde en lang og for så vidt god tradition for at give pigerne håndarbejdsundervisning. Den ældst kendte plan for håndarbejdsundervisning i såvel betalings-som friskoler stammer fra 1870, og den bærer præg af at være udarbejdet på baggrund af mange års erfaring med undervisning i barneskolen.⁴

Mange pædagoger var imidlertid kritiske over for undervis-

ningen, idet de mente, at den ikke var grundlæggende og systematisk nok. Kritikken var i stor udstrækning inspireret af den tyske pædagog Rosalie Schallendorf, hvis ideer diskuteredes og afprøvedes i alle nordeuropæiske lande. Rosalie Schallendorf udgav i 1861 sin første bog om håndarbejdsundervisning,⁵ hvori hun fremlagde nogle hidtil usete krav til og anvisninger på håndarbejdsundervisning. Indtil da havde den meste skoleundervisning været et supplement til hjemmenes oplæring af pigerne i tekstile aktiviteter, og i skolen blev der lagt megen vægt på pyntelige ting. Rosalie Schallendorf så imidlertid håndarbejdsundervisning i et langt større perspektiv. Den skulle ikke alene være en oplæring i teknik, men i endnu højere grad være del af en dannende proces, hvorigennem pigerne skulle oplæres og øves i at blive selvstændige og ansvarsbevidste samfundsborgere. Det ville efter tidens opfattelse af bl.a. kønsrollemønstre sige, at pigerne skulle lære det, der var nødvendigt for en tjenestepige, der senere kunne blive hustru og moder. De skulle lære at tilvirke de mest almindelige klædningsstykker, især til børn, samt de tekstiler, der iøvrigt var nødvendige i et hjem. Det drejede sig først og fremmest om simpelt linned, dvs. undertøj, og om bord-, senge- og køkkenlinned. Især skulle de øves i reparation og vedligeholdelse, og de skulle lære at forstå værdien af ordenssans, akkuratelse, renlighed og nøjsomhed. Det var de basale behov, som håndarbejdsundervisningen skulle tilgodeses, – ikke luksusbetonede sider af tilværelsen.

Systematisk undervisningsmetode

For at give håndarbejdsundervisningen dette indhold introduceredes en ny systematisk opbygget undervisningsmetode.⁶ Den lagde vægt på at lære pigerne de bagvedliggende principper frem for kun at lære dem at fremstille produkterne. Pigerne skulle først lære at beherske de svære dele af en håndarbejdsproces, før de gik i gang med hele processen. F.eks. skulle de ved indlæring af strømpestriking, som var en meget vigtig disciplin dengang, først strikke en læg med behørig indtagninger. Dernæst skulle de strikke en hæl og til sidst en tå. Først når alle tre ting var strikket perfekt som prøver, fik pigens lov til at strikke en hel strømpe.

Nyt var det, at eleverne selv skulle igennem bl.a. planlægning

<i>Hulsøm.</i>
<i>Forsting.</i>
<i>Sammensyning med Bagsting og Indersøm.</i>
<i>Forsting.</i>
<i>Æg kastet til Æg.</i>
<i>Forsting.</i>
<i>Sammensyning med Stikkesting og Indersøm.</i>
<i>Forsting</i>
<i>Sammensyning med Bagsting og Indersøm.</i>
<i>Sammensyning med Stikkesting og Indersøm.</i>
<i>Søm kastet til Søm</i>
<i>Sammensyning med Stikkesting og Indersøm.</i>
<i>Hulsøm.</i>

Emilie West (1844–1907) gav i sin lærebog fra 1889 anvisning på den systematiske håndarbejdsundervisning. Dette øvelsesstykke på s. 59 i bogen er et tydeligt eksempel på, hvor metodisk pigerne kunne lære forskellige sømme til linnedsyning.

og selv udføre hele processen. I tidligere håndarbejdsundervisning havde det bl.a. været lærerindens hjemmearbejde at begynde og forudberegne, f.eks. klippe stof af til et forklæde, hvor-

efter eleven kun skulle sy sømmene. Nu skulle eleverne derimod selv være med i hele processen og skulle sy og strikke prøver, hvorpå de øvede sig, før de selv gik igang med selve udførelsen. Det var i udstrakt grad hjælp til selvhjælp, mente man.

For at gennemføre en sådan ny undervisning blev der indført klasseundervisning i modsætning til tidligere, hvor hver enkelt elev var blevet hjulpet, når behov opstod. Undervisningen blev givet ved forevisning ved hjælp af store redskaber, f.eks. kæmpestrikkepinde, der kunne ses af en hel klasse samtidig. Svære processer, f.eks. opslagning til strikning, blev indøvet i takt med fremvisning af remser, der samtidig indøvede arbejdsrytmen. Målet var, at alle skulle lære på samme tid, og der blev brugt ens materialer til alle elever.

Rosalie Schallenfeld var inspireret af den schweiziske pædagog og filosof J. H. Pestalozzi (1746–1827). Hans grundtanke var, at alle greb, der kræves til udførelse af et håndværk, må kunne opdeles i elementer. Disse elementer kan i rækkefølge indøves fra det enkleste til det mere komplicerede på en sådan måde, at det pågældende håndværk til sidst kan udføres til fuldkommenhed.

Pestalozzi mente, at denne undervisning foranlediger »elementardannelse«, der gør det til en vane for barnet at tænke logisk, så der samtidig med de tekniske øvelser er tale om en egentlig karakterdannelse, der kan føre til både moralsk og intellektuel forædling. Undervisningsmetoden kom i Danmark hurtigt til at hedde »Den schallenfeldske undervisningsmetode«.

Også andre fag – f.eks. sløjd – arbejdede efter lignende pædagogiske ideer. Begge fag opbyggede en hel fast modelrække, som eleverne skulle igennem i løbet af deres skoletid. Modelrækken for håndarbejde kan bl.a. ses i fagets første lærebog, der i 1889 blev udgivet af Emilie West (1844–1907), der var kommunelærerinde på Frederiksberg.⁷

Fem møder og et direktiv

I 1880'erne og 90'erne var der to fora, hvor lærerinder især diskuterede håndarbejdsundervisning. Det var Det pædagogiske Selskab og Københavns Kommunelærerindeforening.

Det pædagogiske Selskab stiftedes i 1820, og fra 1870 kunne kvinder blive medlem af selskabet. I 1881 holdtes der tre på hin-

anden følgende møder, hvor håndarbejdsundervisningen i de københavnske kommuneskoler diskuteredes. Det var Adamine Fog fra Østre Friskole, der holdt foredrag på det første møde – iøvrigt den første kvindelige foredragsholder i selskabets historie.

Adamine Fog fortalte om den schallenfeldske undervisningsmetode, og i selskabets protokol⁸ er hun bl.a. refereret for følgende udtalelse: »Almueskolen havde intet Fag, der var i den Grad opdragende som Undervisningen i Haandarbejde; thi derved vakttes i høj Grad Sansen for Orden, Nøjagtighed, Renlighed og Sparsommelighed«.

I den efterfølgende diskussion fremhævede Ida Falbe-Hansen, der var en af tidens fremtrædende pædagoger, hvilken overordentlig pædagogisk betydning, håndarbejdsundervisningen havde i udlandet, når den blev drevet metodisk. Hun mente, at vi i den henseende stod langt tilbage for udlandet, bl.a. fordi der ved vores lærerindeeksamen ikke krævedes den ringeste pædagogiske indsigt i håndarbejde, men kun praktisk færdighed.

Hovedstemningen på mødet var imidlertid imod indførelse af den schallenfeldske undervisningsmetode, men det besluttedes at fortsætte diskussionen på det følgende møde en måned efter. I dette møde deltog skoledirektøren for København, professor J. Holbech, der ikke alene talte imod metoden, men også talte nedladende til de håndarbejds lærerinder, der efter studierejser til udenlandske skolevæsenere talte for metoden. Han mente heller ikke, at vi skulle efterligne udlandet, og han brugte udtrykket: »Wenn Jemand eine Reise thut, dann kann er etwas erzählen!«.⁹

Diskussionen fortsattes imidlertid på et tredje møde, og det skyldes måske ovennævnte Ida Falbe-Hansen, der siden 1874 havde haft sæde i selskabets repræsentantskab. Af referatet i forhandlingsprotokollen fremgår det, at også selskabets formand skoleinspektør A. Hoffmann personligt gik ind for metoden, men forsamlingen delte sig nogenlunde lige. Mødet endte med afstemning, der gik imod Adamine Fogs forslag om ny plan for håndarbejdsundervisningen.

Ni år efter – i 1890 – holdt Adamine Fog igen foredrag i Det pædagogiske Selskab. Om håndarbejdsundervisning! Og hun havde medtaget en 6. klasse og dens lærerinde, hvis opgave det var at anskueliggøre den første undervisning i strikning, der refereredes

som en idyllisk oplevelse. Der var på dette møde ingen kritik eller modsigelser fra den talrige forsamling. Sluttelig takkede formanden varmt.

Hvad var der sket i mellemtiden? Mellem 3. og 4. møde? Først og fremmest havde København fået ny skoledirektør – Karl Theisen – der ved et direktiv indførte den schallenfeldske undervisningsmetode i kommuneskolerne først som forsøg i 1887 i tre skoler, derefter successivt i alle skoler fra 1888.

I de mellemliggende år var Adamine Fog blevet viceinspektrice og medlem af styrelsen i Det pædagogiske Selskab, og hun må således have fået større indflydelse.

Det positive møde er imidlertid ikke et udtryk for, at nu var alle forhindringer overvundet. Måske nok blandt medlemmerne i Det pædagogiske Selskab, men ikke i det samlede skolevæsen. Bølgerne gik stadig højt.

Kun ni dage efter det positive møde meddelte Danmarks Lærereforenings Medlemsblad,¹⁰ at Københavnskredsen den følgende uge arrangerede et møde om håndarbejdssagen. Heri deltog 2–300 kvinder og mænd, og diskussionen var yderst livlig.

Krav om indflydelse

I Lærereforeningens medlemsblad er der et længere referat af mødediskussionen, hvori mange deltog. Det blev bl.a. fremført, at den plan, der var lagt for arbejdet i de yngste klasser, var meget uheldig og ikke skikket til at fremkalde hjemmenes interesse for undervisningen i skolen. Stemningen over for selve undervisningsmetoden var delt, men forsamlingen var enige om, at undervisningsplanen var uheldig. Alle samledes om en enstemmig resolution til skoledirektøren. Heri krævedes, at der blev nedsat et udvalg bestående af lærerinder ved kommuneskolerne, og at disse fik medbestemmelse ved udarbejdelse af en plan for undervisningen i håndarbejde.

Et par måneder senere kan der i medlemsbladet læses, at »det i Andragendet udtalte Ønske har Skoledirektøren besluttet i det væsentlige at imødekomme«.

Der skete imidlertid ingenting, og det ville også have været ganske usædvanligt, for der var ingen tradition for lærerindflydelse i det københavnske skolevæsen. Skoledirektøren holdt møder med

En såkaldt schweizerklud består af mange lærestykker, der til sidst er syet sammen til en lang strimmel. Dette udsnit fra en klud fra ca. 1900 viser øvelser til linnedsyning samt lapning. De fleste schweizerklude er ca. 15 cm brede og ca. 100 cm lange, men de ses også op til 4–5 meter lange. Privateje. Foto, Danmarks Lærerhøjskole.

inspektørerne et par gange om året, men der var slet ikke tale om en formel dialog mellem ledelse og lærere, sådan som det siden 1885 havde fundet sted i Frederiksberg skolevæsen under Joakim Larsens ledelse. Der fandtes heller ikke lærerråd ved de københavnske skoler. Så sent som i 1904 afviste skoledirektionen et for-

slag fra lærerne om oprettelse af lærerråd ved de enkelte skoler.¹¹

Det er yderst bemærkelsesværdigt, at forsamlingen på ovennævnte møde kunne samles om én resolution. Måske skyldes det langt hen ad vejen, at lærerinderne året forinden havde indsendt to andragender til borgerrepræsentationen for at få højere løn. Denne delte indstilling førte ikke til noget positivt, og lærerinderne har måske derfor nu set det taktiske i at stå sammen.

Forening stiftes

De to sager – lønsagen og håndarbejdssagen – havde således ikke kunnet overbevise myndighederne om, at der burde gøres noget. Lærerinderne tog derfor sagen i egen hånd og stiftede Københavns Kommunelærerindeforening.¹² Det skete i 1891. Lærerinderne kunne ganske vist melde sig ind i Danmarks Lærerforening, der siden 1879 havde en Københavns-kreds. Men lærerinderne kom som ovenfor nævnt fortrinsvis fra borgerskabet og mellemklassen, og det betød bl.a., at de ikke havde en lønarbejderbevidsthed, og at de på forskellig vis forsøgte at markere afstand til arbejderklassen.

Københavns Kommunelærerindeforening blev da også fra starten først og fremmest en støtteforening, der hjalp især i sygdomstilfælde. Først efterhånden trådte det faglige og fagpolitiske stærkere frem.

Ikke desto mindre får foreningen og dens fremtrædende medlemmer stor betydning ni år efter, hvor skoledirektør Sophus Bauditz beslutter at nedsætte en kommission, der skal udarbejde forslag til ny undervisningsplan for alle fag i skolen. I det hele taget er det påfaldende, at der omkring 1900 sker meget i Københavns kommune vedrørende håndarbejdsundervisning. Foreningen har uden tvivl en andel heri.

Dels nedsættes den nævnte kommission, og dels udpeges en lærerinde til i et år at foretage en undersøgelse af håndarbejdsundervisningen i alle de kommunale skoler.

Professionalisering

Fra 1859 gav staten kvinder mulighed for at lade sig indstille til almuelærerindeeksamen, men stadig blev der ikke oprettet nogen statslig »forskole« i form af f.eks. et kvindeseminarium. Mænd

havde fortsat privilegium på at få offentligt støttet undervisning på de statslige lærerseminarier.

Det var således forbundet med store økonomiske ofre for en kvinde at tage en pædagogisk eksamen. Dette er en af grundene til, at lærerinder i mange år rekrutteredes fortrinsvis fra borgerskabet og mellemklassen, selv om langt fra alle fik deres uddannelse betalt af familien. Mange af dem havde et langt uddannelsesforløb, fordi de måtte afbryde læsningen med erhvervsarbejde for så igen at vende tilbage til bøgerne.

Det var vanskeligt for kvinder rent formelt at få slået fast, at de havde pædagogisk kompetence. Men endnu sværere var den holdningsmæssige accept af kvinder som professionelle pædagoger. De måtte gennem lange og seje kampe for at få blot nogenlunde samme status som deres mandlige kolleger.

I denne både faglige og holdningsmæssige kamp var det, at lærerinderne så at sige brugte håndarbejdsfaget. Mænd kunne og ville ikke undervise i dette pigefag, og det var derfor i dette fag, at kvinderne havde usammenlignelige kort på hånden i kampen for at blive anset for professionelle.

Håndarbejde som kampfag

Det er, når vi i dag ser i bakspejlet, at vi kan se, at lærerinderne brugte håndarbejdsfaget som kampfag, – som et middel i deres egen kamp for professionalisering. Sådan har de sikkert ikke oplevet det i 1900. Når de i hundredvis deltog i den løbende debat, var det, fordi de alle mente, at de hver især vidste bedst. Håndarbejde lå dem simpelt hen stærkt på sinde, og håndarbejde kunne samle flere lærerinder til møder end andre fag, som de jo også underviste i.

Anskuelsesundervisning var et af de nye midler i skolen, og de fleste fag benyttede sig heraf. For lærerindernes bestræbelser på at overbevise omverdenen om deres professionalisme kan man sige, at ansuelsesundervisning passede som hånd i handske. Det var nemlig en undervisningsform, der var yderst synlig; den krævede mange såkaldte apparater, f.eks. syramme på højde med lærerinden selv og strikkepinde så store som grydeskeer. Den schallenfeldske undervisningsmetode krævede fremstilling af en lang række prøveklude, og de fyldte godt på den årlige udstilling,

hvor kolleger, forældre, elever og andre kunne beskue håndarbejderne og med egne øjne se, at her var der tale om en dygtig – og professionel – lærerinde. Det har helt givet også styrket fagets status, at Emilie West i 1889 udgav en meget håndfast lærebog. Den indgød alvor, og ved at blade i den, kunne enhver se, at der skulle ekspertise til for at undervise i håndarbejde. Det var ikke enhver beskåret.

416 håndarbejds lærerinder

I 1900 var det 416 lærerinder beskåret at undervise i håndarbejde i de kommunale skoler i København. Det ved vi bl.a. fra en stor undersøgelse, som skoledirektionen foranstaltede. Den udpegede lærerinde Anna Eeg Schou fra Gasværksvejens Betalingskole til at foretage undersøgelsen.

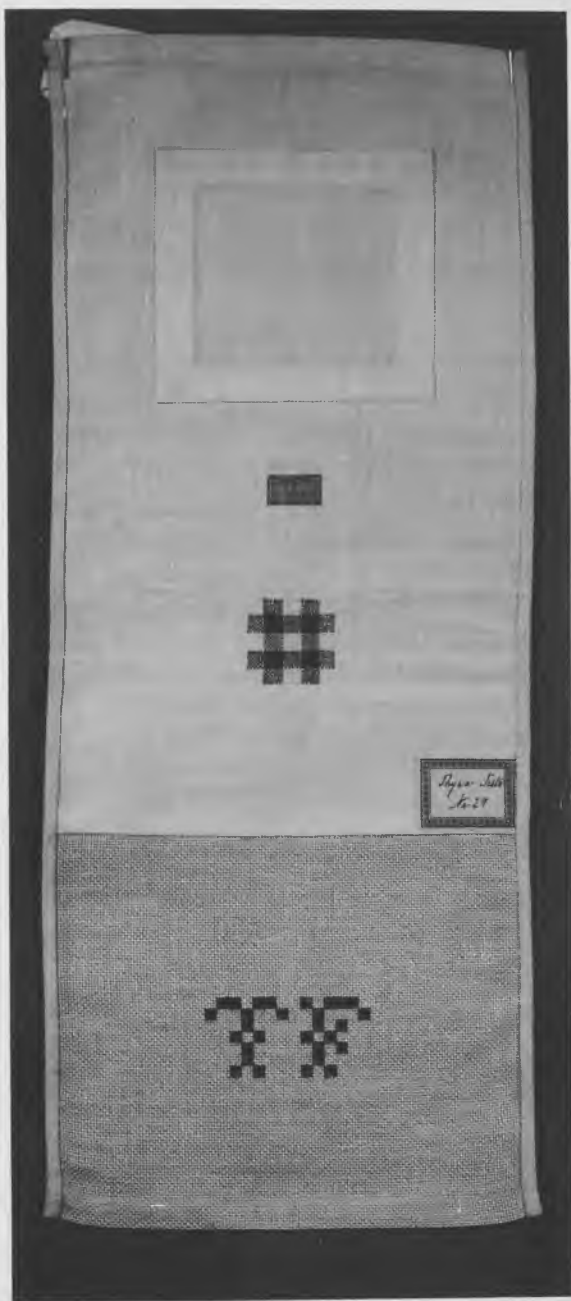
Anna Eeg Schou blev ansat i Københavns skolevæsen i 1880 med fastansættelse i 1885, hvor hun var 32 år. Hun havde ikke markeret sig i den offentlige debat om håndarbejdsundervisning hverken mundtligt eller skriftligt. Hvorfor valgte så netop hun?

Det var skoledirektør Sophus Bauditz, der til skoledirektionen indstillede Anna Eeg Schou. I indstillingen¹³ nævner direktøren intet om hendes faglige kvalifikationer, men skriver, at han personligt kender Fru Schou som »en dannet, taktfuld Dame, der er i Besiddelse af en i høj Grad tiltalende Optræden . . .«. For skoledirektøren har det sikkert været vigtigt at udpege en i forhold til håndarbejdsdiskussionen neutral person, der netop IKKE havde markeret sig.

Anna Schou fik halvandet år til sin undersøgelse af håndarbejdsfagets aktuelle situation. Resultatet findes i Stadsarkivet i form af en indberetning og et forslag til undervisningsplan. Der er ikke alene tale om et omfattende arbejde, men også om et yderst seriøst arbejde, der bygger på stor viden om og forståelse for både håndarbejdsfaget, elevernes situation og skolevæsenets daværende sociale forpligtelse.

I min Ph.D.-afhandling har Anna Schous skrivelser fået megen plads, og både indberetningen og forslaget til undervisningsplan er vedlagt som bilag.

Anna Schou gjorde et stort forarbejde, idet hun rejste både til Stockholm og Christiania for at gøre sig bekendt med forhold

Til faglærerindeeksamen på Natalie Zahles skole har Thyra Fritz (født 1868) syet denne læreklud, der er 41 × 17 cm. Vævestopningerne i midten er syet med blå tråd – så kunne eleven bedre forstå systemet og lærerinden bedre kontrollere, om stopningen var udført på den rigtige måde. Monogrammet er syet i dronningesting. Mus.nr. 105/1947, Nyere tid, Nationalmuseet.

dene der. Hun overværede alle 416 københavnske lærerinders undervisning, og hun besøgte samtlige udstillinger. Hun bedømte håndarbejderne ud fra arbejdets soliditet, overholdelse af regler og love for håndarbejdsfremstilling, dets properhed og skønhed samt ud fra, hvad der var udrettet i den tilmålte tid. På baggrund heraf skønnede hun, hvad lærerinderne og eleverne havde præsteret. Hun lavede desuden statistik på, hvor mange lærerinder der brugte klasseundervisning.

Målet for undervisningen

Anna Schou har studeret Rosalie Schallensfeld grundigt, og hendes uforbeholdne vurdering er: »Frøken Rosalie Schallensfelds Skrift om Haandarbejdet er det tankevægtigste Indlæg i denne Sag, jeg hidtil har set, idet hun i høj Grad fremdrager den intellektuelle Side af Faget«.

Rosalie Schallensfeld fremhævede i sine skrifter, hvor stor betydning den rette håndarbejdsundervisning kunne have på opøvelse af dømmekraft hos eleverne ved især at tilrettelægge undervisningen, så eleven skulle foretage valg med hensyn til materiale og fremgangsmåde ved det enkelte håndarbejde. På denne måde fremmedes selvstændigheden.

Anna Schou er åbenbart enig med Rosalie Schallensfeld i denne »intellektuelle side af faget«, men hun pointerer mange steder i sin indberetning, at skolens sociale ansvar er stort; skolen skal først og fremmest tilgodese nyttehensynet, dvs sørge for, at børnene får tøj på kroppen. Hun udtrykker det således:

»Som Forholdene nu for Tiden siges at være, at Husmødre i Arbejderhjem køber gammelt Linned hver Uge til Familiens Medlemmer eller køber af det daarligste færdigsyede Arbejde og kasserer det, naar det bliver smudsig, ere vi inde paa den Kostbarreste og mest demoraliserende Husførelse, man kan tænke sig. Undersøger man imidlertid i Butikkerne de færdigsyede Varer, finder man, at medens der er meget paa Lager til spæde Børn og Smaabørn, er der forholdsvis lidt til Børn i den skolepligtige Alder, *da Børnene ved deres Arbejde i Skolen for en stor Del holder sig selv vedlige med Særke og Strømper. Dette taler for vedblivende at lade Nyttehensynet spille en Rolle ved Haandarbejdsundervisningen. Jeg tror nemlig, at Børnene vilde komme til at mangle varme*

Strømper og godt Linned, hvis vi i dette Fag kun tilfredsstillede de rent pædagogiske Krav.

Målet for Undervisningen i Haandarbejde i Kommuneskolen synes mig derfor bør være dette: At sætte Børnene i Stand til at kunne klippe og sy de nødvendigste Klædningsstykker til eget Brug, at strikke Strømper, at lappe og stoppe, at sy Navn og – at sy Børnetøj –. Det er sagt med faa Ord, og dog indeholder det Kvintessensen af det, der skal bidrage til at holde den arbejdende Kvinde oppe og at bevare hendes Stilling i Hjemmet som den, hvis Omsorg og Omtanke for alles Vel kommer hele Familien til gode«. (Min fremhævning).

Seks fremtrædende kvinder

Samtidig med at Anna Schou arbejdede med sin store undersøgelse, sad seks andre kvinder i et læseplansarbejde. I 1890 havde lærerinderne ønsket indflydelse på planlægningen, men der skete først noget på dette felt ti år efter, nemlig i 1900, hvor skoledirektionen anmodede lærere og lærerinder om hver at vælge fem repræsentanter til en kommission til drøftelse af undervisningsplanen for alle fag. Også skoleinspektørerne skulle vælge fem repræsentanter.

De valgte lærerinder blev Anne Bruun, Augusta Fenger, H. A. Goldmann, Mathea Haunstrup og Anna Juul, alle aktive kvindesagskvinder, der gjorde sig stærkt gældende både i Dansk Kvindesamfund, Det pædagogiske Selskab, Danmarks Lærerforening og i Københavns Kommunelærerindeforening – flere af dem som formænd eller bestyrelsesmedlemmer i de respektive foreninger. De havde deltaget i håndarbejdsdiskussionerne både mundligt og skriftligt, og flere af dem var særdeles aktive inden for sociale områder.

En af skoleinspektørernes repræsentanter var også en kvinde – nemlig Henriette Petersen. I skolevæsenets trykte årsberetning for 1902 gøres der status over kommissionens arbejde, og det nævnes hvilke medlemmer, der har taget sig af hvilke fag. De 15 medlemmer havde været delt i fem sektioner med hver sine skolefag. Håndarbejde er imidlertid ikke nævnt. Ikke med et eneste ord.

I skoledirektionens arkiv ligger der derimod mange papirer, der fortæller, at kommissionens seks kvindelige medlemmer rent

faktisk udgjorde en særlig sektion, der behandlede håndarbejdsfaget og tog stilling til Anna Schous indberetning og forslag til undervisningsplan. Skoledirektøren omtaler kommissionsmedlemmerne som »Damerne«.

De seks stiller sig bag Anna Schou og hendes skrivelser. De betegner hendes indberetning som overordentlig klar og let overskuelig og hendes udkast til undervisningsplan for sund og forstandig i hele sit anlæg. Kun på enkelte og mindre væsentlige punkter foretog de seks kvinder små ændringer i Anna Schous plan. Det vil sige, at Anna Schous argumentation også er de seks kommissionsmedlemmers, ligesom de billiger Anna Schous vurdering af håndarbejds lærerinderne og den aktuelle håndarbejdsundervisning.

Undervisningsformen i fokus

Anna Schous og »Damerne« forslag til en fremtidig undervisningsplan er bemærkelsesværdig, fordi den smule nyt, der er i den, hovedsageligt koncentrerer sig om undervisningsformen og ikke om modelrækken.

På det omtalte møde i 1890 i Danmarks Lærerforenings Københavnskreds enedes den talrige forsamling om, at det var undervisningsplanen, der var noget i vejen med, og som lærerinderne derfor ville have ændret. Nu viste en grundig undersøgelse imidlertid, at der ikke var nævneværdig grund til at ændre på planen, men derimod på lærerindernes undervisningsform, for de brugte ikke den schallenfeldske undervisningsmetode, der regnedes for den mest professionelle og den bedste til at fremme målet for håndarbejdsundervisningen.

Lidt over halvdelen af lærerinderne havde efter Anna Schous vurdering opnået tilfredsstillende resultater med hensyn til håndarbejdernes standard, men langt fra det samme var tilfældet med undervisningens standard. Ikke alene var der stor uvidenhed om den schallenfeldske undervisningsmetode, men der var også modstand imod den hos mange lærerinder, ligesom mange skoleinspektører ikke bevilgede de fornødne midler til køb af anskuelsesmidler og håndarbejdsredskaber, f.eks. strikkepinde og sakse.

I indberetningen har Anna Schou ikke en samlet vurdering af lærerinderne, ligesom deres holdning til håndarbejdsundervis-

Christine Herskind (1870–ca.1962) tog i 1899 lærerindeeksamen efter at være dimitteret fra Femmers Kvindeseminarium i København. Hun var ansat ved Københavns kommunale skolevæsen 1906–1938. Foto, Danmarks Lærershøjskole.

ning ikke analyseres særskilt. For som hun skriver: »Det har været vanskeligt at komme til Bunds i Sagen«.

Nødvendighed frem for glæde

Hvordan kan så dette hændelsesforløb retfærdiggøre eller danne grundlag for min indledningspåstand om, at kærlighed til lærerindekaldet og til at undervise på den rigtigste måde stillede kærlighed til håndarbejde i anden række og dermed gjorde håndarbejdsundervisningen glædesløs?

Det kan det også kun, fordi vi er kommet mange år på afstand og dermed har en viden om, hvad det i årtierne efter betød for håndarbejdsfaget, at det blev konsolideret som fag med en egen metode i en tid, hvor lærerinderne var i deres professionalise-

ringsfase, og hvor skolen vitterligt havde et stort socialt ansvar.

Lærerindernes kontante og konstante bestræbelser på at blive accepteret som gode undervisere på lige fod med deres mandlige kolleger var medvirkende til, at de konstruerede og praktiserede et fag, der hed det samme som en aktivitet i hjemmene, – nemlig håndarbejde, men som kun rummede den strengeste del af denne aktivitet. Da eleverne fortrinsvis var fra fattige hjem, blev både læringsformen og modelrækken udvalgt, så den tilgodeså behovene hos denne befolkningsgruppe. Af nødvendighedssyns gav de ikke plads til de mere glædesbetonede sider af håndarbejde. Indlæringsmetoderne blev valgt efter, om de hurtigt gav det ønskede resultat, og man må medgive lærerinderne, at de forstod at opbygge et regelsæt med indbyggede kontrolforanstaltninger. Et regelsæt, der stadfæstedes bl.a. i lærebøger og i flere årtier blev anset for så principielt, at det under ingen omstændigheder kunne fraviges.

Under de daværende forhold blev håndarbejdsundervisningen uden tvivl meget gavnlig for mange elever. Men efterhånden satte også borgerskabet deres døtre i de kommunale skoler, og dermed skulle lærerinderne – og skolen – have haft øje for, at håndarbejdsfaget skulle have været ændret. Men lærerindernes og måske også omgivelsernes tro på, hvad en god håndarbejds lærerinde var, har åbenbart været så stærk, at en ændring var udelukket. De skulle endnu i mange år kæmpe for deres egen professionalisering og har bl.a. af den grund ikke magtet at se, at det kunne være gavnligt for faget og pigerne, om der blev indført valgmuligheder, – de valgmuligheder, som Rosalie Schallenfeld pointerede så kraftigt var dannende for den enkelte elevs udvikling af dømmekraft. Og – tilføjer jeg – glæde ved at fremstille håndarbejder.

Sagens kerne

I denne artikel har jeg meget kort gengivet den omfattende diskussion, som førtes over to årtier i Københavns kommune. Da jeg til min afhandling skulle analysere debatten og indlæggenes indhold, kunne jeg hverken finde hoved eller hale på noget. Diskussionen var yderst diffus og gik hid og did. To år lå min undersøgelse faktisk på hylden, fordi jeg ikke kunne se strukturen. Først da jeg medtænkte lærerindernes professionalisering,

Ved lærerindekesamen i 1899 syede Christine Herskind bl.a. denne særk. Den er klip-
pet i fuld størrelse (længde midt for 77,5 cm), men kun syet halvt, da alt skulle udfø-
res på stedet. Sømmen forneden er syet med 10 sting pr cm, og for dette arbejde blev
der givet mg + i karakter! Privateje. Foto, Danmarks Lærerhøjskole.

begyndte mønstret at tegne sig. Diskussionen handlede ganske enkelt om noget andet end det, der blev talt om.

Diskussionen handlede inderst inde om lærerindernes kamp for at få indflydelse som professionelle lærerinder, dels på deres egen livssituation, dels på det skolevæsen, hvor de var ansat, og hvor mænd bestemte.

Den diffuse diskussion kan delvis begrundes i lærerindernes forskellige faglige baggrund. Ganske vist havde de fleste bestået samme lærerindeeksamen, men da der ikke var oprettet statsseminarier for kvinder, havde de gået på meget forskellige skoler, inden de evt. frekventerede de to eksisterende privatseminarier for at erhverve den viden, der fordredes til eksamen. Så længe kvindernes faglige oplæring var overladt til private og ikke statslige hænder, så afstedkom det, at deres faglige viden og især holdning til faget divergerede.

Dette forhold forklarer så ikke det faktum, at lærerinder, der senere blev uddannet på statsseminarier, holdt fast ved det »gamle« håndarbejdsfag fra dengang, skolen fortrinsvis skulle lære fattige hjemms børn at sy og strikke det allernødvendigste. For et faktum blev det, at håndarbejdsfaget stort set bibeholdt sin form og sit indhold fra 1900 og frem til 1970, – et forhold, som jeg er meget nysgerrig efter at undersøge og finde mulige svar på.¹⁴

Kilder

Denne artikel bygger på materiale fra min Ph.D.-afhandling »Opdragende håndarbejde. En undersøgelse af håndarbejdsfaget, dets metode og dets bevidsthedsdannende virkning i almueskolen ca. 1880–1910«. Danmarks Lærerhøjskole 1989. Min Ph.D.-forelæsning er trykt i *Fortid og Nutid* 1990, Hefte 3.

Afhandlingen indeholder tre undersøgelser: en for hver af de tre skoleformer, som det kommunale skolevæsen da var inddelt i, nemlig landsbyskolen, købstadskolen og det kommunale skolevæsen i København. Der gjaldt forskellige bestemmelser for de tre områder, og derfor fik også faget håndarbejde forskellige forhold at virke under. Den pædagogiske diskussion var omfattende og udmøntede sig bl.a. i lange og indholdsrige referater fra skolemøder. Af andet trykt materiale er anvendt lovttekster og andre officielle bestemmelser om håndarbejdsfaget samt fagets lærebøger. Også håndarbejder fremstillet i håndarbejdsundervisningen har været en væsentlig kilde.

Det arkivalske kildemateriale viste sig at være meget omfattende og langt mere givtigt, end jeg havde forventet. Det gælder især materialet fra Københavns kommune, hvor Københavns Stadsarkiv har et værdifuldt materiale ikke kun til belysning af skolefaget, men i lige så høj grad til belysning af lærerindernes forhold. Fra Skoledirektionens arkiv er fra perioden anvendt 15 bind journaler og kopibøger samt 88 pakker. Fra Magistratens 1. afdeling drejer det sig om ca. 30 bind journaler og 5–600 pakker.

Købstadskolen er eksemplificeret ved Frederiksberg kommunes skolevæsen, og på Frederiksberg Stadsarkiv giver skolearkivalierne mulighed for at følge udviklingen på de enkelte skoler. Det er især skolekommissionens og skoledirektørens arkiver, jeg har

anvendt samt en del protokoller indeholdende f.eks. klasse-, time- og fagfordeling, regnskaber og inventarregistre.

Desuden er anvendt arkivalier fra Rigsarkivet, Landsarkivet for Sjælland m.m., Danmarks pædagogiske Bibliotek og Horne Husflidsforenings arkiv.

Inden for den pædagogiske forskning er det først inden for de seneste år, at der er foretaget undersøgelser, hvis resultater kunne inddrages i den foreliggende undersøgelse. Større nytte har jeg haft af de mange publikationer, der er kommet inden for kvindeforskningens område i de sidste årtier.

NOTER OG HENVISNINGER

1. *Jessie Kockendorff-Andersen*: De københavnske lærerinders organisering og deres kamp for ligestilling 1890–1921. Speciale. Københavns Universitet 1983, s. 26.
2. Beretning om det københavnske Borger- og Almueskolevæsens Tilstand for Aaret 1900. Kbh. 1901. – Skolevæsenet udsendte trykte årsberetninger fra 1845.
3. Hele afsnittet bygger i al væsentlighed på min Ph.D.-afhandling »Opdragende håndarbejde. En undersøgelse af håndarbejdsfaget, dets metode og dets bevidsthedsdannende virkning i almueskolen ca. 1880–1910«. Danmarks Lærerhøjskole, 1989. Ang. oplysningerne om lærernes lønforhold se side 160.
4. Plan for Undervisningen i Beta-lingsskolerne og Plan for Underviisningen i Friskolerne. Det kgl. Bibliotek, småtrykssamlingen.
5. *Rosalie Schallensfeld*: Der Handarbeits-Unterricht in Schulen. Frankfurt am Main. Se note 1 i min Ph.D.-afhandling om denne og hendes øvrige bøger.
6. *Minna Kragelund*: Opdragende håndarbejde. Analyse af samlingen af skolehåndarbejder på Kalundborg og Omegns Museum. Side 77–114 i Arv og Eje 1986–87, årbog udgivet af Dansk Kulturhistorisk Museumsforening, Viborg 1987.
7. *Emilie West*: Vejledning i methodisk Undervisning i kvindeligt Haandarbejde. Kbh. 1889.
8. Landsarkivet for Sjælland m.m., Det pædagogiske Selskab, forhandlingsprotokol 1863 26/10–1890 25/4, fol. 180–193.
9. s. 236 i min Ph.D.-afhandling.
10. 20. april 1890. Referat af mødet gives i bladet den 5. maj 1890, og skoledirektørens reaktion på mødets resolution gives i medlemsbladet fra 20. august 1890.
11. Københavns Stadsarkiv, Skoledirektionens arkiv, j.nr.. 116/1904.
12. *Jessie Kockendorff-Andersen*: anf. skrift.
13. Københavns Stadsarkiv, Skoledirektionens arkiv, j.nr.. 143/1907. Herunder ligger også Anna Eeg Schous »Indberetning om Haandarbejdsundervisningens Standpunkt i Kjøbenhavns offentlige Skoler i Aaret 1900 ledsaget af Forslag til Ændringer i Undervisningsplanen«.

14. Håndarbejdsfaget set i et langt tidsperspektiv har jeg behandlet i artiklen: »Håndarbejde – et pigefag i drengeskolen« trykt i Uddannelseshistorie 1987, 21. årbog for Selskabet for Dansk Skolehistorie, og i bibliografien »Håndarbejde. Et undervisningsfag i samfundsmæssig sammenhæng 1880–1980«, der indeholder 1725 referencer. Den udkom i 1984.

Monogrammet KK, der pryder årbogens forside, er syet i 1896 af Katrine Konradsen fra Bøjden ved Fåborg. Hun deltog i Dansk Husflidsselskabs feriekursus i København. Det varede i fire uger, og var datidens tilbud på efteruddannelseskursus for lærerinder eller kvinder, der underviste i håndarbejde. Senere blev feriekurserne videreført af staten under navnet Statens Håndgerningskursus, der i 1974 blev til Afdelingen for håndarbejde på Danmarks Lærerhøjskole.

Katrine Konradsen blev på kurset undervist i den nye såkaldte schallenfeldske undervisningsmetode i håndarbejde, hvorefter eleverne først og fremmest skulle lære metoderne og principperne ved tilvirkningen af håndarbejder.

Den læreklud, hvoraf et udsnit vises på omslaget, er 67 cm lang og 15,5 cm bred. Den er øvelser i stopning, lapning, sømmesyning og broderi, og den er meget tidstypisk med sin håndhævning af øvelse frem for syning af modeller. Mange kritiserede metoden, fordi de syntes, at det var tidsspilde – og spild af stof og garn – at sy håndarbejder, der ikke kunne bruges til noget. Hornelands Folkemindesamling, nr. 17028. Foto, Rigsarkivet.